

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN
FACULTEIT LETTEREN
MASTEROPLEIDING GESCHIEDENIS

HET BEELD VAN ALEXANDER FARNESE IN PAMFLETTEN

**Studie met de focus op enkele prominente
gebeurtenissen tijdens zijn gouverneurschap
1578 – 1592**

Promotor
Prof. dr. H. COOLS

Masterproef
ingediend door

CHARIS VERBELEN

Leuven 2009

Het beeld van Alexander Farnese

in pamfletten

Studie met de focus op enkele
prominente gebeurtenissen
tijdens zijn gouver-
neurship.

TE LEUVEN,
Charis Verbelen
Promotor Sans Cools
ANNO MMIX

Dankwoord

Hoewel een masterproef een individuele taak is en blijft, wordt het werk toch aanzienlijk verlicht door vele helpende handen. Een woord van dank is dan ook op zijn plaats. Mijn promotor Hans Cools wil ik danken voor zijn eindeloos geduld. Hij voorzag mij van een wegenkaart en zette mij terug op de sporen wanneer ik van de rails was geraakt. Bovendien maakte hij mijn taak aanzienlijk lichter door te ijveren voor de aankoop door de Katholieke Universiteit Leuven van *The Early Modern Pamphlets Online*, een online databank met scans van duizenden pamfletten uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen. De enkele keer dat deze databank mij in de steek liet, hielp het personeel van het Interbibliothecair Leenverkeer in de Centrale Bibliotheek van de Leuvense universiteit mij uit de nood. Ook hen wil ik daarom bedanken, evenals het personeel in het Tabularium en aan de balie en al die minder zichtbare maar onmisbare medewerkers van de Centrale Bibliotheek en de Letterenbibliotheek. In Antwerpen ben ik het personeel van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience een bedankje schuldig, vooral voor hun geduld wanneer ik hun scanner weer eens had geïsurpeerd. Een speciaal woord van dank gaat naar mijn vrienden. Ciska voor de tips, de morele steun en het aanporren, Katrien voor de hulp met de ondertitel, de inleiding en existentiële vragen over ‘de zin van dit alles’ en Tom voor zijn gezelschap in de bibliotheek. *Last but not least* gaat mijn dank uit naar mijn ouders, mijn broers en mijn vriend. Zij weten zelf wel waarom.

Inhoud

1. Inleiding	2
1.1. Dit onderzoek	2
1.2. Pamfletten als wapen in de strijd	5
1.3. De Opstand tot 1578 en de voorgeschiedenis van Alexander Farnese	11
2. Farneses eerste jaar als landvoogd: brievenstrijd en militaire campagne	15
2.1. De aanloop naar een verzoening met de zuidelijke provincies	15
2.2. Reconciliatie met de koning en de bijna fatale brief van Alonso de Curiel	22
2.3. Het beleg en de val van Maastricht	27
3. De laatste jaren van Oranje: Ban en Apologie, moordpogingen en moord	35
3.1. Hard tegen onzacht: Ban en Apologie	35
3.2. Aanslagen op Oranje: Farnese met de vinger gewezen	41
3.3. Oranje geveld door Balthasar Gerard	47
4. De inname van de grote steden: het beleg en de val van Antwerpen	53
4.1. De aanloop naar de herovering van Antwerpen: een nieuwe brieven campagne	53
4.2. De strijd om Antwerpen	61
4.3. Antwerpen capituleert, Farnese triomfeert	66
4.4. Eeuwige roem en glorie	72
5. De eerste kras op Farneses blazoën: het fiasco van de Spaanse Armada	77
6. Besluit: Janus in de Nederlanden	87
6.1. Genadige vredebrenger of bloeddorstige tiran?	87
6.2. Ideale veldheer of listige lafaard?	89
6.3. Steunpilaar van de heilige kerk of opportunist/naïeveling?	90
6.4. Hertog der hertogen of afstammeling van bastaarden?	91
6.5. Een einde in mineur voor een tegenstander van formaat	91
7. Bibliografie	94
7.1. Bronnen	94
7.1.1. Uitgegeven bronnen	94
7.1.2. Onuitgegeven bronnen	94
7.1.3. Catalogi	99
7.2. Werken	100

1. Inleiding

1.1. Dit onderzoek

Reeds eeuwenlang weet de mens dat zijn imago een belangrijk wapen is in de strijd. Sommigen weten die kennis echter beter te benutten dan anderen. Dat Alexander Farnese erg begaan was met zijn reputatie en de publieke opinie bespeelde, is al lang geen geheim meer.¹ Ook zijn tegenstanders wisten echter hoe belangrijk imagopropaganda was. Zo werd Farneses reputatie onderwerp van een harde strijd. De talloze pamfletten die tijdens de Opstand² in omloop waren, vormden daarbij een belangrijk wapen. Naast de oorlog op het slagveld werd een even hevige ‘papieroorlog’ uitgevochten, die ook zijn consequenties had voor het verloop van de gebeurtenissen. Voor ons zijn pamfletten bovendien één van de rijkste bronnen van informatie over Farneses reputatie tijdens zijn leven. Toch werden deze drukwerkjes tot nu toe grotendeels genegeerd in publicaties over het imago van deze prins van Parma. Als er al aandacht was voor de concrete beeldvorming rond Farnese, ging die vooral uit naar zijn imago in de geschiedschrijving – dus nadat zijn strijd gestreden was – en in de beeldende kunst.³ Deze meesterproef probeert deze leemte enigszins op te vullen.

Tijdens dit onderzoek heb ik geprobeerd een aantal vragen te beantwoorden. Eerst en vooral moest uitgezocht worden welk beeld men in de pamfletten precies van de landvoogd schetste. Daarvoor moesten de pamfletten ook in de juiste context worden geplaatst. Waar mogelijk probeerde ik na te gaan in hoeverre de beweringen in de pamfletten strookten met de werkelijkheid. Minstens even interessant, maar nog moeilijker te achterhalen, is de wederzijdse invloed tussen pamflettenpropaganda en de publieke opinie over Farnese. Slechts zelden lichten andere bronnen een tipje van de sluier op. Toch zijn er redenen om aan te nemen dat er een belangrijke wisselwerking was tussen de inhoud van de pamfletten en de mening bij het brede publiek.⁴ Deze pamfletten bieden ons met andere woorden een (zij het onvolledig) inzicht in de opinies van de zestiende-eeuwse inwoners van de Nederlanden. Om te achterhalen welke opinies vanuit welke centra werden verspreid en waar ze dus mogelijk ook de meeste ingang vonden en belangstelling

¹ V. SOEN, *Par la voie de pacification et negotiation. Verzet, verzoening en 'vredehandel' tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1598)*, Leuven, 2008, 233-336 (onuitgegeven doctoraat); M. DE WAELE, 'Entre concorde et intolérance: Alexandre Farnèse et la pacification des Pays-Bas', T. WANEGFFELEN red., *De Michel de L'Hospital à l'édit de Nantes. Politique et religion face aux Églises*, Parijs, 2002, 67-68; B. DE GROOF, 'Alexander Farnese and the origins of modern Belgium', *Bulletin van het Belgisch historisch instituut te Rome*, 63 (1993), 196.

² Historici zijn het al ettelijke decennia eens dat er geen sprake was van één continue, homogene Opstand, maar wel van verschillende opstanden, door verschillende groeperingen, op verschillende tijdstippen en om verschillende redenen. Aangezien deze studie echter niet zozeer deze opstanden als wel het beeld van een van de protagonisten hierin tot onderzoeksterrein heeft, maak ik verder dankbaar gebruik van de algemene herkenbaarheid van deze term. (zie o.a. E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand. Constitutie, autonomie en soevereiniteit', *Geschiedenis als een olifant. Een keuze uit het werk van E.H. Kossman*, Amsterdam, 2005, 53-54 en de inleiding van G. PARKER, *De Nederlandse Opstand. Van beeldenstorm tot bestand*, Antwerpen en Utrecht, 1981.)

³ Zie onder meer B. DE GROOF, 'Alexander Farnese' en M.R. NAPPI, 'Le imprese di Alessandro Farnese fra cronaca ed epopea', *Bulletin van het Belgisch historisch instituut te Rome*, 63 (1993), 307-335. (In voetnoot 2 staan verwijzingen naar andere werken over Alexander Farnese in de iconografie). Eerlijkheidshalve moet ik toegeven dat mijn kennis van Italiaans en Spaans te zeer afhankelijk zijn van woordenboeken (en van de hilarische resultaten van *Google Translator*) om mij een grondig beeld van de uitgaven in die taalgebieden te kunnen vormen.

⁴ Zie hiervoor hoofdstuk 1.2.

oogstten, maakte ik gebruik van drie belangrijke Belgische en Nederlandse metacatalogi.⁵ Voor alle titels ging ik na hoeveel exemplaren er in deze metacatalogi terug te vinden zijn, in welke talen en indien mogelijk waar ze werden gedrukt. Voor één Engelstalig pamflet en enkele pamfletten in het Italiaans nam ik ook een kijkje in de catalogus van de *British Library* en in de Italiaanse metacatalogus *Edit16*, al blijft het doel van deze studie in de eerste plaats een reconstructie van het beeld van de hertog van Parma in pamfletten in de Nederlanden.⁶

Al snel werd duidelijk dat volledigheid nastreven in de te behandelen pamfletten geen optie was. Op basis van Léon van der Essens biografie van Farnese,⁷ Pieter Geurts' geschiedenis van de Opstand in de pamfletten⁸ en catalogi en metacatalogi,⁹ stelde ik een lijst samen van interessante stukken. In deze lijst werden enkel pamfletten opgenomen waarvan de kans zeer groot was dat Alexander Farnese erin ter sprake zou komen, afgaande op hun titel, onderwerp, of wat van der Essen of Geurts erover hadden geschreven. Uitgaande van deze lijst koos ik vier thema's. Hierbij koos ik voor onderwerpen waar zoveel mogelijk van de gevonden pamfletten in opgenomen konden worden, en die tegelijkertijd een evenwichtig overzicht van Farneses carrière boden. Toch blijft deze keuze uiteraard arbitrair en vielen een aantal interessante pamfletten uit de boot. Mogelijk ontnapten ook enkele Italiaanse en Spaanse pamfletten aan mijn aandacht, gezien mijn zeer beperkte kennis van deze talen en de catalogi waarin ik op zoek ging naar mijn materiaal.

Als eerste, inleidend thema koos ik voor Farneses eerste jaar als landvoogd. Zijn capaciteiten als diplomaat, militair en propagandist komen hier meteen aan het licht. 1579 was immers het jaar waarin de landvoogd de Unie van Atrecht en de malcontenten met de koning wist te verzoenen en Maastricht wist te heroveren. Beide gebeurtenissen werden begeleid door een stroom pamfletten. In de drie geselecteerde brievenpamfletten rond de verzoening doken voor het eerst een aantal typische clichés op over Farneses imago. Farnese zelf benadrukte zijn vredelievende bedoelingen en goede wil; de tegenpartij verweet hem leugens en een verdeel-en-heersstrategie. Bij de inname van Maastricht vond Farnese nog niet meteen het juiste evenwicht tussen straffen en genadig zijn. In de propaganda rond die inname bleef daardoor het wrede imago nazinderen dat de Spanjaarden in de voorgaande jaren hadden opgebouwd, zelfs in koningsgezinde pamfletten. Toch had Farnese in zijn propaganda de eerste aanzetten gegeven voor een hertekening van dat imago. Een moeizame maar veelbelovende start.

⁵ *PiCarta*, 2009 (<http://www.picarta.nl>) (Dit is de online toegang tot de *Nederlandse Centrale Catalogus*.); E. COCKX-INDESTEGERE, G. GLORIEUX en B. OP DE BEECK, *Belgica Typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum Partes sunt*, 4 dln., Nieuwkoop, 1968-1994; *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen: Online catalogus*, 2009 (<http://anet.ua.ac.be/desktop/ehc>). Deze laatste ontsluit ook het pamflettenbestand van het museum Plantijn Moretus. Met deze methode glippen er nog steeds pamfletten door de mazen van het net (zeker in België), maar de dekking is toch groot genoeg om een vergelijking tussen pamfletten toe te laten.

⁶ *British Library Integrated Catalogue*, (<http://catalogue.bl.uk>); *Edit16 – ICCU*, 2008 (<http://edit16.iccu.sbn.it>).

⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 dln., Brussel, 1933-1937.

⁸ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Utrecht, 1983. Dit is een anastatische herdruk van het proefschrift dat Geurts in 1956 verdedigde.

⁹ In de eerste plaats W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, I, Den Haag, 1889, *PiCarta*, (<http://www.picarta.nl>), E. COCKX-INDESTEGERE, G. GLORIEUX en B. OP DE BEECK, *Belgica Typographica 1541-1600* en *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience*, (<http://anet.ua.ac.be/desktop/ehc>).

De eerstevolgende jaren waren moeilijk voor Farnese. Door het Verdrag van Atrecht verloor hij zijn buitenlandse troepen en belandde hij in een dispuut over het gouverneurschap. Bovendien viel Willem van Oranje hem in 1580 zwaar aan in zijn Apologie. Die was vooral tegen Filips II gericht, maar ook de landvoogd werd persoonlijk aangevallen. Oranje hield Farnese immers mee verantwoordelijk voor zijn vogelvrijverklaring. De beschuldiging dat hij daarom ook mee verantwoordelijk droeg voor de aanslagen op Oranje, bleef Farnese sindsdien achtervolgen. Vooral voor de vermeende aanslag van Nicolas Salcedo en Francesco de Baza werd de landvoogd met de vinger gewezen, al ging het hier eigenlijk om een slimme ‘publiciteitsstunt’ van Oranje. In de pamfletten over de moord op Oranje in 1584 ging de aandacht vooral naar de moordenaar. Farnese zou wel op de hoogte zijn geweest en de moordenaar een beloning hebben beloofd, maar niet de opdracht hebben gegeven voor de operatie. Slechts één pamflet zag de landvoogd als het brein achter de aanslag. Toch bleef de gewelddadige dood van Willem van Oranje ook in latere jaren een donkere schaduw werpen op Farneses reputatie.

Na 1582 leek het ergste leed geleden voor de landvoogd. Vanaf 1583 mocht hij opnieuw buitenlandse troepen inzetten en begon hij aan een indrukwekkende opmars door Vlaanderen en Brabant. Daarbij kreeg hij de kans zijn zelfgecreëerde imago van ‘genadige vorst’ volledig uit te spelen, wat in 1579 nog niet echt was gelukt. Dit keer wist hij zijn acties beter af te stemmen op het imago dat hij wou uitdragen en dankzij pamfletten kregen zijn daden nog een extra gouden randje. Ook Farneses tegenstanders kregen respect voor de gouverneur-generaal, wat merkbaar werd in hun publicaties. De val van Antwerpen zorgde voor de apotheose van Farneses genadige discours. Na de val van de stad werd Farnese zowel in de Nederlanden als in het buitenland geëerd om zijn dapperheid en tactisch vernuft, maar ook om zijn genadigheid en vroomheid. De roem van de landvoogd bereikte hiermee een hoogtepunt.

Het debacle van de Spaanse Armada luidde het begin van Farneses neergang in. Ook zijn zorgvuldig opgebouwde reputatie leed eronder. De opstandelingen percipieerden de gebeurtenissen als een overwinning van hun vloot op Farnese en lieten dit graag horen in hun pamfletten. Het respect voor Filips II en zijn landvoogd ebde langzaam weg. De opstandelingen durfden nu openlijk de spot te drijven met de hertog van Parma. Zijn dapperheid werd lafheid, zijn vredelievendheid wreedheid, zijn genade slechts een façade, zijn vroomheid een naïef geloof in de leugens van de katholieke kerk. De geruchten aan het Spaanse hof dat Farnese mee verantwoordelijk was voor de mislukking van 1588, en de buitenlandse politiek van Filips II, deden de landvoogd uiteindelijk de das om. Bij zijn dood in 1592 was Farnese uit de gratie, zijn opvolger stond reeds klaar. In de Nederlanden had hij echter – als tegenstander van formaat – een blijvende indruk gemaakt, mede dankzij het beeld dat in de pamfletten van hem was geschetst.

Hoewel pamfletten duidelijk de hoofdrol spelen in dit verhaal, bouwt deze studie ook verder op andere publicaties. Over de Opstand zelf, de voornaamste protagonisten en de belangrijkste sleutelmomenten zijn talloze overzichtswerken en monografieën geschreven. Specifiek over Farnese verscheen in de jaren 1930 van der Essens vijfdelige biografie over de hertog van Parma.¹⁰ Hoewel dit werk intussen niet meer helemaal gelijke tred houdt met de huidige kennis over de Opstand en over Alexander Farnese – en soms wel heel mild is voor de landvoogd, blijft het een

¹⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, 5 dln.

onmisbare bron voor wie meer wil weten over deze gouverneur-generaal. Een recentere uitgave over Farneses gouverneurschap is de dubbelbiografie van Juan Carlos Lodasa Málvarez over Alexander Farnese en Ambrogio Spinola.¹¹ Voor de vredesonderhandelingen tussen Farnese en de Staten vergaderd te Atrecht en meer uitleg over Farneses genadige discours verwijs ik graag naar het doctoraat van Violet Soen en de artikels van Gustaaf Janssens en Michel de Waele.¹² Voor wie meer wil weten over pamflettenstrijd en publieke opinie tijdens de Opstand zijn de artikels van Alastair Duke en het boek van Craig Harline een goed vertrekpunt.¹³ Meerdere auteurs hebben gepubliceerd over beeldvorming over de Opstand of Farnese, maar zij beperkten zich meestal tot wat geschiedschrijvers er later over hebben geschreven.¹⁴

De Opstand werd al eerder besproken uitgaande van pamfletten. Martin van Gelderen bijvoorbeeld baseerde zich voor zijn studie van het politieke denken tijdens de Opstand¹⁵ in grote mate op pamfletten. Zijn werk rijkt chronologisch veel breder dan deze studie, maar de focus ligt vooral op de politieke theorieën die de opstandelingen uitwerkten om hun acties te legitimeren en op de zoektocht naar een nieuw bestuurlijk en religieus systeem. Beeldvorming rond belangrijke protagonisten komt slechts sporadisch ter sprake. Pieter Geurts' geschiedenis van de Opstand in de pamfletten¹⁶ heeft meer aandacht voor beeldvorming, maar gaat thematisch zo breed dat hij toch ruimte laat voor een diepgravender analyse van enkele specifieke pamfletten, bijvoorbeeld over Farnese. Chronologisch beperkt hij zich tot de jaren 1566-1584, waardoor meer dan de helft van Farneses gouverneurschap buiten beschouwing blijft. Bovendien concentreren zowel van Gelderen als Geurts zich vooral op pamfletten uit het kamp van de opstandelingen. Beiden waren wel een inspiratiebron voor deze studie, die hopelijk een aanvulling biedt op hun werk.

1.2. Pamfletten als wapen in de strijd

Om het belang van pamfletten te kunnen begrijpen, vertrekken we best vanuit de vraag wat een pamflet precies is. Hier een antwoord op geven is niet zo eenvoudig. Hoewel bijna iedereen zich een voorstelling van pamfletten kan maken, is het moeilijk die voorstelling in een concrete definitie te gieten. Bepaalde eigenschappen komen in de meeste definities aan bod. Inhoudelijk is iedereen het erover eens dat een pamflet nieuwswaarde heeft. Deze actualiteitswaarde gaat zeer vaak

¹¹ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes. Alejandro Farnesio y Ambrosio de Spinola, dos militares al servicio del imperio Español*, Madrid, 2007.

¹² V. SOEN, *Par la voye de pacification*; G. JANSSENS, 'Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d'Alexandre Farnèse (1578-1579)', *Bulletin van het Belgische historisch instituut te Rome*, 53 (1993), 251-278; M. DE WAELE, 'Entre concorde et intolérance? Een gespecialiseerde bijdrage van Soen over Farneses genadige discours zal deel uitmaken van het nog te verschijnen K. DE JONGE, H. COOLS en S. DERKS, *Alexander Farnese and the Low Countries*, Turnhout.

¹³ A. DUKE, 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', P. BENEDICT e.a. red., *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999, 115-132; A. DUKE, 'Nonconformity among the kleyne luyden', *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen en Ronceverte, 1990, 101-124; A. DUKE, 'Posters, Pamphlets and Prints: The Ways and Means of Disseminating Dissident Opinions on the Eve of the Dutch Revolt', *Dutch Crossing*, 27 (2003), 23-44; C.E. HARLINE, *Pamphlets, printing, and political culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht, 1987.

¹⁴ Zie ondermeer de bijdragen van J. Craeybeckx en F.G. Scheelings in J. CRAEYBECKX, F. DAELEMAN en F.G. SCHEELINGS red., *"1585: Op gescheiden wegen..." Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel*, Leuven, 1988. Specifiek over Farnese zie: B. De GROOF, 'Alexander Farnese'.

¹⁵ M. VAN GELDEREN, *The political thought of the Dutch revolt 1555-1590*, Cambridge, 1992.

¹⁶ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand*.

gepaard met persuasiviteit. De auteur wil zijn publiek van een bepaald standpunt overtuigen en aanzetten tot een bepaalde manier van denken en handelen. Wat de vorm betreft, is een pamflet kort, handzaam en gedrukt: factoren die de kostprijs en de productietijd naar beneden haalden.¹⁷

Pamfletten hadden voor hun lezers dus in de eerste plaats nieuws waarde, al mogen we niet uit het oog verliezen dat ze zelden objectiviteit nastreefden. Op het vlak van informatieverbreiding waren pamfletten een flinke stap vooruit. Dankzij deze goedkope, snel in veelvoud produceerbare drukwerkjes, kon nieuws op relatief korte tijd heel wat mensen bereiken. Door hun actualiteitswaarde werden pamfletten gedroomde bronnen voor historici. Reeds in de zeventiende eeuw maakten geschiedschrijvers zoals Pieter Christiaensz Bor en Emanuel Van Meteren intensief gebruik van pamfletten om de gebeurtenissen tijdens de Opstand te reconstrueren. Zo bleven niet alleen verschillende pamfletten bewaard die anders verloren zouden zijn, de inhoud van heel wat pamfletten leefde hierdoor ook verder in de geschiedschrijving.

Pamfletten werden ook enthousiast ingezet voor propagandadoeleinden. Propaganda en oorlog gaan al eeuwenlang hand in hand, denken we maar aan Caesars *De Bello Gallico*. Tijdens de Opstand in de Nederlanden was dit uiteraard niet anders. Wat wel veranderde, was de schaal waarop men aan propaganda deed. Propagandamogelijkheden werden (en worden nog steeds) sterk bepaald door de voor handen zijnde communicatiemiddelen. Ondermeer dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst en de opkomst van goedkoper papier, kregen de propagandisten in de nieuwe tijd voor het eerst beschikking over een massamedium, of toch tenminste een voorloper ervan. Reformatie en Contrareformatie vormden het eerste grootschalige Europese conflict waarin dit medium ten volle werd benut.¹⁸ De politieke groeperingen tijdens de Opstand konden dus voortbouwen op strategieën die in deze godsdienststrijd reeds waren ontwikkeld.¹⁹ Toch duurde het in de Nederlanden nog vrij lang – tot 1566 – vooraleer pamfletten werden ingezet in de politieke strijd. In de ‘papieroorlog’ die vanaf dan ontstond, hadden de opstandelingen aanvankelijk duidelijk de overhand. De autoriteiten waren niet voorbereid op hun propaganda-aanval en konden er niets tegenoverstellen, enkel hopen dat de storm zou overwaaien.²⁰

Tot slot en nauw in samenhang met het propaganda-aspect, werkte men in pamfletten ook de eigen standpunten uit. Juist door in discussie te treden, werden partijen gedwongen hun standpunten verder te verfijnen. Van Gelderen heeft dit fenomeen heel mooi beschreven bij de opstandelingen.²¹ De twee belangrijkste motieven van de opstandelingen waren *haec libertatis ergo* en *haec religionis ergo*: omwille van de vrijheid en omwille van de religie. De belangrijkste oorzaak van de vroege oppositie tegen Filips II was de beknutting van de politieke autonomie en vrijheden door de centrale regering. De eis tot godsdienstvrijheid speelde aanvankelijk geen hoofdrol, maar groeide geleidelijk uit tot het belangrijkste struikelblok voor vrede.²²

Vanuit beide motieven probeerden de opstandelingen hun handelingen te verdedigen. We zien ook hoe men in nieuwe pamfletten steeds voortbouwde op eerdere geschriften, en telkens verder

¹⁷ M. MEIJER DREES, ‘Pamfletten, een inleiding’, J. DE KRUIF, M. MEIJER DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 9-28.

¹⁸ G.S. JOWETT en V. O’DONNELL, *Propaganda and persuasion*, Beverly Hills, 1986, 16; 45.

¹⁹ R. VAN STIPRIAAN, ‘Words at war: the early years of William of Orange’s propaganda’, *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 335.

²⁰ A. DUKE, ‘Posters, Pamphlets and Prints’, 27; 30; 38.

²¹ M. VAN GELDEREN, *The political thought*.

²² G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 7-9.

reikende conclusies trok. Een mooi voorbeeld hiervan is de discussie over de legitimiteit van het verzet tegen de Spaanse koning. Uitgangspunt was de Blijde Inkomst van Brabant, een charter met rechten en vrijheden, dat het graafschap voor het eerst kreeg toegezegd in 1356 en dat door Filips II in 1549 was bevestigd. Hierin kreeg Brabant het recht op passieve en tijdelijke ongehoorzaamheid indien de vorst zich niet zou houden aan de bepalingen van het charter.²³ De discussies hierover mondten uiteindelijk uit in het idee van recht op gewapend verzet tegen tirannen voor de hele Nederlanden en het zelf mogen aanduiden van een nieuwe vorst, een idee dat in verschillende pamfletten werd verdedigd.²⁴ Privileges, die aanvankelijk waren bedoeld als gunsten voor de onderdanen, werden geïnterpreteerd als constitutionele rechten en als een garantie voor de eigen vrijheid, die werd verheven tot het hoogste goed.²⁵ De Staten-Generaal – een instelling die de Bourgondische hertogen ooit in het leven riepen met het oog op verdere centralisatie – werden plots naar voren geschoven als een orgaan dat de koning zijn macht zou verlenen. Van soevereiniteit van de koning schakelde men in enkele decennia over op volkssoevereiniteit.

De ontwikkeling van de politieke ideologie verliep bovendien in wisselwerking met de politieke handelingen. Aanvankelijk streed men voor een terugkeer naar een bestuur zoals onder Karel V. Maar toen Filips II eindelijk bereid was hier toegevingen te doen, was het politieke gedachtegoed van de opstandelingen al veel verder geëvolueerd, zoals ook duidelijk werd in de pamfletten.²⁶ Pamfletten waren politieke acties op zich. Er was een constante uitwisseling tussen het politieke gedachtegoed in de pamfletten en de politieke daden op het terrein.²⁷ Pamfletten hadden dus zeker invloed op de ontwikkeling van bepaalde ideeën – bijvoorbeeld over de rechten van het volk tegenover de rechten van de vorst – en dus ook op het politieke handelen.

Wat deze pamfletten voor ons onderzoek zo interessant maakt, is de wisselwerking tussen hun inhoud en de publieke opinie van dat moment. Enerzijds lazen (en kochten) mensen het liefst pamfletten die bij hun eigen mening aansloten. Het aanbod paste zich dus tot op zekere hoogte aan aan de vraag, al hoefde dit niet altijd het geval te zijn. Dat iemand een pamflet kon uitgeven wou immers niet altijd zeggen dat zijn mening aansloot bij die van het grote publiek. Maar zowel drukkers die in pamfletten vooral een lucratieve bron van inkomsten zagen,²⁸ als de meer ‘serieuze’ pamfletschrijvers die hun lezers ergens van wilden overtuigen, hadden er baat bij dat mensen hun pamfletten wilden kopen en lezen.

Anderzijds probeerden heel wat pamfletschrijvers de publieke opinie te beïnvloeden. Hiervoor stemden ze hun pamfletten af op het brede publiek. In de aanspreking richtten ze zich rechtstreeks tot de ‘gewone’ burger, de “*gemeene man*”. Auteurs schreven in de volkstaal en hielden de lengte beperkt en het uitzicht aantrekkelijk. Ook de gebruikte literaire technieken en de inhoud

²³ M. DE WAELE, ‘Entre concorde et intolérance’, 54.

²⁴ Bijvoorbeeld in het *Brief discovrs svr la negotiation de la paix, Qui se traicte presentement à Coloigne, entre le Roy d’Espagne, & les Estats du Pays bas*, Leiden, 1579.

²⁵ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 110-165.

²⁶ Onder meer in *Copie van eenen Brief, by den Prince van Parme, ghesonden aen de Staten-Generaal vanden landen van herwaerts ouer tot Antwerpen vergadert zijnde: Ende Antwoorde der voorschreuen Staten-Generaal daerop gedaen, den XII^{sten} Martij, T^e Antwerpen*, By Christoffel Plantijn, 1579. Dit pamflet wordt besproken in hoofdstuk 2.1.

²⁷ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 164.

²⁸ Duke berekende dat met de publicatie van pamfletten maar liefst 400% winst kon worden gemaakt, al is dit wel in de veronderstelling dat de volledige oplage kon worden verkocht. (A. DUKE, ‘Posters, Pamphlets and Prints’, 32.)

werden aangepast aan het doelpubliek.²⁹ Hoewel de kunst van de pamflettenpropaganda nog vrij jong was, kreeg men de belangrijkste technieken al snel onder de knie. Je tegenstander blameren of belachelijk maken en jezelf of je eigen zaak aanprijzen lag natuurlijk voor de hand.³⁰ Een sluitende argumentatie was daarbij niet belangrijk. Overtuigend overkomen wel.³¹ Om het gewenste contrast optimaal te vergroten, speelde men de belangrijkste voortrekkers van beide partijen tegen elkaar uit. Daarbij werd handig gebruik gemaakt van de bijbelse en mythologische kennis van de lezers.³² Door dingen te overdrijven, werden reeds aanwezige gevoelens nog versterkt³³ en wanneer iets maar vaak genoeg werd herhaald, kreeg die bewering al snel kracht van waarheid. Men kon ook zaken eenvoudiger voorstellen dan ze waren, of bepaalde aspecten met opzet verzwijgen.³⁴ Door collectieve aanduidingen als “*ons allen*” of “*medeburgers*”, impliceerde men dat de publieke opinie dezelfde mening deelde of zou moeten delen.³⁵ Deze techniek werkte nog beter wanneer de pamfletschrijver zich voordeed als iemand uit het gewone volk.³⁶ Een laatste techniek was de stereotyping. Men creëerde een bepaald stereotype rond een persoon (bijvoorbeeld Alexander Farnese), en speelde nadien in op die gecreëerde ideeën, vermoedens of opinies. De lezer zag dan zijn ‘eigen’ opinie bevestigd, en was meer geneigd ook de rest van het pamflet voor waar te houden.³⁷

Deze inspanningen waren wel degelijk zinvol. Een vrij groot deel van de bevolking, zowel mannen als vrouwen, kon lezen en schrijven.³⁸ Pamfletten waren niet goedkoop, maar voor veel mensen ook niet onbetaalbaar. Hun kostprijs lag vermoedelijk tussen de een en de twee stuivers, terwijl een metselaarsgezel halfweg de zestiende eeuw tot vijftien stuivers per dag verdiende.³⁹ Een ongeschoolde arbeider verdiende in Antwerpen slechts zes à zeven stuivers per dag, maar in deze spannende tijden was de honger naar nieuws waarschijnlijk te groot om te weerstaan.⁴⁰ Wie niet kon lezen of geen pamfletten kon betalen, kon terugvallen op de sterke orale traditie. Regelmatig werden pamfletten in groep voorgelezen, of vertelde men anderen wat men had gelezen.⁴¹ In de grote steden werden ’s nachts ook wel eens kleinere pamfletten ‘gezaaid’. De propagandavoordelen werden verondersteld op te wegen tegen de kostprijs.⁴² De tamelijk beperkte oplagen konden worden opgevangen door het doorgeven van pamfletten⁴³ of eventueel het overschrijven ervan.⁴⁴ De echt succesvolle pamfletten werden trouwens gretig herdrukt.⁴⁵

²⁹ C.E. HARLINE, *Pamphlets*, 25-56.

³⁰ M. MEIJER DREES, ‘Pamfletten: een inleiding’, 12.

³¹ G.S. JOWETT en V. O’DONNELL, *Propaganda and persuasion*, 136.

³² D.R. HORST, ‘De metafoor als cliché. Het beeld van Willem van Oranje in propagandaprenten uit de eerste decennia van de Nederlandse Opstand’, J. DE KRUIF, M. MEIJER DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 194; 196.

³³ M. MEIJER DREES, ‘Pamfletten: een inleiding’, 13; D.R. HORST, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*, Zutphen, 2003, 17.

³⁴ D.R. HORST, *De Opstand in zwart-wit*, 17.

³⁵ M. MEIJER DREES, ‘Pamfletten: een inleiding’, 11-12; D.R. HORST, *De Opstand in zwart-wit*, 17.

³⁶ G.S. JOWETT en V. O’DONNELL, *Propaganda and persuasion*, 136.

³⁷ D.R. HORST, *De Opstand in zwart-wit*, 17.

³⁸ A. DUKE, ‘Nonconformity’, 57-62. Harline geeft onder meer cijfers op basis van een Amsterdams huwelijksregister. In 1630 kon 57% van de mannen en 32% van de vrouwen dit zelf ondertekenen.

³⁹ A. DUKE, ‘Nonconformity’, 113.

⁴⁰ A. DUKE, ‘Posters, Pamphlets and Prints’, 33.

⁴¹ C.E. HARLINE, *Pamphlets*, 65; 69.

⁴² A. DUKE, ‘Posters, Pamphlets and Prints’, 34.

⁴³ C.E. HARLINE, *Pamphlets*, 65.

⁴⁴ A. DUKE, ‘Nonconformity’, 113.

⁴⁵ C.E. HARLINE, *Pamphlets*, 57.

Tot slot waren pamfletten niet alleen voor het publiek, maar ook voor auteurs een toegankelijk medium. Wie een drukker ervan kon overtuigen dat zijn tekst geld in het laatje kon brengen en hem bereid vond het risico te nemen, publiceerde.⁴⁶ Hierdoor groeide het aantal mensen dat zijn mening kon ventileren. Uiteraard was zeker niet iedereen die zich als een auteur van eenvoudige komaf voorstelde dat ook daadwerkelijk, maar er was toch een zekere democratisering van het publieke debat.

Op basis van al deze gegevens mogen we aannemen dat pamfletten vaak weerspiegelden en/of beïnvloedden wat leefde bij het brede publiek. Ook de tijdgenoten zelf waren hiervan overtuigd, anders was het aantal persuasieve pamfletten niet gestaag blijven groeien, hadden pamflet-auteurs niet de nood gevoeld zich met hand en tand te verdedigen tegen aantijgingen in andere pamfletten en had de overheid niet zo ijverig geprobeerd om, onder meer via koninklijke licenties, vat te krijgen op het drukwerk.⁴⁷ Of zoals Johannes Wtenbogaert het verwoordde: “*Daer is niet gevaerlicker (...) dan 't gene men secreet houden wil den brieven te bevelen. Noch veel gevaerlicker ist d'Advysen, daer mede men sich gelaet d'Overheyt te willen dienen, als int secreet, aen 'toore des gemeynen volcx, ende gelijk als aen de klockre eye te hangen, bysonder wanneer de selve advijse so zijn ingestelt, dat se de Gemeynte beroeren, ende tot oproer verwecken connen.*”⁴⁸

De Habsburgers ondervonden de macht van de drukpers aan den lijve, toen ze aanvankelijk de impact ervan op de publieke opinie verkeerd inschatten. Willem van Oranje wist dit instrument immers wel naar waarde te schatten.⁴⁹ Hij dreef er Filips II en zijn landvoogden mee tot wanhoop. Pas onder Don Juan van Oostenrijk en Alexander Farnese maakten de koningsgezinden een inhaalbeweging, waardoor ze volgens Geurts danig aan de populariteit van Oranje wisten te tornen.⁵⁰ Dankzij pamfletten ontstond als het ware een openbare rechtspraak, met de drukkerij als rechtszaal, pamfletschrijvers als advocaten, protagonisten van beide zijden afwisselend als aanklagers of in de beklagdenbank en het lezende volk als juryleden. Deze jury moest tegelijkertijd naar de mond worden gepraat en zachtjes in de richting van een bepaalde mening worden gestuurd.⁵¹ Er bestaat immers weinig twijfel over dat de publieke opinie een cruciale rol speelde in het bepalen van de bestemming van de Lage Landen.⁵²

⁴⁶ P. DIJSTELBERGE, ‘Ik wil dat er gelezen wordt’, J. DE KRUIF, M. MEIJER DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 48.

⁴⁷ Voor meer informatie over de politiek van de overheid in verband met drukwerk, zie onder meer P. ARBLASTER, ‘Policy and publishing in the Habsburg Netherlands 1585-1690’, S.A. BARON en B. DOOLEY red., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Londen, 2001; D.R. HORST, *De Opstand in zwart-wit*, 27-32; C.E. HARLINE, *Pamphlets*, 111-133.

⁴⁸ [JOHANNES WTENBOGAERT], *Onderrichtinghe, Op de Missive van P.V.H. aende Ho. Mo. Heeren Staten Generael ende zijne Vorst. Doorl^e. den Prince van Orangien. Nopende de saecke van Amsterdam. Daer in ontdeckt ende wederleyt worden verscheyden mysterien schuytende achter den Autheur van die Missive, ende zijnen aenhangh, tot nadeel vande publycke Authoriteyt, de ruste van 't Landt ende 't welvaren der wijtberoemde Stadt Amstelredam*, 1629. De auteur klaagde hier het schrijven en publiceren van pamfletten aan en de ordeverstoring als gevolg daarvan.

⁴⁹ R. VAN STIPRIAAN, ‘Words at war’, 332.

⁵⁰ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand*, 97-98.

⁵¹ Propaganda alleen volstond niet om een omslag teweeg te brengen. De militaire campagnes van Willem van Oranje in 1568 en 1572 werden begeleid door propagandapamfletten, maar toch bleef de gezochte steun uit. Volgens Daniel Horst lag dit aan het gebrek aan aansluiting bij reeds bestaande gevoelens of opinies (D.R. HORST, *De Opstand in zwart-wit*, 304).

⁵² J. POLLMANN en A. SPICER, ‘Introduction’, J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden en Boston, 2007, 4.

Natuurlijk waren pamfletten niet de enige verspreiders van nieuws en propaganda. Brieven,⁵³ propagandaprenten, geruchten, liederen, toneelstukken, preken en hagepreken, diplomatieke contacten, cliëntennetwerken en handig ingezette agenten ter plaatse of persoonlijke ervaringen vormden mee de ideeën van de elite en het brede publiek. De meer traditionele verspreidingsystemen voor informatie bleven in de zestiende eeuw, ondanks de boekdrukkunst, het belangrijkste.⁵⁴ Het Compromis der Edelen zette in op een combinatie van verschillende technieken om aanhang te winnen. Aanvankelijk maakten deze edelen gebruik van hun familierelaties en cliëntennetwerk om standgenoten voor hun Smeekschrift te winnen. De presentatie van dat Smeekschrift werd minutieus voorbereid. Instructies over wie mee moest lopen in de optocht en in welke kleding, werden weken op voorhand doorgegeven. Achter de schermen zorgden de edelen er intussen voor dat er tijdens de optocht een indrukwekkende hoeveelheid sympathisanten zou staan.⁵⁵ Toen Karel van Berlaymont het Compromis afdeed als “*des gueux*”, eigenden zij zich dit scheldwoord toe als hun strijdnaam en gingen ze ijverig gebruik maken van bedelaarssymboliek. Geuzenmedailles, -oorbellen, -broches en miniatuur bedelnapen werden een echte rage. Naast pamfletten maakten liedjes, propagandaprenten en handgeschreven blaadjes hun standpunten duidelijk.⁵⁶ Willem van Oranje verzamelde vanaf 1568 een kleine groep schrijvers rond zich. Zij hielden zich bezig met het presenteren van Oranje als een wijze en moedige held en verbonden zijn naam aan enkele makkelijk herkenbare begrippen. Behalve pamfletten maakten zij hiervoor onder meer gebruik van visuele representaties (bijvoorbeeld bij blijde intredes) en liederen (het *Wilhelmus* is het bekendste voorbeeld).⁵⁷

Dat pamfletten geen monopolie hadden op propagandaverspreiding doet echter niets af aan hun waarde als bron voor het beeld dat de Nederlandse bevolking, of een deel daarvan, had van Alexander Farnese. Hoewel geruchten bijvoorbeeld een grotere rol speelden in de vorming van de publieke opinie, hechtten de tijdgenoten zelf meer waarde aan informatie die zwart op wit stond. Bovendien is ons beeld over de geruchten die de ronde deden nog veel onvollediger dan ons beeld over de inhoud van toenmalige pamfletten.⁵⁸

⁵³ Behalve ‘gewone’ correspondentie waren er sinds de eerste decennia van de zestiende eeuw ook veel handgeschreven nieuwsbrieven in omloop. Hun inhoud werd geleverd door informanten ter plaatse. Het doelpubliek bestond aanvankelijk vooral uit vorsten en hun entourage, die afhankelijk waren van informanten om politieke en militaire beslissingen te kunnen nemen. Al snel ontstond echter een echte brievenhandel, waarbij het onderscheid tussen private nieuwsbrieven en publieke nieuwsbrieven vervaagde. Kopieën van deze brieven circuleerden langs de belangrijkste postroutes. (B. DOOLEY, ‘Sources and methods in information history. The case of Medici Florence, the Armada, and the siege of Ostende’, J.W. KOOPMANS ed., *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)* (Groningen Studies in Cultural Change, 13), Leuven, Parijs en Dudley, 2005, 30; 33.)

⁵⁴ D. MACZKIEWITZ, *Der niederländische Aufstand gegen Spanien (1568-1609). Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse*, Münster, 2005, 176.

⁵⁵ A. DUKE, ‘Posters, Pamphlets and Prints’, 36-37.

⁵⁶ A. DUKE, ‘Dissident Propaganda’, 120-123; H. VAN NIEROP, ‘Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der edelen’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992), 1-5.

⁵⁷ P. ARNADE, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: the political culture of the Dutch revolt*, Ithaca, 2008, 274-275.

⁵⁸ Van Nierop is er dankzij het dagboek van Wouter Jacobsz toch in geslaagd een blik te werpen op de geruchtenmolen tijdens de Opstand in H. VAN NIEROP, ‘And Ye Shall Hear of Wars and Rumours of Wars’. Rumour and the Revolt of the Netherlands’, J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden en Boston, 2007, 69-86.

1.3. De Opstand tot 1578 en de voorgeschiedenis van Alexander Farnese

Toen Filips II in 1559 definitief de Nederlanden verliet, bleef zijn landvoogdes Margaretha van Parma achter op een kruitvat. De hoge adel voelde zich gepasseerd bij de aanstelling van Margaretha, niet iedereen was gelukkig met de strenge houding van Filips II inzake godsdienst, een economische crisis maakte de bevolking onrustig en de staatsschuld was enorm opgelopen.⁵⁹ Filips' plan voor een reorganisatie van de Nederlandse bisdommen leidde datzelfde jaar nog tot een eerste confrontatie. De clerus voelde zich vernederd omdat ze haar eigen abten niet meer kon kiezen, de steden vreesden voor nog strengere repressie tegen andersdenkenden – wat slecht was voor de handel – en de adel was boos omdat ze niet was geraadpleegd⁶⁰ en omdat de scholingsgraad die van de nieuwe bisschoppen werd gevraagd haar zonen vaak uitsloot van die functie.⁶¹

Kardinaal Granvelle, de sterke man achter Margaretha van Parma, werd beschouwd als de bedenker van het plan. De hoge adel sloot zich aaneen – onder leiding van onder meer Willem van Oranje – en begon in 1561 een campagne tegen de kardinaal. In 1564 besloot Filips II Granvelle terug te roepen, maar zijn houding tegenover de religiekwestie wijzigde hij niet.⁶² Als gevolg van zijn harde standpunt vormde de lage adel in november 1565 een Compromis. Op 5 april 1566 bood dit Compromis der Edelen de landvoogdes een Smeekschrift aan. De godsdienstige en economisch spanningen liepen intussen verder op en mondde in augustus 1566 uit in de Beeldenstorm. De adel zag dit als een bewijs voor het falen van de harde aanpak, Margaretha moest onder druk toegevingen doen en het Compromis werd nadien ontbonden. Door de Beeldenstorm keerden veel gematigde voorstanders van gewetensvrijheid zich echter tegen de 'geuzen', waardoor Margaretha al snel de oude situatie wist te herstellen.⁶³

Hoewel de landvoogdes dus opnieuw stevig in het zadel zat, zond Filips II toch een strafexpeditie naar de Nederlanden onder leiding van Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva. Diens harde optreden riep veel weerstand op, zodat Alva op zijn beurt veel gematigden in de armen van de opstandelingen dreef.⁶⁴ De aversie tegen de nieuwe landvoogd werd nog aangewakkerd door propaganda van Willem van Oranje,⁶⁵ die vanuit Duitsland het verzet tegen de hertog organiseerde. Aanvankelijk boekte Oranje weinig militair succes, tot de watergeuzen op 1 april 1572 Brielle innamen. Van daaruit wisten Oranjes aanhangers vrijwel alle steden van Holland en Zeeland aan hun kant te krijgen. De hertog van Alva slaagde er niet in de opstandige gewesten te heroveren en

⁵⁹ J.J. WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog: over de Nederlandse opstand 1555-1580*, Amsterdam, 1994, 9-13; 23; G. DARBY, 'Narrative of events', G. DARBY red., *The origins and development of the Dutch revolt*, Londen, 2001, 16.

⁶⁰ Bovendien zag de adel door Filips' centralisatiepolitiek haar macht zienderogen wegsijpelen naar het koninklijk hof in Spanje, terwijl zij onder Karel V zelf nog in het centrum van de macht had gestaan. (M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 32.)

⁶¹ E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand', 57; M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 33.34; G. DARBY, 'Narrative of events', 16.

⁶² M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 37; S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, Zutphen, 1983, 89-90; G. DARBY, 'Narrative of events', 16-17.

⁶³ J.J. WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 31-39; 66-69; H. VAN NIEROP, 'Delft: Prinsenhof. Willem van Oranje vermoord, 1584', M. PRAK red., *Plaatsen van herinnering, Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 2006, 52; S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 90-91; 95; 97-99; G. DARBY, 'Narrative of events', 17.

⁶⁴ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 39; 52-43; J.J. WOLTJER, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 66-69; G. DARBY, 'Narrative of events', 16-18.

⁶⁵ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 53. 28; 36-37; 39; 47; E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand', 70; 72; 77; H. VAN NIEROP, 'Delft: Prinsenhof', 53; G. DARBY, 'Narrative of events', 17.

werd teruggeroepen.⁶⁶ Zijn opvolger, Don Luis de Zúñiga y Requesens, knoopte onderhandelingen aan met Holland en Zeeland, maar noch inzake bestuur noch inzake religie wist men overeenstemming te bereiken. De financiële situatie van Filips II was intussen zo slecht geworden, dat hij in 1575 een staatsbankroet moest uitroepen. De geldstroom naar de Nederlanden stokte, de Spaanse troepen werden niet meer betaald, sloegen in 1576 aan het muiten en trokken plunderend door het land.⁶⁷ Toen Requesens op 5 maart 1576 onverwachts overleed, profiteerden de Staten-Generaal van het machtsvacuüm om de Raad van Staten opzij te schuiven en zelf onderhandelingen aan te knopen met de opstandige gewesten. Op 8 november 1576 sloten zij in Gent een verbond dat het buitenzetten van de muitende troepen en het herstel van de privileges als hoofddoel had. Over de religiekwestie zou men pas een besluit nemen nadat het hoofddoel was bereikt. Tot dan werden de ketterijplakkaten ingetrokken en mochten Holland en Zeeland hun eigen bestuurssysteem en religieregeling behouden, maar zij mochten deze niet verspreiden naar de andere gewesten. Voor de belangrijkste problemen, de verhouding tot Filips II en het religievraagstuk, was er dus nog steeds geen definitieve oplossing.⁶⁸

Met de komst van de nieuwe landvoogd Don Juan in mei 1577, liep het broze verbond al bijna op de klippen. Don Juan verklaarde zich bereid om de Pacificatie van Gent te ondertekenen en zijn troepen weg te zenden, waarna de Staten-Generaal hem accepteerden als landvoogd. Don Juan interpreteerde de clausules over religie in de Pacificatie echter op een manier die voor de opstandige gewesten onaanvaardbaar was. Dat het verbond toch standhield, lag vooral aan het gedrag van de landvoogd. Op 24 juli besloot deze de citadel van Namen in te nemen, waardoor ook de Staten-Generaal zich opnieuw tegen hem keerden.⁶⁹ De opstandelingen verwierven ook steun uit het buitenland. In 1578 kwam vanuit Frankrijk François d'Alençon, hertog van Anjou en broer van de Franse koning, de katholieke opstandelingen te hulp. Koningin Elizabeth I van Engeland, niet gelukkig met de Franse interventie, moedigde op haar beurt de protestantse paltsgraaf Johan Casimir aan om zich in de debatten te mengen.⁷⁰ Toen Alexander Farnese in 1577 naar de Nederlanden werd gestuurd, bevond de Opstand zich dus in een cruciale fase. Het gebied onder controle van de koninklijke troepen was geslonken tot de provincies Namen en Luxemburg, terwijl de opstandelingen steeds meer steun verwierven.⁷¹ De versterkingen die Don Juan elders nog in handen had, gaven zich een na een over aan de rebellen.⁷² Anderzijds stond het verbond van de opstandelingen op barsten. Voor een handig diplomaat als Alexander Farnese waren er dus zeker mogelijkheden om het tij te keren.

Farneses kwam naar de Nederlanden op vraag van zijn oom en leeftijdsgenoot Don Juan, net als Margaretha van Parma een bastaard van Karel V. Zij hadden elkaar leren kennen in 1559, toen

⁶⁶ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 41-4; H. VAN NIEROP, 'Delft: Prinsenhof', 52-53; G. DARBY, 'Narrative of events', 18-19.

⁶⁷ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 44-45; E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand', 79; S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 118-124; G. DARBY, 'Narrative of events', 19.

⁶⁸ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 45-47; E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand', 80-81; H. VAN NIEROP, 'Delft: Prinsenhof', 55; S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 124-126.

⁶⁹ M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 47-48; E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand', 82; 85.

⁷⁰ G. DARBY, 'Narrative of events', 20.

⁷¹ G. JANSSENS, 'Pacification générale', 254; M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 48.

⁷² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 205.

Alexander in Spanje aan het hof van Filips II verbleef.⁷³ Dat Farnese zich daar bevond, was het gevolg van een ruzie tussen de familie Farnese en Karel V. In 1545 had paus Paulus III zijn bastaardzoon Pier Luigi tot hertog van Parma en Piacenza benoemd. Parma en Piacenza waren echter pas enkele decennia pauselijk gebied en ook Karel V maakte er aanspraak op.⁷⁴ In 1547 zag die zijn kans schoon. Pier Luigi had zich door zijn harde beleid niet geliefd gemaakt bij de adel en de steden en in 1547 brak een opstand uit. Karel V slaagde erin Pier Luigi te laten vermoorden en Ferrante Gonzaga, keizerlijk gouverneur van Milaan, nam Piacenza in bezit voor de keizer. Karel V ontkende dat hij achter deze aanval zat, maar weigerde toch Piacenza af te staan aan Ottavio Farnese, zoon van Pier Luigi, vader van Alexander Farnese en gehuwd met Karels eigen bastaarddochter, Margaretha van Parma. Hij deed zelfs een poging om ook Parma in te palmen.⁷⁵ Ottavio zocht vervolgens steun bij Hendrik II van Frankrijk. Met diens hulp wist hij in ieder geval Parma veilig te stellen, maar hij slaagde er niet in Piacenza te heroveren. In 1554 schakelde hij daarom over op diplomatieke middelen en bood een alliantie aan in ruil voor Piacenza. In 1556 sloten de Farneses een akkoord met Filips II en kregen zij de stad en het hertogdom terug. De burcht van Piacenza bleef echter in handen van de koning. De Farneses zouden de volgende decennia blijven proberen deze citadel te herwinnen, nu door trouwe dienst aan Filips II.⁷⁶

Als onderdeel van het akkoord met Filips II werd de jonge Alexander naar het hof van de koning gestuurd, officieel om prins Don Carlos gezelschap te houden, maar in realiteit als onderpand voor de trouw van de familie Farnese.⁷⁷ Bij Filips' vertrek naar Spanje in 1559, reisde Alexander met hem mee. Aan het Spaanse hof vormden Alexander Farnese, Don Carlos en Don Juan al snel een hechte vriendengroep.⁷⁸ Toen Don Juan in 1571 aan het hoofd van een vloot werd geplaatst die uit zou varen tegen de Turken, wist Alexander Farnese te bekomen dat hij mee mocht. De expeditie werd een groot succes, toen de Turkse vloot bij Lepanto werd verslagen. Ook tijdens Don Juans volgende campagne in Noord-Afrika was Farnese van de partij. Bij beide gelegenheden deed hij ervaring op als aanvoerder. Einde 1574 keerde hij terug naar Parma, verlangend naar meer strijd en glorie.⁷⁹ Don Juans benoeming als opvolger van Requesens deed de prins van Parma hopen dat hij opnieuw met zijn oom mee zou mogen. Filips II stuurde Don Juan echter zonder leger (en zonder Alexander Farnese) naar de Nederlanden, in de hoop dat de opstandelingen dit verzoenende gebaar zouden waarderen. Maar Don Juans onderhandelingen met Willem van Oranje liepen op niets uit en de landvoogd besloot tot militaire actie. Zijn aanval op de citadel van Namen kostte hem alle krediet bij de opstandelingen, maar zorgde er wel voor dat Filips II hem een leger stuurde. Bovendien kon hij de koning nu vragen Alexander Farnese naar de Nederlanden te laten afreizen om hem te assisteren. Op 17 december 1577 arriveerde Alexander in Luxemburg. Hij toonde al snel zijn kwaliteiten. Dankzij zijn interventie – tegen de orders van zijn oom in – op een cruciaal moment in de strijd, behaalde Don Juan een klinkende

⁷³ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, 56; 64-65.

⁷⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 5; 11.

⁷⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 12; M.J. RODRIGUEZ-SALGADO, *The Changing Face of Empire. Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551-1559*, Cambridge, 1988, 41-43.

⁷⁶ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 15; 18-19; 155; 194; M.J. RODRIGUEZ-SALGADO, *The Changing Face of Empire*, 42-44; 162.

⁷⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 19-20.

⁷⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 64-65.

⁷⁹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 158-159; 168-169; 171; 184.

overwinning op het leger van de Staten-Generaal bij Gemblours op 31 januari. In de herfst van 1578 werden de koninklijke troepen getroffen door een tyfusedemie en trokken zich terug in Bouge. Ook Don Juan, uitgeput door het zware campagnejaar, werd ziek. Toen de dokters de hoop opgegeven hadden de landvoogd te kunnen redden, verzamelde Don Juans Krijgsraad zich een laatste maal rond de landvoogd. Deze droeg het gouverneurschap over aan Alexander Farnese.⁸⁰

⁸⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 187-190, 193-194; 199; 213-215; 293; 295.

2. Farneses eerste jaar als landvoogd: brievenstrijd en militaire campagne

Des Prince van Orangien opinie was dat de regeringe van den Prince van Parma den lande schadelijker soude wesen, als die van Don Jan geweest was, om dat sijn naturel sachter was, en beter metter Landsaten nature soude konnen over een komen, dat hy ook de nature van de inwoonders beter kende als Don Jan, hebbende langen tijd hem in dese Landen gebouden (...) hebbende ook goede familiare kennisse onder de principaelste Heeren en Edelen van de Nederlanden onderhouden (...) dat hy ook den Italiaensen aert hadde en niet min listig en geveinst was, als Don Jan hadde geweest

– Pieter Christiaensz Bor⁸¹

2.1. De aanloop naar een verzoening met de zuidelijke provincies

Don Juan van Oostenrijk liet zijn neef bij zijn dood op 1 oktober 1578 geen aangename erfenis na. Het koningsleger zat verschanst in Bouge, waar het leed onder overstromingen en ziekte, gedemoraliseerd, in de minderheid en zonder geld. De opstandelingen daarentegen hadden met hulp van buitenaf een aanzienlijk leger op de been gebracht.⁸² Ondanks zijn slechte uitgangspositie boekte de Farnese reeds enkele maanden later zijn eerste successen. Zijn strategisch en diplomatisch vernuft speelden hierbij een cruciale rol. Om het moreel van de katholieken te verbeteren en meer geld los te krijgen uit Spanje, waren overwinningen doorslaggevend. In plaats van enkel de militaire kaart te trekken, zette Alexander Farnese in op een combinatie van onderhandelingen en gewapende strijd: de wortel en de stok.⁸³ Een nuttig instrument in zijn diplomatieke strijd was de brief. We zullen hier twee brieven bespreken die ook als pamflet gepubliceerd werden.

10 oktober, tien dagen voor hij vanuit Madrid de bevestiging van zijn benoeming had gekregen, stuurde Farnese al brieven naar alle belangrijke personen en belangengroepen in het Nederlandse conflict. Daarbij besteedde hij bijzondere aandacht aan de zuidelijke gewesten, met brieven aan de Staten van Henegouwen, Artesië, Rijsel, Dowaaï en Orchies, Tournaisis en de belangrijkste steden van deze gebieden. In zijn brieven pleitte de nieuwe landvoogd voor een verzoening met Filips II. Hij beloofde het behoud of herstel van de privileges, een bestuur zoals het onder Karel V was geweest, de terugtrekking van vreemde troepen en amnestie. In ruil vroeg hij de instandhouding van het katholieke geloof en gehoorzaamheid aan de koning.⁸⁴

Met deze brieven speelde de nieuwe landvoogd in op wrijvingen tussen de katholieke edelen uit de zuidelijke gewesten en de andere opstandelingen. Aan de vooravond van zijn aanstelling waren er namelijk drie kampen ontstaan. Ten eerste het kamp van de gouverneur zelf, dat de provincies Namen en Luxemburg beheerste en enkele Brabantse steden. Ten tweede een groep opstandige hoge edelen, vooral katholieken, uit Frans-Vlaanderen, Artesië en Henegouwen onder leiding van Philippe van Croy, hertog van Aarschot. Tot slot het kamp van de Staten-Generaal en Willem van Oranje, die hun best deden de overige provincies in de hand te houden en onder

⁸¹ P.C. BOR, *Oorsprongke, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden, beginnende met de koomste van Alexander Farnese, Prince van Parma, en Eyndigende omtrent het laetste van Junius des Jaers 1587*, Amsterdam, 1680, 3.

⁸² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 40-43.

⁸³ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 106-107.

⁸⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 63; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 108.

druk stonden van radicale calvinisten.⁸⁵ Reeds in 1577 bestonden wrijvingen tussen deze laatste twee. De opstandige hoge edelen merkten dat de neergang van de centrale staat hun macht had verzwakt. Zij wantrouwden Oranje en ook al ijverden ze voor bestuurlijke hervormingen en het wegzenden van de Spaanse troepen, zij wilden wel degelijk trouw blijven aan Filips II en zo veel mogelijk gebied in de Nederlanden bewaren voor de katholieke kerk. Na de breuk met Don Juan riepen zij daarom aartshertog Matthias als compromisfiguur naar de Nederlanden. Oranje zorgde er echter voor dat Matthias officieel werd benoemd als landvoogd en hield hem nadien stevig in het gareel. Dit was niet naar de zin van Aarschot, de familie Lalaing en vele vooraanstaande figuren uit de zuidelijke provincies. De arrestatie van Aarschot in Gent dankzij calvinistische stadsbestuurders maakte een einde aan dit conflict.⁸⁶ De katholieke leiders begonnen zich echter danig zorgen te maken over aanslagen van calvinisten op katholieken.⁸⁷ In 1578 dreigde het repressieve calvinisme van Gent zich bovendien te verspreiden. Militaire expedities naar Kortrijk, Hulst, Brugge, Ieper en Ronse brachten daar hervormden aan de macht in comités van Achttienmannen. Dit was een duidelijke inbreuk op de Pacificatie van Gent.⁸⁸

Pogingen van Willem van Oranje om het oprukken van dit calvinisme tegen te gaan, uit vrees voor een breuk met zijn katholieke medestanders, mislukten.⁸⁹ De religievrede die Oranje predikte om deze spanningen te beteugelen leek vanuit katholiek oogpunt deze evolutie nog te willen bespoedigen.⁹⁰ Protestanten buiten Holland en Zeeland zouden immers meer krijgen dan hen in de Pacificatie was toegezegd, terwijl Holland en Zeeland niet van plan leken deze godsdienstvrede toe te passen op hun katholieke inwoners.⁹¹ Bovendien werden de bevelhebbers van de zuidelijke troepen (Philippe van Lalaing, Emanuel van Lalaing, baron van Montigny, Robert van Melun, ...) sinds de nederlaag bij Gembloers gewantrouwd. Zijzelf voelden zich in de steek gelaten door de andere opstandelingen, bijvoorbeeld omdat de soldij die de Staten-Generaal moesten opsturen voor hun troepen uitbleef. De bevelhebbers vonden dat de goede diensten die zij de Opstand hadden bewezen niet voldoende op prijs werden gesteld.⁹² Als resultaat van al dit ongenoegen ontstond binnen de opstandelingen een groep van ontevreden, de malcontenten.⁹³

Tegen deze achtergrond werd Alexander Farnese landvoogd, en ondermeer dankzij zijn brieven campagne en intensieve diplomatieke contacten wist hij munt te slaan uit de situatie. Reeds op 20 oktober ontvouwde hij zijn plannen in een brief aan Filips II. Hij wou profiteren van de groei-

⁸⁵ G. JANSSENS, 'Pacification générale', 254; M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 48.

⁸⁶ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 177-179; E.H. KOSSMAN, 'De Nederlandse Opstand', 84; M. VAN GELDEREN, *The political thought*, 48; G. DARBY, 'Narrative of events', 19-20; S. VERHAEGEN, *Van zelfverdediging tot tirannenmoord. Franse invloed in de rechtvaardigende pamfletten aangaande de Opstand in de Nederlanden*, Leuven, 2008, 73-74. (onuitgegeven masterproef)

⁸⁷ G. JANSSENS, 'Pacification générale', 252; G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 183.

⁸⁸ D. COIGNEAU, 'Literatuur en pennestrijd', J. DECAVELE red., *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, 94.

⁸⁹ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 107. Zie ook J. DECAVELE, 'De mislukking van Oranjes 'democratische' politiek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), 626-650.

⁹⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 97-98.

⁹¹ J.J. WOLTJER, 'De wisselende gestalten van de Unie', S. GROENVELD en H.L.P. LEEUWENBERG red., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979, 91.

⁹² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 97-98.

⁹³ De term 'malcontent' werd waarschijnlijk overgenomen uit Frankrijk, maar verwees daar naar een heel andere partij in het conflict. De Franse malcontenten verzetten zich tegen de 'tirannieke' katholieke de Guises. Als we hen willen vergelijken met een van de partijen in de strijd in de Nederlanden, is dat eerder met de Staten-Generaal. (S. VERHAEGEN, *Van zelfverdediging tot tirannenmoord*, 76-77.)

ende kloof tussen katholieke⁹⁴ en protestantse opstandelingen door de eersten weer in het koningskamp te krijgen, waardoor de anderen gedwongen zouden worden tot een voor de koning gunstige vrede.⁹⁵ Een voor een werden de belangrijkste hinderpalen weggewerkt voor onderhandelingen met de in Atrecht vergaderde zuidelijke Staten. Op 6 januari verenigden de Staten van Henegouwen en Artesië zich in Atrecht in een afzonderlijke Unie. Frans-Vlaanderen voegde zich al snel bij hen.⁹⁶ Nog voor deze unie gesloten werd, vond onder de hoge adel in Artesië een waar domino-effect plaats. Maximiliaan van Longueval, baron van Vault, die trouw was gebleven aan de koning, wist in 1578 Valentin de Pardieu, heer van La Motte, gouverneur van Grevelingen en een van de ontevredenen na Gembloers, bij de staatse partij los te weken. Deze wierp op zijn beurt zijn diplomatieke gewicht in de schaal om andere edelen en steden terug in het koningskamp te krijgen. Nog onder Don Juan haalde hij Sint-Omaars en Oudart van Bournonville, baron van Capres over. Capres zette dan weer Robert van Melun, burggraaf van Gent, onder druk, zodat deze zich met de koning verzoende.⁹⁷

Aan de andere zijde van het snel polariserende spectrum voerde men intussen gesprekken over een Nadere Unie binnen de generale unie. Belangrijkste initiatiefnemer was Jan van Nassau, broer van Willem van Oranje maar een veel fanatieker calvinist. De Nadere Unie werd afgekondigd op 29 januari, maar alleen Jan van Nassau, de Ridderschap van Gelre en Zutphen, Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden tekenden. De bepalingen over de godsdienstkwestie waren veel gunstiger voor protestanten dan de Pacificatie van Gent en veel voorstanders waren duidelijk agressief antikatholiek. Dit – in combinatie met het gewestelijk particularisme – zorgde aanvankelijk voor weinig enthousiasme. De Nadere Unie, waarin vooral protestanten de boventoon voerden, werd een bron van verdeeldheid. Velen stelden hun hoop op de vredesbesprekingen te Leuven in 1578 en nadien op de onderhandelingen in Keulen onder bemiddeling van de keizer in 1579. Ook Oranje was niet gelukkig en trachtte aanvankelijk zelf een breder verbond op te richten. Pas toen dat mislukte, keurde hij op 3 mei deze Unie van Utrecht goed.⁹⁸

De Unie van Atrecht verdedigde dan weer een katholieke interpretatie van de Pacificatie van Gent, gehoorzaamheid aan de koning en de bescherming van het katholieke geloof en de privileges.⁹⁹ Als Filips II de Pacificatie zou willen ondertekenen, lag de weg open naar een verzoening tussen deze Atrechtse Unie en het koningskamp.¹⁰⁰ Het pleit leek beslecht toen Farneses diplomaten in februari brieven van de koning konden voorleggen die de landvoogd volmacht gaven om aparte akkoorden met de gewesten te sluiten, en de toezegging bevatten dat de Pacificatie van Gent, de Unie van Brussel en het Eeuwig Edict zouden worden geratificeerd. Toch aarzelden de Staten vergaderd te Atrecht nog om zich los te scheuren van hun vroegere bondgenoten. Zij schreven daarom op 23 februari een brief naar de Staten-Generaal, en op 26 februari een eerste brief naar de prins van Parma met de vraag om de andere gewesten het zelfde gunstige vredes-

⁹⁴ Artesië, Henegouwen, Namen, Brabant, Luik, Limburg, Luxemburg en een deel van de provincie Vlaanderen worden gerekend tot de ‘zuidelijke, katholieke provincies’ (J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 107). Dit wil uiteraard niet zeggen dat hier geen calvinisten woonden, en zelfs niet dat in de overige provincies de calvinisten in de meerderheid waren.

⁹⁵ M. DE WAELE, ‘Entre concorde et intolérance’, 51.

⁹⁶ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 189.

⁹⁷ V. SOEN, *Par la voie de pacification*, 295-302.

⁹⁸ J.J. WOLTJER, ‘De wisselende gestalten’, 95-98.

⁹⁹ E.H. KOSSMANN, ‘De Nederlandse Opstand’, 89; V. SOEN, *Par la voie de pacification*, 302.

¹⁰⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 123-124.

aanbod te doen dat zij van hem hadden gekregen.¹⁰¹ Zowel de brief van de Staten vergaderd te Atrecht aan de Staten-Generaal, als de brief die Farnese uiteindelijk naar de Staten-Generaal zond, werden in pamfletvorm gepubliceerd met de daarbij horende antwoorden.

Het eerste pamflet¹⁰² bestaat uit een brief van de Staten te Atrecht aan de Staten-Generaal, een bijlage met een brief van de koning aan de Staten te Atrecht en een brief van enkele belangrijke onderhandelaars, en tot slot het antwoord van de Staten-Generaal aan de Staten te Atrecht.

De brief van de Staten te Atrecht begint als een apologie. Zij stellen dat zij altijd hebben gehandeld naar de Pacificatie van Gent, terwijl hun klachten over inbreuken door anderen steeds onbeantwoord bleven. Meer zelfs, de Staten-Generaal lijken deze calvinistische inbreuken niets in de weg te willen leggen. Hoewel zij zich daarom tekort gedaan voelen, prefereren ze toch een “*generale vrede ende versoeninghe*” boven een particuliere. Daarom laten ze weten dat ze benaderd zijn voor onderhandelingen over een verzoening, en dat ze daarbij zeer redelijke voorwaarden en garanties hebben gekregen. De koning zou niet enkel de besluiten van deze onderhandelingen willen ratificeren, maar ook de Pacificatie van Gent, de daaruit volgende Unie en het Eeuwig Edict. Slechts de hoop op een algemene verzoening hield hen tot nu toe weg van de onderhandelingstafel. Tot slot stellen ze de Staten-Generaal een ultimatum. Ze hebben de prins van Parma gevraagd ook de andere gewesten deze gunstige voorwaarden aan te bieden. Als de Staten-Generaal deze kans niet grijpen, zullen zij de onderhandelingen alleen aangaan. Om te bewijzen dat er wel degelijk redelijke voorwaarden en garanties op tafel liggen, sturen de Staten te Atrecht twee brieven mee. De eerste is van de koning, die inderdaad belooft dat alles wat te Atrecht zal worden onderhandeld naar de instructies van Alexander Farnese, door hem zal worden geratificeerd. In een tweede brief verklaren de belangrijkste diplomaten van Farnese dat de koning de Pacificatie, de Unie en het Edict wil laten uitvoeren.

Uit het antwoord van de Staten-Generaal te Antwerpen (gedateerd op 3 maart 1579) blijkt dat zij er een heel andere lezing van de Pacificatie van Gent op na houden. Voor hen is niet het religieuze status quo het belangrijkste doel van de Pacificatie, maar het eendrachtig buitenzetten van de Spanjaarden. Particuliere onderhandelingen aangaan met deze vijand is dus een zware inbreuk op de Pacificatie en een stap die de Staten te Atrecht volgens hen enkel zetten omdat ze door de Spanjaarden om de tuin zijn geleid. Dezen maken misbruik van de religie om de opstandige bondgenoten uit elkaar te drijven. Zelfs het oprukken van de calvinisten wordt in Spaanse schoenen geschoven: door onrust te stoken hebben ze gezorgd voor een opflakking van het calvinisme. De oproep tot eensgezindheid, om samen de vreemdelingen het land uit te kunnen zetten, loopt als een rode draad door de brief.

Alexander Farnese wordt in dit pamflet amper bij naam genoemd, maar zijn doen en laten wordt wel duidelijk be- en veroordeeld. De Staten te Atrecht laten weten dat ze aan Farnese hebben gevraagd of hij de Staten-Generaal dezelfde gunstige voorwaarden en garanties wil geven als zij

¹⁰¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 135-139; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring in de Nederlanden 1579-1585’, J.F. NIERMEYER e.a. red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V, Antwerpen e.a., 1952, 142-143.

¹⁰² *Brief Der Staten van Artois ende der Gbedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de Gbedeputeerde van de Staten-Generaal van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen. Met de Andwoorde op de selue ghegeuen door de voorsejde Gbedeputeerde van de Staten-Generaal: Door welke de voorsejde Staten-Generaal veronschuldicht worden van de schulden ende misdaden diemen hen oplegt, aengaende d’ouertredinghe vande Pacificatie van Gendt*, T^o Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.

zelf van hem hebben gekregen. Wanneer ze de Staten-Generaal in de volgende zin aanmanen op dit aanbod in te gaan, gaan ze er van uit dat de prins van Parma inderdaad zo'n aanbod zal doen, wat inderdaad ook zal gebeuren. De Staten vergaderd te Atrecht lijken Farnese dus te beschouwen als een fatsoenlijke, betrouwbare onderhandelingspartner, al is het niet zo dat zij in hun brief duidelijk propaganda voeren voor de landvoogd. De eerste helft van het pamflet schetst dus een niet erg uitgesproken, maar toch eerder positief beeld van Alexander Farnese.

De Staten-Generaal drukken hun mening over Farneses acties veel directer uit. Hoewel hij niet bij naam wordt genoemd, zijn het duidelijk zijn diplomatieke strategieën die worden veroordeeld. De Staten-Generaal waarschuwen de Staten te Atrecht, dat de Spanjaarden hen zand in de ogen strooien, door hen te lokken met onuitvoerbare beloften zoals de terugtrekking van de Spaanse troepen. Deze beloften zullen enkel leiden tot *“de yseren en de ketenen van een Spaensche slavernye, bedect met eenigen lustre van valsche goud”*. Bovendien misbruiken de Spanjaarden het katholieke geloof, dat hen volgens de Staten-Generaal minder ter harte gaat dan hun eigen geldzucht en eergierigheid, om de zuidelijke gewesten los te scheuren van de opstandelingen. Ze zullen er niet voor terugschrikken hun nieuwe bondgenoten te gebruiken om de andere inwoners van de Nederlanden te onderdrukken. Naast *“wtheymsche ende vrede”*, *“wreetheyt”*, *“slavernij”*, *“moedwillicheyt”*, *“hoouerdye”* en *“tyrannye”* worden regelmatig woorden als *“bedriegen”*, *“bedrieghelick”*, *“valsche”*, en soortgelijke termen herhaald. De algemene teneur is duidelijk: de Spanjaarden en de prins van Parma zijn leugenaars en tweedrachtzaaiers, die jullie paaien met valse beloften.

Farnese liet zich door de Staten te Atrecht overhalen ook de te Antwerpen verzamelde Staten een vredesvoorstel te doen. Net als de brief van de Staten te Atrecht werd deze brief van 12 maart gepubliceerd, samen met het antwoord van 19 maart.¹⁰³

Farneses brief, die amper twee bladzijden telt, is een korte samenvatting van de voorstellen die reeds aan de Unie van Atrecht werden voorgelegd. De belangrijkste toegeving is de ratificatie van de Pacificatie van Gent, de Generale Unie en het Eeuwig Edict, zoals de Staten te Atrecht reeds vermeldden in hun brief. Verder stelt Farnese dat er *“van onser zijden gheen ghebreck en sal zijn, als noyt en is gheweest”*. Daartegenover staat dat de opstandelingen zich opnieuw moeten onderwerpen aan Filips II en dat enkel de rooms-katholieke godsdienst zal worden toegestaan. Aangezien de Staten-Generaal door dit voorstel aan te nemen *“allen voirderen schaeden ouerlasten en verdruckinghen”* kunnen voorkomen, laat Farnese verstaan dat hij een positief antwoord verwacht. Gezien de eisen die hij stelt, is het zeer onwaarschijnlijk dat hij hier ook werkelijk op hoopte. De toon van Farneses brief is dan ook droog en onpersoonlijk, minder enthousiast dan de brieven aan diegenen bij wie hij wel kans op slagen dacht te hebben.

In hun antwoord gaan de Staten-Generaal meteen in de verdediging. Ze trachten het beeld dat Farnese van zichzelf schetst te doorprikken. Zijzelf hebben steeds geijverd voor vrede, zoals mag blijken uit hun pogingen tot vredesonderhandelingen via de ambassadeur van de Duitse keizer, Schwarzenberg. De prins van Parma heeft deze ambassadeur echter via allerlei verdragingsmanoeuvres aan het lijntje gehouden, een tactiek die voor wantrouwen heeft gezorgd bij alle *“vrymoedighe ende verstandighe herten”*. Bovendien heeft de hertog achter de rug van de Staten-Generaal geij-

¹⁰³ *Copie van eenen Brief, by den Prince van Parme, ghesonden aen de Staten-Generaal vanden landen van berwaerts ouer tot Antwerpen vergadert zijnde: Ende Antwoorde der voorschreuen Staten-Generaal daerop gedaen, den XII^{ten} Martij, T^e Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.*

verd voor een scheiding tussen de gewesten. Tot slot zijn Farneses eisen onverenigbaar met de Pacificatie van Gent. Zijn voorstel is dus onmogelijk in de praktijk te brengen. Om te tonen dat zij wel van goede wil zijn, verklaren de Staten-Generaal verder te willen gaan met de algemene onderhandelingen die al bezig waren. Als Parma vrede wil, hoeft hij alleen maar de Nederlandse privileges te respecteren en godsdienstvrijheid in te voeren.

Farnese koesterde duidelijk geen illusies over het antwoord van de Staten-Generaal. De brief werd vooral verstuurd om de zuidelijke gewesten ter wille te zijn nu de onderhandelingen de goede richting uitgingen.¹⁰⁴ Bovendien kon de prins van Parma zijn eigen imago bij de publieke opinie verbeteren door zichzelf voor te stellen als een vredelievende en redelijke vorst. Farnese toonde met zijn brief dus zijn goede wil en hoopte op een antwoord dat zijn zuidelijke gesprekspartners definitief in zijn armen zou drijven. Het antwoord van de Staten-Generaal bevrijdde de Staten te Atrecht volgens van der Essen inderdaad van hun laatste scrupules om particuliere onderhandelingen aan te knopen met de koning.¹⁰⁵ Ook wat de beïnvloeding van de algemene publieke opinie betreft, boekte Farnese succes. Ondermeer dankzij dit soort pamfletten kon hij tijdens de vredesonderhandelingen te Keulen bij een deel van de bevolking het idee doen ontstaan dat de Staten-Generaal uit eigenbelang liever oorlog wilden dan vrede.¹⁰⁶

De Staten-Generaal beseften duidelijk hoe nefast deze Spaanse voorstelling kon zijn voor hun imago, en ruimden in hun antwoord veel plaats in om uit te leggen dat zij wel degelijk pogingen hadden ondernomen tot onderhandelingen. Farnese daarentegen had deze onderhandelingen juist willen blokkeren en had intussen ook nog een deel van de Nederlandse gewesten op slinkse wijze naar het Spaanse kamp gelokt. De Staten-Generaal deden met andere woorden verwoede pogingen om de schade die Farneses schijnbaar vredelievende en goedwillende brief aanrichtte te beperken. Hun vredesvoorwaarden waren trouwens al even onrealistisch als die van Farnese. Beiden konden dus met een beschuldigende vinger naar de tegenpartij wijzen, mochten vredesonderhandelingen mislukken.

In deze pamfletten zien we duidelijk twee verschillende beelden van Alexander Farnese naar voren komen. De brieven die aan de Staten-Generaal worden geschreven, tonen de prins van Parma als vredelievend, betrouwbaar en redelijk. Wie echt vrede wil, moet ingaan op zijn voorstellen. De Staten-Generaal slaan evenwel hard terug. De landvoogd is geen vredestichter, hij weigert een onderhandelaar te ontvangen en zaait tweedracht onder de Nederlanders. Daarbij schuwt hij de leugen niet.

De Staten-Generaal hadden wel degelijk gelijk wat betreft het aan het lijntje houden van de ambassadeur van de keizer. Farnese vermoedde dat Schwarzenbergs voorstellen hem waren inge-

¹⁰⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 139-140; L. VAN DER ESSEN, 'De scheuring', 143.

¹⁰⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 144.

¹⁰⁶ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 88. Deze vredesonderhandelingen werden van mei tot november 1579 te Keulen georganiseerd door de keizer, met toestemming van Filips II. Door de onoverbrugbare religieuze meningsverschillen waren deze onderhandelingen echter gedoemd te mislukken. Farnese vond het daarom niet problematisch om gelijktijdig onderhandelingen te voeren met de Staten verzameld te Atrecht. Hij beloofde dat indien er toch een algemeen akkoord uit de bus kwam dat gunstiger was dan de door hem aangeboden voorwaarden, het particulier akkoord daaraan aangepast zou worden.

fluisterd door Oranje.¹⁰⁷ De onderhandelaar bood immers een wapenstilstand aan juist nu het de koningsgezinden militair beter begon te gaan en de hertog het beleg van Maastricht begon voor te bereiden. Een wapenstilstand was nu dus veel gunstiger voor de opstandelingen dan voor Farnese.¹⁰⁸ Dat Alexander Farnese tweespalt zaaide in het kamp van de opstandelingen valt ook moeilijk te ontkennen, al is het eerder zo dat hij handig gebruik maakte van reeds bestaande tweedracht om een definitieve wig te drijven tussen de voormalige bondgenoten. Toch konden de Staten-Generaal met deze beschuldigingen de afgevaardigden te Atrecht niet tot inkeer brengen en hen van Farnese vervreemden. Anderzijds kon ook het voorzichtig positieve beeld dat de Staten te Atrecht van de prins van Parma ophingen de mening van de Staten-Generaal niet beïnvloeden. Hoewel beide partijen duidelijk streefden naar een algemene vrede, waren de opinies over hoe die algemene vrede er uit moest zien – vooral dan op vlak van de religie – te ver uit elkaar gegroeid. Geen van beide partijen kon de ander nog overtuigen. Discussies strandden op de interpretatie van de Pacificatie van Gent.¹⁰⁹ Het politieke resultaat van beide pamfletten was dus zo goed als nihil, of zorgde er zelfs voor dat de voormalige bondgenoten nog verder uit elkaar werden gedreven.

De twee pamfletten moeten tamelijk populair zijn geweest. Beide bleven in ieder geval in vrij groten getale bewaard. Ik vond in drie verschillende catalogi¹¹⁰ zowel de *Brief Der Staten* als de *Copie van eenen Brief* achttien keer terug. Beide pamfletten zowel in het Frans als in het Nederlands, met een licht overwicht voor de Franstalige versie (voor de *Brief Der Staten* vier exemplaren meer, voor de *Copie van eenen Brief* twee). Op *PiCarta* wordt ook verwezen naar elektronische versies van een Engelstalige uitgave van het tweede pamflet. Alle exemplaren van de *Brief Der Staten* werden in Antwerpen gedrukt, op dat moment zowat het zenuwcentrum van de Opstand, in de drukkerij van Christoffel Plantijn. Momenteel zijn deze pamfletten verspreid in tal van Nederlandse en Belgische bibliotheken. Ook de *Copie van eenen Brief* werd vooral door Christoffel Plantijn gedrukt. Eén Franstalig en één Nederlandstalig exemplaar rolden van Leuvense persen, met name die van Rutger Velpius en die van Jan Maes. Het Engelse pamflet werd in Londen gedrukt door Richard Jhones. Dat er tenminste één Engelstalige versie bestond van een van beide pamfletten is waarschijnlijk het gevolg van de aanhoudende zoektocht van de opstandelingen naar steun in het buitenland. Het lichte overwicht van Franstalige pamfletten kan berusten op puur toeval, maar kan ook worden verklaard doordat men vooral het Franstalige, katholieke, zuidelijke publiek op andere gedachten wou brengen.

¹⁰⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 67.

¹⁰⁸ M. DE WAELE, 'Entre concorde et intolérance', 60; G. JANSSENS, 'Pacification générale', 259. Schwarzenberg werd begin november uitgestuurd maar kreeg pas op 23 december de mogelijkheid zijn voorstel toe te lichten. Farnese stuurde hem uiteindelijk weg met de boodschap dat de wapens enkel neergelegd zouden worden als de Spaanse en keizerlijke afgevaardigden (die toen in Keulen over vrede onderhandelden) dat zo zouden besluiten (L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 66-68; 76-78).

¹⁰⁹ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 84. Een mooi voorbeeld vanuit het Staatsgezinde kamp is het pamflet *Uriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe en van Douay. Waer men wel blyckelijck mach sien, wie de gene zyn, die met redene moghen verordeelt worden, ghebroken te hebben de Pacificatie van Ghendt*, 1579. Inbreuken op de Pacificatie van Gent door protestanten worden van tafel geveegd of geminimaliseerd. Als er inbreuken gepleegd zijn, dan waren die overigens gerechtvaardigd "mits dat de selue Pacificatie van hen [de tegenpartij] ghebroken is in dusent ende dusent manieren".

¹¹⁰ *PiCarta*, (<http://www.picarta.nl>); E. COCKX-INDESTEGERE, G. GLORIEUX en B. OP DE BEECK, *Belgica Typographica 1541-1600 en Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience*, (<http://anet.ua.ac.be/desktop/ehc>).

Wie zijn mening over de situatie reeds had gevormd, zal zich door deze pamfletten enkel in zijn overtuiging gesterkt hebben gevoeld. De meeste Nederlanders bevonden zich echter nog in de onbesliste middengroep, en naar deze twijfelaars toe waren dit soort pamfletten zeker nuttig. In het eerste pamflet maakt vooral het beeld van de Staten-Generaal een goede beurt. Omdat dit negatieve oordeel veel uitgesprokener is, en er geen wederwoord meer volgt, laat het meer indruk na dan het voorzichtig positieve beeld van Farnese in de brief van de Staten te Atrecht. Dat de landvoogd niet bij naam wordt genoemd, maakt geen verschil. Wie ongeveer op de hoogte was van de gebeurtenissen (en dat kon dankzij pamfletten en uit eigen ondervinding), zal de beschuldigingen aan het adres van “*de Spanjaerden*” waarschijnlijk meteen met hem in verband hebben gebracht. In het tweede pamflet is het evenwicht tussen de brief van Farnese en de brief van de Staten-Generaal al groter, hoewel ook dit keer de opstandelingen het laatste woord krijgen. Hier worden ze echter duidelijker in de verdediging gedwongen, nu Farnese zichzelf expliciet opwerpt als grote verzoener en de Staten-Generaal aanmaant om zijn redelijke voorstel te aanvaarden en zo terug vrede en voorspoed te brengen in de Nederlanden.

Opvallend detail: Christoffel Plantijn, belangrijkste drukker van beide pamfletten, noemde zichzelf op de titelpagina’s nog uitdrukkelijk “*Drucker der Con. Maiestey*”. Plantijn werkte in de periode 1568-1576 inderdaad vooral voor de Spaanse markt met zijn Polyglot-bijbel en vernieuwde brevieren en missalen. Hiervoor had hij in 1570 de titel *prototypographus* gekregen van Filips II. Na 1576 behield hij de titel, maar bood hij, om zijn bedrijf zeker te stellen, zijn diensten aan de Staten-Generaal aan, die hem op 27 april 1578 benoemden.¹¹¹ Tot de Akte van Verlatinghe van 26 juli 1581 bleef het echter gebruikelijk om zich op een drukwerk “*Drucker der Con. Maiestey*” te noemen, al drukte Plantijn dus beide pamfletten in dienst van de Staten-Generaal.

2.2. Reconciliatie met de koning en de bijna fatale brief van Alonso de Curiel

Ondanks de talloze pamfletten die opriepen tot eenheid, werd de polarisatie in de Nederlanden alsmaar duidelijker. In februari werden in Antwerpen, Gent en Ieper alle goederen in beslag genomen van handelaars uit provincies aangesloten bij de Unie van Atrecht. In Gent werd de vervolging van katholieken hernomen. In Rijsel en Henegouwen daalde het aantal tegenstanders van een particulier akkoord met de koning. Op 19 maart kwamen de Staten van Henegouwen samen. Jean Sarrazin, abt van Sint-Vaast en medestander van Farnese, sprak hen toe en speelde handig in op de recente gebeurtenissen. Zo wist hij de Staten te overtuigen afgevaardigden te sturen naar de vergadering te Atrecht, met een mandaat voor vredesonderhandelingen. Enkel graaf Philippe van Lalaing protesteerde, maar moest uiteindelijk buigen voor de overmacht. Op 30 maart besloten ook de Staten van Rijsel tot particuliere onderhandelingen over te gaan.¹¹²

Emanuel van Lalaing, baron van Montigny, broer van Philippe van Lalaing en een belangrijke leider van de malcontenten, was intussen in contact getreden met de prins van Parma. Reeds in de zomer van 1578 had Farnese geprobeerd om hem aan zijn kant te krijgen via Valentin de Pardieu, heer van La Motte, een Artesisch edelman die zich reeds in 1578 met de koning had ver-

¹¹¹ L. VOET, ‘Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) een synthese’, in M. DE SCHEPPER red., *Ex Officina Plantiniana: studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, Antwerpen, 1988, 29-36.

¹¹² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, II*, 145-147; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 143-144.

zoend.¹¹³ Montigny had de boot toen afgehouden.¹¹⁴ Nu voelde hij zich echter steeds ongemakkelijker in het staatse kamp. Uit protest tegen het uitblijven van soldij voor zijn troepen, de opgelegde religievrede en de houding van Gent, nam hij Menen in. Samen met enkele andere malcontenten veroverde hij ook Kassel, Wervik en Boezinge. In november 1578 vond een eerste overleg plaats tussen Montigny en La Motte. De Staten-Generaal slaagden er bijna in om Montigny in het eigen kamp te houden, maar na een heropflakking van het Gentse religieuze geweld in maart, zette Montigny de onderhandelingen met La Motte verder.¹¹⁵ Op 6 april werd het akkoord van Sint-Elooisberg getekend. Montigny keerde officieel terug naar het koningsgezinde kamp en nam zijn leger van zes- à zevenduizend man voetvolk, vierhonderd ruiters en enkele geniesoldaten met zich mee. Ook de steden die hij bezette, werden overgedragen aan de koning. De prijs voor deze overeenkomst bedroeg 205 000 florijnen, die hem door La Motte werden uitbetaald.¹¹⁶ Montigny voelde zich echter tot niets verplicht tot de vreemde troepen uit de Nederlanden zouden zijn verdwenen.¹¹⁷ Ook de Statenvergadering te Atrecht had steeds van Farnese geëist dat deze troepen zich zouden terugtrekken. Door de overstap van Montigny en diens manschappen werd deze wens in hun ogen ook praktisch uitvoerbaar.¹¹⁸

Ondanks de ondertekening van het akkoord van Sint-Elooisberg en de ontduoijing van de relatie tussen Farnese en de Unie van Atrecht, liepen de verdere diplomatieke manoeuvres niet van een leien dakje. Naast officiële briefwisseling speelden onderschepte brieven een belangrijke rol in het beïnvloeden van de publieke opinie. De onderschepte brief was reeds in het begin van de Opstand een geliefkoosd propagandawapen van Willem van Oranje. Farnese zou de tactiek al snel kopiëren.¹¹⁹ Het principe was eenvoudig: door de publicatie van een – al dan niet authentieke – onderschepte vijandelijke brief werden de boosaardige bedoelingen van de vijand aan het licht gebracht. In april 1579 viel een pakket gecodeerde brieven, bestemd voor de prins van Parma, in handen van Lalaing, die ze op zijn beurt doorspeelde aan Oranje. Oranjes medewerkers¹²⁰ slaagden er in deze te ontcijferen, en al snel werd de onderschepte “*brief ghesonden van den Contador Alonso Curiel aen en Prince van Parme*” in pamfletvorm¹²¹ gepubliceerd en onderhands verspreid.¹²²

Het pamflet bestaat uit een korte brief van Philippe van Lalaing aan Oranje, de brief van Alonso de Curiel aan Farnese zelf en een kort extract uit een brief van La Motte aan de koning. In de eerste brief, gedateerd op 19 april, vertelt Lalaing dat hem enkele dagen eerder een pakje brieven in handen is gevallen dat hij door omstandigheden nu pas kan doorsturen. Een poging tot ontcij-

¹¹³ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 295-296.

¹¹⁴ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 298.

¹¹⁵ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 306-308.

¹¹⁶ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 148-149. G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 189. Parker noemt een bedrag van 250 000 gulden.

¹¹⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 149; V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 308.

¹¹⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 199. L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 148.

¹¹⁹ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 59.

¹²⁰ Vooral Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, raadsman van Oranje, was zeer goed in het ontcijferen van gecodeerde berichten. (L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 198, voetnoot 6.)

¹²¹ *Translaet van eenen gheintervipeerden brief ghesonden van den Contador Alonso Curiel aen den Prince van Parme. Wt den welcken openbaerlick ontdect worden de valsche ende dobbele treken, waer door de Spaniaert beneersticht te bedrieghen die van berwaerts ouer, om de selue te wapenen teghen haer eyghen Vader-landt*, T’Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.

¹²² P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 85-86.

fering lijkt hem zeker de moeite waard, omdat de secretaris van Parma in een bijgevoegde brief op het hart gedrukt wordt de inhoud van de gecodeerde brief geheim te houden.

De brief van de Curiel neemt het leeuwendeel van het pamflet voor zijn rekening. Alonso de Curiel stamde uit een familie van Spaanse handelaars en financiers. Zijn oom Geronimo werkte in de Nederlanden voor Don Juan. Alonso werd waarschijnlijk door zijn vader naar hem toege-
stuurd omdat Geronimo geen kinderen had. Toen Geronimo begin 1578 stierf, nam Alonso
diens taken over. Hij werd meteen ingezet om de onderhandelingen met La Motte, reeds begon-
nen door Geronimo, af te ronden. Hij bezorgde La Motte ook de nodige fondsen in zijn onder-
handelingen met Sint-Omaars.¹²³ Eind 1578 deed Farnese voor het eerst een beroep op Alonso.
La Motte was er in geslaagd troepen van Montigny zover te krijgen dat ze zich terug bij de ko-
ningsgezinden wilden aansluiten, in ruil voor twintig maanden achterstallige soldij. De prins van
Parma deed vervolgens een beroep op de Curiel om deze som voor te schieten.¹²⁴ Uit de onder-
schepte brief blijkt dat Alonso een soortgelijke rol speelde bij het akkoord van Sint-Elooisberg.

In zijn brief, die dateert van 30 maart, wijdt de Curiel eerst enkele bladzijden aan het feit dat
La Motte roddelpraatjes heeft opgevangen over zichzelf, die aan het hof van de landvoogd de
ronde zouden doen. La Motte vreest daardoor dat hij uit de gratie is gevallen bij Farnese en de
koning. De Curiel vraagt Farnese daarom zo snel mogelijk La Motte per brief gerust te stellen.
Het belangrijkste onderwerp van de brief betreft echter de onderhandelingen met Montigny. La
Motte en de Curiel hebben ruzie gehad over de geldsom die hem werd aangeboden. De Curiel
lijkt zich niet aan het afgesproken bedrag te willen houden. Dat aanbod dateerde immers uit de
tijd dat het leger van Johan Casimir nog op volle getalsterkte was en de hertog van Anjou nog in
de Nederlanden verbleef. Intussen is dit niet langer het geval. Tegelijkertijd zit Montigny nu zelf
in nauwere schoentjes, na teleurstellende contacten met Oranje en Gent. Zijn soldaten zijn daar-
om volgens de Curiel “*gecocht ten zeer hooghen prijsse*”. Hij wil La Motte niet meer dan 50 000 gulden
bezorgen voor de uitvoer van het akkoord van 6 april. Als excuus voert hij aan dat hij niet over
meer middelen beschikt, maar hij weigert de koning om meer geld te vragen. Bovendien mag men
Montigny volgens hem slechts een zo klein mogelijke som geven, tot hij en zijn manschappen een
eed van trouw aan de koning en diens landvoogd hebben afgelegd. Twee bladzijden later geeft de
Curiel nog zijn mening over de hoop van de Unie van Atrecht op een eigen nationaal leger, zodat
de vreemde troepen het land zouden kunnen verlaten: “*dat boude ick al voor en luttel windts*”. De
laatste bladzijden, die nog enkele adviezen bevatten, doen er niet veel toe. De bladzijden ervoor
hebben op dat ogenblik al meer dan genoeg wrevel gewekt. Het extract uit de brief van La Motte
borduurde voort op de geldkwestie zonder er nog veel aan toe te voegen.

Deze onderschepte brief bracht Alexander Farnese in een lastig parket. Hoewel de Curiel ei-
genlijk voor eigen rekening sprak, straalde de inhoud af op de landvoogd. De vertrouwelijke toon
van de brief geeft de lezer het gevoel dat de Curiels mening ook de mening is van de prins van
Parma. Dat zou dan betekenen dat Farnese, nog voor het akkoord van Sint-Elooisberg was on-
dertekend, al wist dat hij zich er niet aan zou houden. Alonso's uitspraak over de terugtrekking
van vreemde troepen was bovendien allerminst wat de Statenvergadering te Atrecht en de mal-

¹²³ J. POLAK-SUETENS en I. VERTESEN, *Inventaris pamfletten stadsarchieff Antwerpen 1520-1881*, 1983, 181; V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 296.

¹²⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 116.

contenten wilden horen. Deze onderschepte brief bleek zo een gevaarlijk wapen in handen van de opstandelingen: om Montigny en de malcontenten terug aan hun zijde te krijgen,¹²⁵ de onderhandelingen tussen Farnese en de Unie van Atrecht te dwarsbomen en – als klap op de vuurpijl – het door hen gepropageerde beeld van Alexander Farnese als trouweloze bedrieger te versterken. Dit pamflet brengt Farnese bovendien (niet onterecht en niet voor het laatst) in verband met omkoping.

Zodra de brief ontcijferd was, werden Lalaing en de andere malcontente edelen door aartshertog Matthias¹²⁶ op de hoogte gebracht. Ook de Staten van Artesië, Henegouwen, Rijsel, Dowai en Orchies en de onderhandelaars te Keulen kregen een kopie. Lalaing probeerde meteen de bevolking van Henegouwen terug in het Staatse kamp te krijgen. Montigny was woedend toen hij op de hoogte werd gebracht, en leek terug van partij te zullen veranderen.¹²⁷ Zijn troepen en de andere malcontenten zouden dan uiteraard buiten Farneses bereik blijven. Zelfs La Motte steigerde en liet alle papieren van de Curiel in beslag nemen om ze te onderzoeken.¹²⁸ Erger nog: hij eiste een nadere verklaring van Farnese wat betreft de terugtrekking van de vreemde troepen. In een brief van 3 januari had Filips II beloofd dat alle vreemde troepen zouden vertrekken zodra er een nationaal leger op de been was gebracht dat opgewassen leek tegen de opstandelingen. De Unie van Atrecht en de malcontenten interpreteerden dit echter als een onmiddellijke terugtrekking van de vreemde troepen zodra men zich had verzoend met de koning. In hun haast om Montigny tot het koningskamp te overhalen, hadden Farneses onderhandelaars deze eis bovendien opgenomen in het akkoord van Sint-Elooisberg.¹²⁹ De inlandse edelen die Farnese als diplomaten naar de Statenvergadering te Atrecht had gestuurd, waren op dit punt ook al hun boekje te buiten gegaan. Vooral Jan van Sint-Aldegonde, baron van Selles, die pas later aan de delegatie was toegevoegd, week af van zijn instructies. Hoewel Farnese hem verboden had de Pacificatie van Gent te ratificeren, ontpopte hij zich als fervent verdediger van een ratificatie. Over de terugtrekking van de Spaanse troepen beloofde hij dat de koning dat zeker zou toestaan zodra zijn soevereiniteit en de katholieke religie weer werden erkend.¹³⁰ De malcontenten en de leden van de Unie van Atrecht geloofden dus dat de vreemde troepen het land zouden verlaten zodra men tot een akkoord was gekomen met de koning. Voor Farnese zelf was een terugtrekking echter problematisch. In maart had hij het beleg opgeslagen voor de poorten van Maastricht, in de hoop indruk te kunnen maken met een belangrijke strategische overwinning. Een onmiddellijke terugtrekking van alle vreemde troepen zou fatale gevolgen hebben voor zijn militaire campagne. Daarnaast had Farnese zelf geen concrete instructies van Filips II ontvangen over deze materie.¹³¹

De onderschepte brief bracht dus op het eerste zicht moeilijk te herstellen schade toe aan Farneses plannen. Gelukkig voor hem werd de soep uiteindelijk niet zo heet gegeten als ze was opgediend. Montigny zette zich al snel over zijn woede heen. Toen de Staten-Generaal besloten om

¹²⁵ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 85-86.

¹²⁶ Aartshertog Matthias werd in oktober 1577 door de Staten-Generaal benoemd tot gouverneur-generaal, als alternatief voor Don Juan van Oostenrijk. Na de Akte van Verlatinghe werd hij aan de kant geschoven voor François d'Alençon, hertog van Anjou.

¹²⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 198; L. VAN DER ESSEN, 'De scheuring', 148; P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 59.

¹²⁸ J. POLAK-SUETENS en I. VERTESEN, *Inventaris pamfletten stadsarchieff*, 181.

¹²⁹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 199; 201; 149.

¹³⁰ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 303.

¹³¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 199.

de strijd tegen de malcontenten te hervatten en de Franse hugenoot François de la Noue werd uitgestuurd om Boezinge te belegeren, koos hij opnieuw duidelijk partij voor de koningsgezinden. Hij keerde terug naar de Statenvergadering van Henegouwen en spoorde deze aan niet langer te aarzelen. Uiteindelijk haalden de voorstanders van een verzoening met de koning de overhand.¹³²

Op 17 mei ondertekenden de Staten van Henegouwen, Artesië, Dowaaï en Rijsel het ontwerp voor een verzoening in de abdij van Sint-Vaast bij Atrecht. Enkele dagen later vertrokken Farneses gezanten samen met vertegenwoordigers van de vier Staten naar Farneses kamp bij Maastricht, om de overeenkomst te laten bevestigen door de landvoogd en er een eed op te zweren. Toen pas ontdekte Farnese dat zijn onderhandelaars veel te verregaande toegevingen hadden gedaan. Zo zouden de vreemde troepen binnen de zes maanden na de ratificatie van het verdrag moeten verdwijnen. De prins van Parma had echter weinig keuze: nu zijn veto stellen zou onherstelbare schade toebrengen aan zijn diplomatieke inspanningen. Op 24 juni accepteerde en ratificeerde hij het verdrag. Hij rekende er op dat al snel zou blijken dat een volledige terugtrekking van de vreemde troepen praktisch onhaalbaar was. De omstandigheden zouden zijn nieuwe bondgenoten moeten dwingen te erkennen dat de aanwezigheid van vreemde soldaten onvermijdelijk was. Op 28 juni, niet toevallig de dag waarop Maastricht viel, werd het Verdrag van Atrecht door beide partijen ingezworen.¹³³

Ook van dit pamflet bleven een respectabel aantal exemplaren bewaard. Ik vond er vier Nederlandstalige en zes Franstalige, alle gedrukt op de persen van Christoffel Plantijn. Oranje hield deze kwestie dus zeker niet stil. Toch had het pamflet uiteindelijk geen desastreuze invloed op het verdere verloop van de gebeurtenissen. Oranje leek aanvankelijk in zijn opzet te slagen en veel van Alexanders diplomatieke vorderingen teniet te kunnen doen, maar het effect van het pamflet op de ‘afvallige’ Staten en edelen was slechts tijdelijk. Het pamflet heeft wel de druk op Farnese verhoogd om het verdrag van Atrecht aan te nemen zoals het door zijn gezanten was onderhandeld, inclusief het artikel over de terugtrekking van de vreemde troepen. Deze eis dateerde echter reeds van voor de publicatie van de brief van de Curiel. Bovendien stonden er ook andere eisen in het verdrag waar Farnese niet gelukkig mee was, en die hij toch ook heeft moeten ratificeren. Op lange termijn trok Farnese overigens aan het langste eind. Op 13 september werden enkele problematische artikels uit het verdrag van Atrecht ‘opgeklaard’, en ontstond het gewijzigde verdrag van Bergen.¹³⁴ In februari 1582 gaven zijn bondgenoten in de Nederlanden eindelijk toe dat vreemde troepen onmisbaar waren voor een verdere expansiepolitiek.¹³⁵

Het aantal exemplaren van het pamflet dat ik terugvond en het feit dat het pamflet in zowel Nederlands als Frans verkrijgbaar was, doet vermoeden dat de opstandelingen niet alleen de ‘afvallige’ provincies en de malcontenten bereikten maar ook het brede publiek in de Nederlanden. Dit bracht extra druk mee voor Farnese. Als hij zijn beloften hield, werd de inhoud van het pamflet ontkracht. Anders zou hij in de ogen van de grote nog onbesliste massa inderdaad de leugenaar blijken waarvoor de Staten-Generaal en Oranje hem al een half jaar probeerden te slijten.

¹³² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 204-205; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 148-149.

¹³³ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 308-312; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 206-215; 219; 221; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 149.

¹³⁴ V. SOEN, *Par la voye de negotiation*, 312.

¹³⁵ H. DE SCHEPPER, ‘De ‘Reconquista’ mislukt. De katholieke gewesten 1579-1588’, P.J. BLOK red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VI, Bussum, 1980, 266.

2.3. Het beleg en de val van Maastricht

Terwijl diplomatieke toenaderingspogingen met de Staten te Atrecht volop aan de gang waren, zat Farnese op militair vlak niet stil. Alleen al om zijn onderhandelingspositie in Keulen en in Atrecht te versterken, was een grote militaire overwinning welkom. Maastricht vormde het ideale doelwit. Via Maastricht kon oorlogsmateriaal en voedsel uit Duitsland worden aangevoerd. De stad was dus van groot belang voor de bevoorrading en versterking van zowel de opstandelingen als het leger van de koning.¹³⁶ Reeds in juni 1578 waren er daarom plannen om Maastricht te belegeren.¹³⁷ Om de belegering in ideale omstandigheden aan te vatten, paste de prins van Parma een tactiek toe die hij ook voor de inname van de grote Vlaamse en Brabantse steden zou gebruiken. Vooraleer het beleg op te slaan, veegde hij de ruime omgeving rond de stad schoon en isoleerde haar. Hij nam omliggende stadjes en versterkingen in en spoorde alle nog mobiele leger-eenheden van de Staten-Generaal op om ze uit te schakelen. De Duitse troepen van Johan Casimir, die zonder hun aanvoerder plunderend door de Antwerpse Kempen trokken, verkregen van Farnese een vrijeleide om terug te keren naar Duitsland. Het belangrijkste deel van het Statenleger, dat zijn winterkwartier had opgetrokken te Borgerhout (even buiten Antwerpen), werd aangevallen en gedwongen zich in de stad terug te trekken.¹³⁸

Maastricht maakte zich intussen op voor een beleg. Onder leiding van Sebastiaan Tapijn, de luitenant van gouverneur Melchior Schwartzenberg van Heerlen, werkte men aan de fortificaties¹³⁹ en sloeg men voorraden in.¹⁴⁰ Tussen 9 en 13 maart arriveerde het koningsleger voor de poorten.¹⁴¹ Een klein deel van het leger installeerde zich op de rechteroever van de Maas om Wyck, de voorburch van Maastricht, te blokkeren. Om het contact tussen beide oevers te vergemakkelijken werden twee schipbruggen aangelegd.¹⁴² Vervolgens bereidde men de aanval voor door versterkingen op te richten, loopgraven te graven en de Maastrichtse verdedigingswerken te beschieten en te ondergraven. Toen de hertog van Terranova, onderhandelaar voor Filips II bij de vredesgesprekken in Keulen, bericht stuurde dat er misschien een wapenstilstand op til was, werd de druk om de stad snel in te nemen groot. Op 8 april gaf Farnese het sein voor een bestorming, maar de overhaaste aanval werd afgeslagen. Farnese veranderde nadien het geweer van schouder. Eerst liet hij de stad volledig afsluiten met een circumvallatielinie. Vervolgens bereidde hij een aanval voor op de Brusselse poort, waar de verdedigingswerken het zwakst leken. Dit keer wist de prins van Parma de poort te veroveren, maar Tapijn had achter deze poort een tweede

¹³⁶ R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, 'Stad tegen imperium. Maastricht belegerd door Parma 1579-1979', E.P.M. RAMAKERS, P.J.H. UBACHS en R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, *Stad tegen imperium. Maastricht belegerd door Parma*, Maastricht, 1979, 3; 12.

¹³⁷ R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, 'Stad tegen imperium', 11.

¹³⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 82-89; L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. V. Onder Farnese, tot na de inneming van Maastricht (1578-1579)*, Brussel, 1956, 8-17; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 113.

¹³⁹ R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, 'Stad tegen imperium', 12.

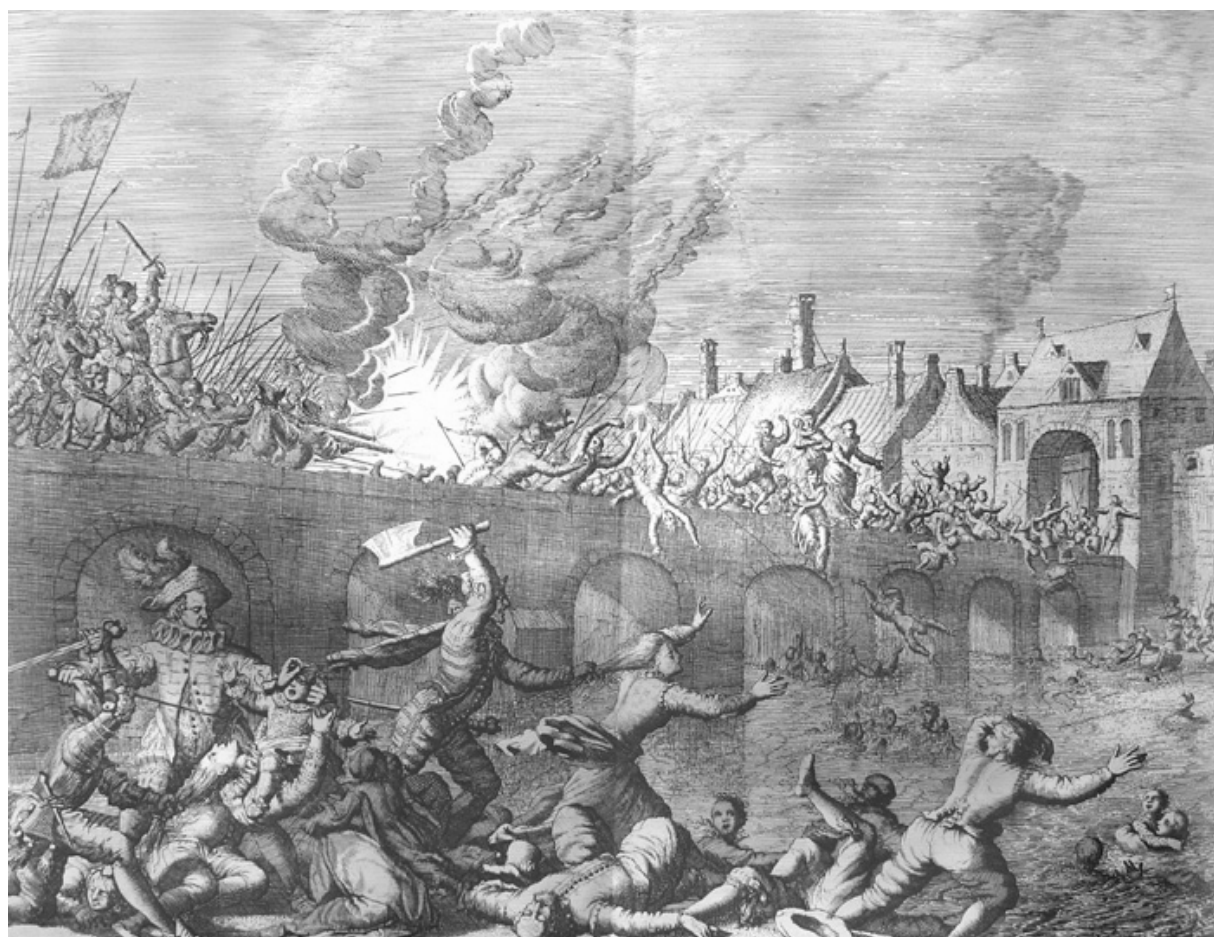
¹⁴⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 152-153; 155. Farneses tactiek om zo veel mogelijk omwonenden mee op te sluiten in de stad werkte hierdoor averechts. Hij had gehoopt Maastricht te belasten met extra te voeden monden, maar in plaats daarvan bezorgde hij de stad extra werkkrachten en soldaten. Bovendien vond Farnese in de omgeving zelf geen arbeiders meer om zijn eigen belegeringswerken uit te voeren.

¹⁴¹ R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, 'Stad tegen imperium', 12.

¹⁴² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 154.

wal met gracht laten oprichten. Vooraleer zich op deze laatste hindernis te concentreren, bood Farnese de stad nog een kans op overgave. Maastricht weigerde.¹⁴³

Op 24 juni sloegen de verdedigers een nieuwe aanval af, maar Tapijn raakte zwaargewond en moest worden afgevoerd. Door het wegvallen van hun aanvoerder verslakte de discipline en vechtlust van de verdedigers. Zij verlieten hun posities en trokken zich terug achter een laatste verdedigingswal. Toen enkele mineurs van Farnese in de nacht van 28 op 29 juni ongemerkt een bres in deze wal wisten te slaan, was het lot van Maastricht bezegeld. Farneses soldaten verrasten de verdedigers en stroomden de stad binnen. Schwartzenberg stierf al vechtend, de laatste verdedigers vluchtten in paniek naar Wyck. De chaos op de brug was verschrikkelijk. De soldaten van het koningsleger moordden en plunderden naar hartenlust. Wyck werd tijdens onderhandelingen over een overgave overvallen door de troepen aan de andere kant van de Maas, die dachten dat hun kompanen al binnen waren en vreesden dat zij alle buit zouden mislopen. Tapijn, die men in Wyck in veiligheid had gebracht, zou koudweg zijn gedood.¹⁴⁴

FIGUUR 1: Chaos op de brug naar Wyck. In propagandaprenten over het beleg van Maastricht zien we steeds dezelfde drie taferelen terugkeren: grote overzichtsprenten van de belegering, de intrede van Parma in Maastricht en het bloedbad op de brug.¹⁴⁵

BRON: P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, tussen pagina's 64 en 65.

¹⁴³ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 155-175.

¹⁴⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 176-186.

¹⁴⁵ F. MULLER, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, I, Amsterdam, 1970, 102.

Het beleg en vooral de val van de Maasstad vonden een grote weerklank in de Nederlanden en daarbuiten. Beide partijen trachtten uiteraard munt te slaan uit de gebeurtenissen.¹⁴⁶

Opvallend is dat niet alleen de Staatse pamfletten maar ook de koningsgezinde een erg gruwelijk beeld schetsen van deze episode. *Een warachtighe declaratie van die vrome edel Stadt van Maestricht*,¹⁴⁷ dat de laatste dagen van het beleg beschrijft, is duidelijk op de hand van de opstandelingen. De term “*Spaensche bloethonden*” komt maar liefst drie keer voor. De belegerden krijgen steevast adjectieven als “*vrome*”, “*cloeck*” en tijdens de slachtpartij “*onnoosel*” mee. Logisch dus dat de beschrijving van de Furie en het wangedrag van de belegeraars niet voor gevoelige zielen is: “*vrome borgers te vernielen en te verschueren gelijk onnoosel schapen*” of ook “*veel vrouwen en kinderen zijn daar bleuen onnooselijcken in haer bloet versmoort, en die ghelt hadden om rantsoenen die behielen haer leuen die niet en hadden smecten si doot, veel volcks liep in de kercken om haer leuen te saluere, maar veel hebben sy daer ghedoot, die vrouwen sprongen van bouen neer inder masen en verdroncken met haer kinders dat claegelijck voor godt den heere is, datmen dat onnoosel bloet laet storten*”.

De beschrijving van datzelfde bloedbad in het pamflet *Warbaffige, Und Erbermliche zeitung, Von der grossen Blütstürzung, der Statt Mastrich*,¹⁴⁸ dat een verslag geeft vanaf 28 juni, hoeft voor deze voorstelling niet onder te doen. “*Die Spanischen und Teutschen Kriegsleüte aber, kebreten sich an kein Mordtschreyen, Karmen, Ruffen, nach gelffen, Sondern ihr vnsinnigkeit zu Morden, toben vnnd wüten, gieng immer fort. Haben also alles erwürget, was sich zu der Wehr gestellt hat.*” Dan volgt een beschrijving van de chaos op de brug, gevolgd door “*In solchem Jamer und Elend, haben die Spanischen Kriegsleute, inn dem Blüt gelauffen, biß an die Waden (...) Auch ist die Maaß so blütig gewesen, vnd sich gefebet, nicht anders als ein rot Thüch, vnd viel todter Leich nam darinn geflossen.*” Toch is dit pamflet koningsgezind: het eindigt met een oproep tot verzoening met de koning om het bloedvergieten te stoppen. Ook het duidelijk koningsgezinde *Discours dv siege et prinse de la ville de Mastrich*,¹⁴⁹ dat begint met zestien pagina’s samenvatting over het verloop van de Opstand en daarna het beleg beschrijft van de voorbereidingen tot de verovering, vertelt ons dat “*c’estoit grand horreur du desordre qu’il y eut à la prinse de ceste ville, pour l’occision qui y fut faite*”. Hoewel het bloedbad in Maastricht uiteraard moeilijk onder de mat te vegen was, leken beide partijen voordeel te zien in een bloederige mythe rond de val van de stad.

Wat de twee laatste pamfletten gemeen hebben en wat in het eerste ontbreekt, is de rol van de prins van Parma bij het bloedvergieten. “*N’eut esté la clemence du Duc de Parme, qui y obuia, se croit qu’il n’en fut eschapé vn seul à mercy*”. De *Warbaffige, Und Erbermliche zeitung* verwoordt het als volgt: “*In solchem grossen jamer vnd elend, Mordtschreien ersehen, hat Seine Gnad ein mitleyden, mit jnen gehabt, Vnd zur stund lassen vmbblasen, das man all der jenigen verschonen solte, die nach beyem leben weren, vnnd keiner ein hand, an sie mehr zu legen bey leib straffé*”. Hoewel zijn manschappen dus niet erg fraai voor de dag komen,

¹⁴⁶ P.J.H. UBACHS, ‘Lijst van geëxposeerde stukken’, E.P.M. RAMAKERS, P.J.H. UBACHS en R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, *Stad tegen imperium. Maastricht belegerd door Parma*, Maastricht, 1979, 26.

¹⁴⁷ *Een warachtighe declaratie van die vrome edel Stadt van Maestricht, die so sterck was belegghert en ouerualen vanden ryandt, welc te beclaghen is, sulcken vromen Stadt die welck haer so vromelijc ghehouden heeft teghen die Spaensche Tyrannen, om te beschermen haer svader Lant.*

¹⁴⁸ *Warbaffige, Und Erbermliche zeitung, Von der grossen Blütstürzung, der Statt Mastrich, Wie sie von den Teütschen vn Spaniern mit Sturmender hand eingnommen, Unnd alles was sich zur Wehr begeben, erwürget, Beschehen am tag Petri vnnd Pauli, etc.*, 1579.

¹⁴⁹ *Discours dv siege et prinse de la ville de Mastrich, en Flandres: par le Duc de Parme, Gouverneur general du pays, pour la Maiesté Catholique. Ensemble des asauts qui y ont esté donnez, le nombre des morts de chacun costé, & autres particularitez notables*, A Paris, Chez Iean d’Ongoy, 1579.

krijgt Farnese zelf lof toegezwaard omdat hij een einde maakt aan het bloedvergieten. De boodschap lijkt duidelijk: wie zich verzet zal hardhandig worden aangepakt. Farnese is echter een genadig vorst, dus kan men zich beter tijdig overgeven.

In *Warbaffige Neuwe Zeitung von Maastricht*,¹⁵⁰ een pamflet van de zijde van de opstandelingen, wordt een heel ander beeld geschetst van de genade die je van Farnese en de Spanjaarden te verwachten hebt. Dit pamflet beschrijft de belegering vanaf de zware bombardementen eind maart tot begin juni, enkele weken voor de val van de stad. Farneses aanbod tot een overgave zonder bloedvergieten wordt ook aangehaald. De belegerden zien dit niet zitten: “*Sie wissen auch wol wie es sich Spaniern zu ergeben were, Haben solchs an den dapffern Helden zu Harlam, Siechem, und andern orten mehr wol erfahren*”. Bij Pieter Christiaensz Bor wordt dit bijna letterlijk herhaald: “*sy wisten ook wel wat het was sich in genade van de Spangiaerden te begeben: Haerlem, Naerden, Sichenen en veel meer andere plaetsen hadden henluiden geleert geen Spaense beloften te betrouwen*”.¹⁵¹ Hieruit kunnen we opmaken dat Farnese tot dan toe allesbehalve een genadige reputatie had opgebouwd.

Om te begrijpen wat hier precies speelde, moeten we ruim een eeuw terug in de tijd, naar de Bourgondische hertogen. Ook zij kregen te maken met opstandige steden. Om deze politieke concurrenten uit te schakelen gingen ook zij soms over tot verwoesting. Zij konden echter niet zomaar elke opstandige stad met de grond gelijk maken, dat zou gelijk staan aan het slachten van de kip met de gouden eieren. Zo ontstond een pacificatieparadox: een opstandige stad moest worden gestraft, maar de hertog moest haar ook genade schenken, opdat hij opnieuw inkomsten en steun zou krijgen vanuit die stad. Een te strenge straf zorgde enkel voor meer rebellie. Zelden werden steden dus daadwerkelijk verwoest.¹⁵²

Tijdens de veel grootschaliger Opstand in de zestiende eeuw leek deze wijze les echter grotendeels vergeten. De hertog van Alva richtte bloedbaden aan in Mechelen, Zutphen, Haarlem en Naarden. De Spaanse wreedheid werd een vast ingrediënt in de pamflettenstrijd en de Zwarte Legende.¹⁵³ Auteurs als van der Essen hebben geprobeerd die harde aanpak te verklaren vanuit het oorlogsrecht. Kleine vestingen die waagden het koningsleger te weerstaan, deden volgens het *jus in bello* aan majesteitsschennis. De terechtstelling van alle verdedigers, ook als ze zich uiteindelijk overgaven, was dan gerechtvaardigd.¹⁵⁴ Farneses harde aanpak van Zichem en van de kleine vestingen die hij veroverde voor hij het beleg van Maastricht aanvatte, werd zo door van der Essen vergoelijkt. Bovendien zou Parma, die nog niet zo lang landvoogd was, een afschrikwekkende reputatie hebben willen opbouwen om in de toekomst gevechten te kunnen vermijden.¹⁵⁵ Volgens het oorlogsrecht was de weigering tot overgave van een sterke stad die een beleg af zou

¹⁵⁰ *Warbaffige Neuwe Zeitung von Maastricht, Darinnen fast die fürnembsten Ausfell, Schiessen, Scharmützel, und Stürmen, Sampt andern verlauffnen sachen, so von anfang der Belegerung, bis auff den 8. Junij, dieses 1579. Jars, sich begeben vnd zuge tragen haben, Ausder Statt Achen, den 12. Junij, an einen guten Freundt geschriben, 1579.*

¹⁵¹ P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, 64.

¹⁵² V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 133-134. Voor een uitgebreider artikel over motieven, juridische rechtvaardiging, symboliek, gevolgen voor het vorstelijke imago, ... zie M. BOONE, ‘Civitas mori potest si autoritate superioris damnatur. Politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)’, *Verwoesting en wederopbouw van steden van de middeleeuwen tot beden* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, 100), Brussel, 1999, 339-368.

¹⁵³ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 321-322.

¹⁵⁴ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie V*, 11.

¹⁵⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 229.

kunnen slaan, zoals Maastricht, echter geen majesteitsschennis.¹⁵⁶ Dat Maastricht dan toch zo zwaar werd aangepakt, kwam volgens van der Essen doordat Alexander Farnese enkele dagen voor de val zwaar ziek was geworden en de Furie dus niet kon verhinderen.¹⁵⁷ Juan Carlos Losada Málvarez is het hier niet mee eens. Volgens hem gaf Farnese zelf de opdracht tot het bloedvergieten en de zware plunderingen, een voortzetting van zijn harde beleid tegen weerspannige rebellen.¹⁵⁸ Violet Soen vreest dat van der Essen in een typische biografenval is getrapt. Zijn biografie van Farnese werd langzaam maar zeker een apologie.¹⁵⁹ Zelfs al lag de landvoogd ziek te bed, hij was nog steeds verantwoordelijk voor het gedrag van zijn troepen.

Toch had de prins van Parma, anders dan bijvoorbeeld Alva, al snel door dat met een reputatie van genadige veldheer misschien meer te winnen was dan met een reputatie als wrede Habsburger. De koningsgezinde propaganda rond het bloedbad (de bestraffing), maar nadien ook de clementie (de genade) voor de inwoners, was daarvan misschien een eerste uiting, al had Farnese dan het juiste evenwicht tussen de twee duidelijk nog niet gevonden. Vooral het gruwelijke verhaal van de plundering en de moordpartij bleef zo uiteindelijk hangen. Farnese zou echter hard blijven werken aan een imago als ‘genadige vorst’ en maakte van amnestie een waar programma, al zou die genade duidelijker aanwezig blijven in de propaganda dan in de praktijk.¹⁶⁰ Een eerste duidelijk staaltje van die *imagebuilding* zouden de inwoners van de Nederlanden te zien krijgen bij de inname van Doornik. Maar voor het zover kwam, was er dus eerst nog die bloedige terreur in Maastricht.

Aldus ontstond een bloederige, door beide zijden gepropageerde mythe rond de val van Maastricht,¹⁶¹ dat op enkele honderden inwoners na helemaal uitgeroeid zou zijn¹⁶² en volgens de koningsgezinde pamfletten slechts van de totale ondergang werd gered dankzij Farnese. In werkelijkheid heeft deze quasi totale uitroeiing van Maastricht niet plaatsgevonden. Het is zelfs goed denkbaar dat de meeste slachtoffers tijdens het beleg vielen en niet op 29 juni. Een juiste inschatting van de impact van het beleg op de bevolking begint bij een schatting van het aantal inwoners voor de aanvang. A.G.H. Kemp heeft het meeste vertrouwen in een schatting door Johan Christoffel Ramaer (17 900 inwoners) op basis van een vergelijking van de plattegrond van Maastricht uit het derde kwart van de zestiende eeuw met die uit 1865. Cijfers van 34 000 tot zelfs 40 000 inwoners en tot 20 000 wevers lijken Kemp een overschatting. Hij baseert zich hiervoor op een raadsresolutie uit 1549, waaruit blijkt dat de gilden slechts 495 weerbare mannen leverden.¹⁶³ Rob Van der Heijden schat het aantal inwoners zelfs nog lager, op 15 000.¹⁶⁴

Hoeveel Maastrichtenaars het beleg niet overleefden is moeilijk te zeggen. De overgeleverde cijfers lopen sterk uiteen en het is ook niet duidelijk wie er werden meegeteld: alleen burgers en eigen garnizoenssoldaten of ook de boeren en hulpstroepen van buiten de stad. Volgens Famiano

¹⁵⁶ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie V*, 11.

¹⁵⁷ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie V*, 23.

¹⁵⁸ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 116.

¹⁵⁹ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 332.

¹⁶⁰ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 333.

¹⁶¹ P.J.H. UBACHS, ‘Lijst van geëxposeerde stukken’, 30.

¹⁶² J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 116.

¹⁶³ A.G.H. KEMP, ‘Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830’, *Miscellanea trajectensia. bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Werken uitgegeven door Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap gevestigd te Maastricht, nr. 4), Maastricht, 1962, 342-343.

¹⁶⁴ R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, ‘Stad tegen imperium’, 12.

Strada¹⁶⁵ waren er 8 000 slachtoffers te betreuen, maar Farnese raadsheer Christophe d'Assonville heeft het enkele dagen na de capitulatie over 500 tot 600 doden, al gaat het hier enkel om de slachtoffers van de laatste dag.¹⁶⁶ Alexander Farnese zelf raamt het aantal slachtoffers van de Furie dan weer op 900 à 1 000.¹⁶⁷ Volgens Kemp zijn 2 100 en 2 500 de minst verdachte cijfers voor het totale aantal doden. Zij werden genoteerd door protestantse auteurs, die alle redenen hadden om de Habsburgers in een zo kwaad mogelijk daglicht te stellen. Dat maakt het voor Kemp onwaarschijnlijk dat er meer dan 2 500 slachtoffers te betreuen vielen.¹⁶⁸

Van der Essen geeft nog een argument tegen de perceptie van de bijna totale uitroeiing van de stad. Hij vond voor en na de inname in parochieregisters dezelfde familienamen, dezelfde leden van het stadsbestuur, dezelfde bakkers, brouwers, wijnhandelaars en voorzitters van liefdadigheidsinstellingen.¹⁶⁹ Van der Essen ging echter nog uit van een totale bevolking van 30 000 inwoners, waardoor zijn schatting van het aantal slachtoffers met 7 000 tot 8 000 verdedigers en alles samen 10 000 belegerden¹⁷⁰ toch nog zeer hoog ligt. Had hij zijn bevindingen uit de parochieregisters kunnen confronteren met Kemp's bevolkingscijfer, dan was zijn schatting misschien anders uitgevallen. Maar zelfs als er 'slechts' 2 500 slachtoffers vielen, was dit een flinke aderlating voor een stad met 17 900 inwoners.

Of Alexander Farnese het feit dat de stad niet helemaal is uitgeroeid op zijn al dan niet genadige conto mag schrijven, is een andere vraag. Volgens van der Essen hebben we hier te maken met historische feiten. Farnese zou het plunderen en het op rantsoen zetten of verwonden van burgers hebben verboden, nadat de hoogst geplaatste stedelingen zich hadden onderworpen en om genade hadden gesmeekt voor de burgers. Pittig detail: dit zou pas gebeurd zijn tijdens Farneses blijde intrede in de stad op 21 juli, niet op de dag van de plunderingen zelf zoals de pamfletten suggereren.¹⁷¹ Als bron hiervoor gebruikt van der Essen echter Strada's *De Bello Belgico* dat een duidelijke koningsgezinde signatuur heeft. Ook Bor meldt dat Farnese heeft "laten omblasen en omslaen datmen alle de gene die noch by het leven waren verschonen soude", maar voegt daar meteen aan toe dat de overlevenden nadien wensten dat zij waren gestorven omdat ze "seer tyrannelijk" werden behandeld en op rantsoen gezet.¹⁷² Bovendien gebruikt Bor in deze paragraaf enkele uitdrukkingen die bijna letterlijk overeen komen met de tekst van de *Warhafftige, Und Erbermliche zeitung*, één van onze koningsgezinde pamfletten.¹⁷³ Emanuel Van Meteren vermeldt enkel het moorden net na de inname en de chaos op de brug.¹⁷⁴ Het is dus moeilijk na te gaan of Farnese daadwerkelijk

¹⁶⁵ Famiano Strada, geboren te Rome in 1572 en aldaar gestorven in 1649, was een jezuïet en historicus, die in opdracht van Ranuccio, de zoon van Alexander Farnese, een geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden schreef: *Famiani Stradae romani e societate Iesu de bello belgico decas prima ab excessu Caroli V. imp. vsque ad initia praefecturae Alexandrii Farnesii Parmae, ac Placentiae ducis III. an. MDLXXVIII usque ad An. MDXC*, [Romae, 1647]. (B. DE GROOF, 'Alexander Farnese', 197.)

¹⁶⁶ A.G.H. KEMP, 'Het verloop van de bevolkingscurve', 344.

¹⁶⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 187-188.

¹⁶⁸ A.G.H. KEMP, 'Het verloop van de bevolkingscurve', 344.

¹⁶⁹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 188.

¹⁷⁰ Deze cijfers neemt hij over uit BRUSSEL, Koninklijke bibliotheek, ms. II.1115, PAOLO RINALDI, *Liber relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per sermum d. Ducem Alexandrum Farnesium*. Rinaldi was Farneses kamerheer.

¹⁷¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 194.

¹⁷² P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, 65.

¹⁷³ Dit is mogelijk een aanwijzing dat er van dit pamflet of een verwant pamflet ook een Nederlandse versie bestond.

¹⁷⁴ E. VAN METEREN, *Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen tot den iare 1612*, Den Haag, 1614, 169.

heeft bevolen het moorden en plunderen te staken, of alleen maar een goede imagocampagne heeft gevoerd. Als er iets van die aard is gebeurd, was het waarschijnlijk niet op 29 juni.

Hoe de vork ook precies aan de steel zat, Farneses reputatie werd aanzienlijk verstevigd, of het nu was dankzij de berichtgeving en pamfletten over zijn roemrijke overwinning, over het bloedbad of over zijn barmhartigheid. Hoewel van de vier pamfletten die hier ter sprake kwamen niet erg veel exemplaren zijn bewaard gebleven – drie van het Nederlandstalige, twee van het Franstalige, van de Duitstalige slechts telkens één – valt wel meteen hun internationale karakter op. Het Franstalige pamflet werd in Parijs gedrukt door Jean d'Ongoys, de *Warhafftige, Und Erbermliche zeitung* in Keulen door Nicolaus Schreiber. Van de andere twee is de plaats van herkomst onbekend, maar de *Warhafftige Neuwe Zeitung* is toch opnieuw Duitstalig. Het lijkt bijna of op dit ogenblik het imago in het buitenland belangrijker was dan dat bij de eigen publieke opinie, vooral voor koningsgezinden. Al gebeurde het dat men in het buitenland pamfletten drukte voor de Nederlandse markt.

Zijn nieuwe faam leverde Farnese in ieder geval snel winst op. Henegouwen, Artesië, Dowai en Rijsel sloten vrede met de koning op de dag dat Maastricht viel. Het aantal steden dat zich door de aanpak van Maastricht echter tot verzoening met de koning liet verleiden bleef beperkt. Enkel Mechelen bekeerde zich tot het koningsgezinde kamp. In Den Bosch werd een staatsgreep van een kleine calvinistische minderheid verijdeld. Beide steden weigerden echter een koninklijk garnizoen op te nemen en vielen daardoor al snel terug in handen van de opstandelingen.¹⁷⁵ In Spanje was men zeer verheugd over Farneses prestatie. Van der Essen trof zelfs een vermelding van de val van Maastricht aan in de abdijkroniek van de monniken van het Escorial.¹⁷⁶ Een gouden tijd leek aan te breken voor de prins van Parma.

Willem van Oranje verging het intussen minder goed. In Antwerpen had men inzamelingen gehouden om een ontzettingsleger op de been te brengen.¹⁷⁷ Nu deze actie door geldgebrek en het sterke weerwerk van Farnese was mislukt, ontstonden relletjes. Oranje werd ervan beschuldigd het geld in eigen zak te hebben gestoken.¹⁷⁸ Ook van de mislukte vredesonderhandelingen in Keulen zou hij de schuld krijgen. Na jarenlang achterop te hebben gehinkt, maakten Oranjes tegenstanders nu een inhaalbeweging op propagandavlak. Enkele pamfletten vielen Oranje rechtstreeks aan en er verschenen verschillende herdrukken van een onderschepte brief van Oranje aan de hertog van Anjou.¹⁷⁹ Het Verdrag van Atrecht was dan weer een zware opdoffer voor Oranjes samenhorigheidsideaal. Alexander Farnese en diens nieuwe bondgenoten schoven hem in de tekst bovendien naar voor als zondebok voor de oorlog. Oranje voelde zich in het defensief

¹⁷⁵ R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, 'Stad tegen imperium', 14; L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VI. Van na de verovering van Maastricht tot het begin van het groot offensief tegen de Vlaamse provinciën (1579-1582)*, Brussel, 1957, 7.

¹⁷⁶ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 190.

¹⁷⁷ Het idee om geld in te zamelen voor Maastricht leefde blijkbaar sterk in deze stad. Zie bijvoorbeeld het pamflet *Ordonantie en rechte middelen aen allen liefhebbers des Vaderlants, ende aen alle vrome Soldaten die om victorie vechten*, 1579. De auteur roept de Antwerpenaars op om per tien personen één soldaat te financieren. Geen enkele stad heeft overigens financieel zo veel bijgedragen aan de Opstand als Antwerpen (J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, Antwerpen, 1985, 42).

¹⁷⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 191.

¹⁷⁹ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 98-101.

gedrongen en reageerde met een korte apologie.¹⁸⁰ Doordat hij bleef vasthouden aan een bondgenootschap met de gewantrouwde Fransman Anjou verloor hij echter nog meer krediet in Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen. Hier vreesde men dat Oranje de ene tiran zou inruilen voor een andere. De Zuid-Nederlandse steden voelden zich in de steek gelaten. Oranje was met andere woorden niet meer zeker van de steun van de bevolking.¹⁸¹ Terwijl Farneses ster rees, was Oranjes populariteit stilaan tanende. Hij had waarschijnlijk liever ongelijk gekregen, maar zijn vermoeden dat Farnese een gevaarlijke tegenstander zou worden, werd al in diens eerste jaar als landvoogd bevestigd.

¹⁸⁰ WILLEM I, PRINS VAN ORANJE, *Sendtbrief Des doorluchtigen en hoochgeborenen Vorsten ende Heeren, Heeren Guillame, Prince van Orangien, Graue van Nassau, Lieutenant generael van zyne Hoochbeyt in dese Nederlanden. Aende Prouincien ende Steden deser Nederlanden, die inde generale Unie ghebleuen zijn, aengaende het Uerdrach tusschen den Prince van Parme ende de gedesvnieerde Prouincien ghepasseert. Metgaders de cotype des voors. Uerdrachs*, 1579.

¹⁸¹ A.J. TJADEN, 'De reconquista mislukt', P.J. BLOK red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VI, Bussum, 1980, 249-251.

3. De laatste jaren van Oranje: Ban en Apologie, moordpogingen en moord

*Vvaekt op o Nederlanden, in desen tijt,
En vult aenschouwen der Spaenschen nijt,
Die altijts bloetgierich hebben gevveest
Nae onsen Edelen Prince, die Godt heeft gevveest
In zijnen tijden, en ons voorgbestaen,
Die eylacy nu soo deerlijck is verraen
En duerschoten van eener ghenaeamt Balthasaer;
Van vvegen den Prince van Parma die verraer
Die hem daer toe gbecocht heeft*

– uit een anoniem sonnet¹⁸²

3.1. Hard tegen onzacht: Ban en Apologie

Na de val van Maastricht en het Verdrag van Atrecht brak op militair vlak een betrekkelijk rustige periode aan. Behalve de terugtrekking van de vreemde troepen had men in het Verdrag ook vastgelegd dat de landvoogd binnen een termijn van zes maanden na de terugtrekking van de vreemde troepen moest worden vervangen door iemand ‘van den bloede’. Filips II wou, ondanks protest van Alexander Farnese, Margaretha van Parma opnieuw benoemen. Farnese zelf zou moeten nemen met de post van legeraanvoerder. Voor hem zat er voorlopig niets anders op dan de troepenterugtrekking voor te bereiden en een nationaal leger op de been te brengen. De kern van dit leger bestond uit de troepen van Montigny en La Motte, aangevuld met de Waalse regimenten van Farnese en de lichte Albanese en Italiaanse ruitery, die mochten blijven. Dit leger bestond uit slechts achtduizend man, niet voldoende om grote campagnes te voeren. Het Staatse leger was er echter niet veel beter aan toe. De vredesonderhandelingen te Keulen waren intussen afgesprongen en de strijd werd hervat. Door het gebrek aan troepen en middelen aan beide zijden, bleef het vooral bij speldenprikken.¹⁸³ Een overwinning voor Farnese op diplomatiek terrein kwam er met het ‘verraad van Rennenberg’, de stadhouder van Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, die op 3 maart 1580 overliep naar de koning. Groningen sloot zich bij hem aan en de Ommelanden en de Overijsselse vestingsteden vielen al snel in zijn handen.¹⁸⁴ Filips II was echter meer geïnteresseerd in de verovering van Portugal: alle mensen en middelen stroomden nu daarheen. In mei verlieten Farneses Spaanse veteranen Luxemburg, om vervolgens zo snel mogelijk te

¹⁸² *Copie wt Delft Vant claghelijck feyt te Delft gheschiet hoe door beloften vanden Prince van Parma eenen met naemen Balthasar Serack een Bourgonion hem verstant heeft ons te berouen van onsen beschermer den Edelen Prince van Orangien den x. Julij. 1584. gheschiet: met eens deels den gheuangen sijn confessie, 1584.*

¹⁸³ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 248-253, 263-264; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 151-154. Voor de mislukking van de vredesonderhandelingen te Keulen, zie o.m. G. JANSSENS, ‘Pacification Générale ou réconciliation particulière’. Voor de slechte toestand van het nieuwe nationale leger zie L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie VI*, 3-6; 8; 11-12. Volgens van der Essen zag Farnese zich zelfs genoodzaakt zachte capitulatievoorwaarden aan opstandige steden aan te bieden om zijn kleine leger niet nog verder uit te dunnen. Dit kan een rol hebben gespeeld, maar bezorgdheid om zijn reputatie was zeker even belangrijk. Filips II moedigde een genadige aanpak intussen ook aan. (L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie VI*, 10; 20; M. DE WAELE, ‘Entre concorde et intolérance’, 62).

¹⁸⁴ A.J. TJADEN, ‘De reconquista mislukt’, 248-249.

worden ingezet bij de annexatie van Portugal en de Azoren. Zo kon Farnese zijn psychologische voordeel na de val van Maastricht door het gebrek aan middelen niet ten volle benutten.¹⁸⁵

De relatieve rust van de patstelling werd doorbroken door de publicatie van het Banedict tegen Willem van Oranje.¹⁸⁶ De Keulse vredesonderhandelingen waren mislukt nadat Oranje zich openlijk had uitgesproken tegen het compromis dat de keizerlijke diplomaten voorstelden. De hertog van Terranova zond zijn zoon meteen naar de koning om het reces van de onderhandelingen aan te vragen. Hij zag nu meer heil in de particuliere onderhandelingen van Farnese en vertrok uit Keulen nog voor het reces werd uitgesproken.¹⁸⁷ Filips II was er nu van overtuigd dat Oranje het belangrijkste obstakel vormde voor een oplossing van het conflict.¹⁸⁸ Alle pogingen tot omkoping, moord, chantage of onderhandelen waren mislukt en Oranjes populariteit was tanende. Op voorstel van kardinaal Granvelle wou Filips II overgaan tot de vogelvrijverklaring van Oranje. In Brussel was niet iedereen enthousiast. Ook Alexander Farnese niet, zij het niet uit ethische overwegingen. Volgens Anton van der Lem en Léon van der Essen vreesde Farnese een lawine aan propagandadrukwerk gericht tegen de koning en hemzelf.¹⁸⁹ Koenraad Swart oppert dat de landvoogd misschien niet geloofde dat Oranjes dood het probleem zou oplossen. Iemand anders zou gewoon zijn plaats innemen. Mogelijk vreesde Farnese ook dat Filips II na de dood van Oranje niet meer bereid zou zijn hem voldoende fondsen te verstrekken.¹⁹⁰ Anderen wezen op het morele voordeel dat Oranje uit zijn martelaarschap kon halen.¹⁹¹ Bovendien kon een ban geïnterpreteerd worden als een teken van onmacht vanwege de koning.¹⁹² Voorstanders hoopten dan weer dat dit edict bij potentiële moordenaars de laatste scrupules zou wegnemen, of eindelijk 'de ogen van het Nederlandse volk zou openen'.¹⁹³ Aan de chronologie van de feiten is te zien dat de prins van Parma niet veel haast maakte met de publicatie. De koning besloot op 13 november 1579 dat Oranje vogelvrij moest worden verklaard. Farnese ondertekende de Ban op 15 maart 1580. Het bevel tot publicatie gaf hij pas op 15 juni 1580, waardoor de verspreiding werd opgehouden tot juli 1580.¹⁹⁴

Op Oranjes antwoord hoefde men geen negen maanden te wachten. Waarschijnlijk kreeg hij de Ban eind augustus voor het eerst te zien. Tussen half september en half oktober overlegde de

¹⁸⁵ G. PARKER, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge, 1972, 240.

¹⁸⁶ Het originele Banedict was in het Frans, vertalingen in Nederlands, Engels en Latijn. Het pamflet dat voor dit onderzoek als basis diende, is de Nederlandse vertaling: *Ban, ende edict by vorme Van proscriptie, vuytgegaen ende gedecreteert by onssen alreghenadichsten Heere de Coninck, tegens Wilhelm van Nassau, Prince van Oraignyen, als hooft, beruerder en bederuer van tgheheel Christenrijck, ende namentlyck van dese Nederlanden: Waerby een yegelijck gheautorjseert wordt van hem te beschadigen, offenderen ende vuyter weerelt te helpen, mit loon ende prys voor den ghenen die des doen, oft daer toe assisteren sullen*, Tot Tshertogenbosche by Ian Schoeffter, 1580.

¹⁸⁷ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 313.

¹⁸⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 268; L. VAN DER ESSEN, 'De scheuring', 155.

¹⁸⁹ A. VAN DER LEM, 'Van de prins geen kwaad. De moordplannen van en op Oranje', T. VERSCHAFFEL red., *Koningsmoorden*, Leuven, 2000, 165; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 273.

¹⁹⁰ K.W. SWART, *William of Orange and the Revolt of the Netherlands 1572-1584* (St Andrews Studies in Reformation History), Ashgate, 2003.

¹⁹¹ *Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581 met enige begeleidende correspondentie*, A. ALBERTS en J.E. VERLAAN eds., Nieuwkoop, 1980, 14; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 272.

¹⁹² R. FRUIN, 'De oude verhalen van den moord van prins Willem I', R. FRUIN, *De tachtigjarige oorlog: Historische opstellen*, 2, Den Haag, 1909, 159; K.W. SWART, *William of Orange*, 187.

¹⁹³ K.W. SWART, *William of Orange*, 187.

¹⁹⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, 271-275.

prins druk met Pierre Loyseleur de Villiers,¹⁹⁵ Hubert Languet en Philippe Du Plessis-Mornay. Op 13 december 1580 werd de Apologie aangeboden aan de Staten-Generaal en op 14 december voorgelezen, waarna ze op grote schaal werd verspreid in verschillende talen.¹⁹⁶ Vooral de Apologie is voor deze studie interessant bronnenmateriaal.

Het Banedict bevat enkel de ban die Filips II over Oranje uitsprak. Het pamflet waarin de Apologie werd opgenomen bevat naast de Apologie enkele brieven. De versie die voor dit onderzoek werd bestudeerd, begint met een brief van Oranje aan de vorsten van de christenheid – die ook elk een exemplaar van de Apologie kregen toegestuurd – en een brief van Oranje aan de Staten-Generaal met het daarbij horende antwoord. Dan pas volgt de Apologie. Het geheel wordt afgesloten met een laatste brief van Oranje aan de Staten-Generaal, die in de Franse versie ontbreekt.

Het Banedict is sterk opgebouwd. Het begint met een opsomming van wat Oranje allemaal te danken heeft aan Karel V en Filips II. Zijn macht, zijn riddertitel, zijn lidmaatschap van de Orde van het Gulden Vlies, zijn functies als Stadhouder en in de Raad van State, zelfs een belangrijke erfenis heeft hij aan hen te danken. Maar in plaats van zich dankbaar te tonen, heeft hij ketterijen gesteund en de macht van de koning proberen te ondergraven. Hij heeft zijn vorst verraden en belasterd, de religievrede ingevoerd en katholieken vervolgd. Dankzij zijn listigheid heeft hij de leiding genomen over de opstandige provincies en hen tegen Don Juan weten op te zetten. Elke poging tot een vreedzame oplossing van het conflict heeft deze ‘buitenlander’ in de kiem gesmoord. Het volk heeft hij als een tiran onderdrukt. Wie zich tegen hem verzette, heeft hij uitgeschakeld. Door list en geweld probeert hij iedereen met ketterij te corrumperen. Kortom, “*soo lange hy sich bynnen onse voorsz Landen onthouden sal, geenen peys noch eenige ruste aldaer te verhoopen oft verwachten en staet.*” Om al deze redenen is hij volgens de Ban een pest voor de christenheid, een verrader en een vijand van de vorst en van het land, “*ende ouer sulcx hebben ny hem inden ban ghestelt en bannen mitz desen een eenwigen daegen vynt onse voirschreuen Landen ende alle andere onse Staten, Coninckrijcken ende Heerlicheneden*”. Wie Oranje uit de weg ruimt, mag een beloning verwachten van 25 000 gouden kronen, kwijtschelding van al zijn misdaden en een adellijke titel.

Het is niet verwonderlijk dat op zo’n aanval een harde tegenaanval volgde.¹⁹⁷ Oranje weerlegt in de Apologie niet alles wat hem in de Ban ten laste werd gelegd en brengt ook zaken ten berde die in de Ban niet eens ter sprake kwamen. Toch is het een sterk pamflet, doordat het de emoties van de lezers uitstekend weet te bespelen. De Apologie is doorspekt met felle beschuldigingen aan het adres van Oranjes vijanden, waardoor zij een belangrijke bijdrage leverde aan de Zwarte Legende.¹⁹⁸ Naast de Spanjaarden in het algemeen is vooral Filips II kop van jut. De zwaarste

¹⁹⁵ Deze calvinistische predikant wordt beschouwd als de belangrijkste ghostwriter van de Apologie. Hij was sinds 1577 in vaste dienst van Willem van Oranje en werd diens vaste hofprediker. Hij had een belangrijk aandeel in de pamflettenstrijd van Oranje tegen Filips II en zijn landvoogden. (J. DECAVELE, ‘Biografie van Pierre Loyseleur de Villiers’, *Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980*, Tielt, 1980, 13-14).

¹⁹⁶ A. ALBERTS en J.E. VERLAAN, *Apologie*, 14-15.

¹⁹⁷ WILLEM I, PRINS VAN ORANJE, *Apologie ofte Verantwoordinghe des Doerluchtighen ende Hooghgeborenen Vorsts ende Heeren, Heeren Wilhelms van Godes ghenade Prince van Orangien, Graue van Nassau, Catzenellenboghen, Dietz, Vianden, etc. Erf-burghgraue van Antwerpen, ende van Besanson: Baenerbeere van Breda, Diest, Grimberghe, van Arlay, Nozeroi, etc. ende Heere van Chastel-bellin, etc. Stadthouder Generael van de Nederlanden: Gouverneur ouer Brabant, Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende Utrecht: ende Admirael, etc. Teghen den Ban ofte Edict by forme van Proscriptie ghepubliceert by den Coningh van Spaegnen teghen den voorsz. Heere: waer wt sal blijcken hoedanigh dat sijn de lasteringhen ende valsche beschuldighen in den voorsz. Ban begrepen*, Tot Leiden. By Charles Siluius, 1581.

¹⁹⁸ K.W. SWART, *William of Orange*, 189-190; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 128.

beschuldigingen aan zijn adres situeren zich in zijn privéleven. Oranje beschuldigt Filips II ervan zijn derde echtgenote, Elisabeth van Valois, en zijn zoon, Don Carlos, te hebben vermoord. Op de koop toe wordt hij beschuldigd van incest. Behalve de koning krijgt de prins van Parma het zwaar te verduren, omdat Oranje hem medeschuldig acht aan de publicatie van de Ban. Over zijn vermeende onoprechtheid meldt Oranje bijvoorbeeld: *“Maer so ny daer en teghen in onsen gantschen leuen beter eeren weerd, veel oprechtiger, ons meer onthoudende, min tot ghiericheit gheneghen sijn gheweest, dan de ghene die hen ghemoeyt hebben met dit eerloos ende schandelick gheschryfte te stellen, ja dan de ghene die desen Ban heeft doen wtroepen, te weten de Prince van Parme, soons sone van Siñor Pietro Aloysio Farnese, wiens vrome feyten metgaders syn merckelick eynde de historien ghenoech zijn wtwijsende.”* Vooral dat laatste zal Alexander Farnese niet graag gelezen hebben. Zijn grootvader Pier Luigi, een pauselijke bastaard, was in 1547 vermoord bij een opstand tegen zijn harde beleid. Bovendien deden geruchten de ronde dat hij voor mannen viel. Zo werd hij een ideaal mikpunt voor protestantse propaganda,¹⁹⁹ en nu dus voor Oranje. Wat de beschuldiging van onoprechtheid betreft, hebben beide partijen uiteraard gelijk: *qui nescit dissimulare, nescit regnare*. Oranjes bijnaam ‘de Zwijger’ refereerde zelfs aan zijn kwaamheid in het verbergen van zijn eigenlijke doelen.²⁰⁰

Vervolgens weerlegt Willem de beschuldiging van ondankbaarheid. Wat Filips II beschouwt als een speciale gunst, was enkel wat hem toekwam. Het lidmaatschap van de Raad van State diende zelfs om het volk de indruk te geven dat Oranje verantwoordelijk was voor het wanbeleid van de koninklijke afgevaardigden. Filips II maakte hem uit voor vreemdeling, maar hij heeft veel meer recht de Nederlanden als zijn vaderland te beschouwen dan Filips II of Alexander Farnese: *“die in desen landen niet en is gheboren, ja niet eenen stuyuer weert goets noch eenighen tittel in den seluen heeft, de welcke niet te min ouer sommige onvoorsichtighe luyden na synen wille ende goetduncken is ghebedende, die als arme slauen hen seluen onder syne ghehoorsaemheit begheuen.”*

Oranje ontkent niet dat hij tegen wrede executies van hervormden is. In zijn ogen is dat zelfs prijzenswaardig. Hij is geen onruststoker, hij heeft steeds het compromis nagestreefd. Niet hij maar *“De Hertoginne van Parma en de Cardinael sijn oorsaecke van alle t’quaedt ende troublen van dese Nederlanden.”* In plaats van in te gaan op het Smeekschrift, probeerden zij alle hervormden uit te roeien en het volk te onderwerpen. Ze hebben zijn zoon ontvoerd, hemzelf gedagvaard, beroofd, ... Zij hebben hem gedwongen oorlog te voeren. Dat hij katholieke geestelijken zou hebben vervolgd en verdreven ontkent hij. Hij was naar eigen zeggen geen voorstander van het verbod ten aanzien van het katholieke geloof in Holland en Zeeland. Oranje kaatst de verwijten over religie zelfs terug: *“Sy voeghen hier tusschen mede in dat wy hebben begonnen in te brengen liberteie van de consciencie. So sy daer by willen verstaen, dat wy souden de doze gheopent hebben tot sodanighe Godtloose feyten, als daghelicks bedreuen worden in des Prince van Parma hof, Daer men een Atheist te wesen, ofte in Godt niet te geloouen metgaders andere Roomsche deughden, slechts voor spel houdt: So antwoorden wy hen, dat men sodanighe vryheit ofte veel eer, roeckeloose ende onghetwongen moetwillicheit, by de erfghenamen van Siñor Pietro Aloysio wel magh gaen soecken.”* De oprechtheid van Farneses geloof en dat van zijn hof worden hier rechtstreeks aangevalen, met opnieuw een sneer naar de niet zo beste reputatie van grootvader Pier Luigi. Volgens van der Essen moet deze belediging Farnese het meest hebben geraakt.²⁰¹

¹⁹⁹ Pier Luigi Farnese, Duke of Parma – Wikipedia, the free encyclopedia, 2009 (http://en.wikipedia.org/wiki/Pier_Luigi_Farnese,_Duke_of_Parma).

²⁰⁰ K.W. SWART, *William of Orange*, 194.

²⁰¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnese, III*, 62.

Vervolgens vaart Oranje uit tegen Filips II, Margaretha van Parma, Alva, de nieuwe bisschoppen, opnieuw Alva, Don Juan en de Spanjaarden in het algemeen. Daarna moeten de provincies die teruggekeerd zijn naar het koningsgezinde kamp het ontgelden. Hij ontkent dat hij mensen die het niet met hem eens zijn uit de weg ruimt, al geeft hij toe dat hij koningsgezinde ambtsdragers heeft afgezet. De mislukking van de vredesonderhandelingen te Keulen wijt hij aan de volstrekt onredelijke eisen van de koning. Hij verwijt de koningsgezinden (en waarschijnlijk Farnese) op hun beurt dat zij onder het mom van vrede een scheuring hebben veroorzaakt in de Nederlanden. Aan het einde van de Apologie maakt Oranje zich kwaad over de beloning die zijn moordenaar te wachten zal staan. Hij haalt hier nog een laatste keer uit naar de prins van Parma en Margaretha: *“Want eenen vergiffter wt te senden, also ons de Hertoginne van Parma eenen gesonden heeft, ofte eenen moorder af te veerdighen, gelijk haer sone (een oprecht erfgename van alle de deughden syner voorouderen) ghedaen heeft, dat en heet niet t’effect van eenen Ban, maer veel meer een moordt ende straetschenderye volbrengheben.”* Oranje eindigt met een oproep tot eendracht. Met het Banedict heeft de vijand enkel geprobeerd de eenheid binnen het kamp van de opstandelingen te breken. Zijn bondgenoten mogen zich geen zand in de ogen laten strooien: toen hij in het buitenland verbleef is het vechten niet opgehouden. Zijn dood of verbanning zal geen einde maken aan de strijd.

In de begeleidende brieven wordt de lastercampagne voortgezet, maar op minder felle toon. In de eerste brief aan de christelijke vorsten schetst Oranje de situatie en het onrecht dat hem werd aangedaan. Hij verdedigt zijn Apologie en acht zich ontslagen van zijn eed van trouw. Uit de eerste brief aan de Staten-Generaal blijkt duidelijk dat Oranje Farnese verantwoordelijk houdt voor de publicatie van de Ban. In het antwoord beloven de Staten-Generaal Oranje alle mogelijke hulp en vragen zij hem om zijn functies uit te blijven oefenen. In de laatste brief van Oranje aan de Staten-Generaal verdedigt hij zich tegen een onderschepte en inmiddels gepubliceerde brief die hij aan de hertog van Anjou zou hebben geschreven maar die volgens hem volledig vals is.

De verwijten die Farnese krijgt zijn talrijk. Hij is oneervol, onoprecht, gierig en heeft meegewerkt aan het schandelijke Banedict. Verschillende keren worden de voorouders van de prins van Parma aangevallen. Oranje verwijst graag naar grootvader Pier Luigi, een pauselijke bastaard die geen toonbeeld was van vroomheid en goed bestuur en hierdoor ongelukkig aan zijn einde kwam. Ook zijn moeder wordt op de korrel genomen. De verwijten die Oranje zelf kreeg over zijn buitenlandse afkomst en religieuze voorkeur, worden naar Farnese teruggekaatst. Deze ‘buitenlander’ heeft volgens Oranje geen enkele band met de Nederlanden. Farnese heeft er immers bezittingen noch titel. Farneses voorouders langs moederskant worden genegeerd, evenals zijn verblijf in de Nederlanden in zijn jeugd. Het clichébeeld van de vreemde heerser die de Nederlanden in slavernij wil brengen, maakt het plaatje compleet. Wat geloofszaken betreft, bedrijft men volgens Oranje ten huize Parma dagelijks goddeloze daden, verblijven er atheïsten en neemt men er de katholieke deugden niet ernstig. De oorzaak daarvan ligt niet bij Oranjes pleidooi voor vrijheid van geweten maar bij Alexander, die dat van geen vreemden heeft (van Pier Luigi namelijk). Dit is een enorme belediging voor wie erg hecht aan zijn eigen reputatie en die van zijn familie en huis. Tot slot krijgt Farnese nog het etiket ‘moordenaar’ opgeplakt, wat volgens Oranje niet verwonderlijk is gezien zijn voorouders.

Farneses aarzeling om de Ban te publiceren leek dus gerechtvaardigd. Willem van Oranje (of liever zijn co-auteur Villiers met toestemming van en in samenwerking met Oranje) schreef zowat

elke beschuldiging en belediging die hij kon bedenken op papier. Zelfs onder zijn aanhangers riep het pamflet weerstand op. Languet en Mornay, die de tekst lazen voor publicatie, protesteerden tegen verschillende hevige anti-Spaanse passages. Enkele stukken werden geschrapt, maar andere bleven staan.²⁰² Hoewel de Staten-Generaal na de voorstelling van de Apologie de prins formeel bleven steunen, hadden veel leden bedenkingen bij de agressieve anti-Spaanse toon. De Staten-Generaal durfden het pamflet niet op eigen naam te laten drukken. Uiteindelijk werd het pamflet gedrukt met een privilege van de Staten van Holland maar op naam van Willem van Oranje zelf.²⁰³ Ook elders in het land werd de Apologie niet altijd enthousiast ontvangen, en in het buitenland al helemaal niet. Velen vonden dat de prins een brug te ver was gegaan met zijn beschuldigingen aan het adres van Filips II. Men geloofde lang dat dit Oranjes reactie was op de veroordeling van zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon (een voormalige non) in het Banedict. Groen van Prinsterer opperde echter dat Oranje misschien hoopte dat zijn beschuldigingen de Staten-Generaal zouden overhalen tot een onafhankelijkheidsverklaring. Mogelijk heeft de Apologie inderdaad mee de weg geplaveid voor de Akte van Verlatinghe van 26 juli 1581.²⁰⁴ Hoewel Farnese een venijnig antwoord had verwacht en gevreesd, ontstak hij in grote woede nu hij daarin gelijk kreeg. Farnese wond zich in zijn brieven vooral op over de beledigingen die Filips II ten deel vielen, maar waarschijnlijk was hij minstens even misnoegd over de beschuldigingen aan zijn eigen adres en dat van zijn familie.²⁰⁵

Uit het aantal bewaarde pamfletten en de herkomst ervan blijkt dat de Ban vrij populair was. De Apologie is op basis van de drie geraadpleegde catalogi echter het meest bewaarde pamflet in deze studie. Van de Ban vond ik veertien exemplaren terug, van de Apologie maar liefst drieënvijftig. De grote lengte, en dus grotere waarde van dit pamflet, kan deze overvloed slechts ten dele verklaren. Mogelijk beschouwden de kopers dit pamflet ook vanwege zijn inhoud en symbolische waarde als interessant genoeg om bij te houden. Maar feit blijft dat dit pamflet zeer overvloedig gedrukt en herdrukt moet zijn om vandaag in zoveel exemplaren te overleven. Opnieuw lijken de koningsgezinden in een pamflettenoorlog aan het kortste eind te trekken. Niet alleen rolde de Apologie veelvuldig van de pers, het deed dat ook in vier verschillende talen. Van het Banedict vond ik enkel exemplaren terug in de belangrijkste landstalen: negen Nederlandse en vijf Franse. De Apologie werd behalve in het Nederlands en het Frans (beide drieëntwintig gevonden exemplaren) ook tenminste in het Engels (twee) en het Latijn (vijf) verspreid. Oranje lijkt dus met zijn Apologie meer dan Filips II met zijn Ban ambities te hebben gehad die over de landsgrenzen heen reikten. De Ban werd vooral gedrukt in Leuven, Dowaaï en 's Hertogenbos, mooi verspreid over het gebied onder Farneses controle. De teruggevonden exemplaren van de Apologie kwamen vooral in Leiden van de persen, midden in Oranjes Holland dus, dat ook het privilege leverde. Daarnaast werden vijf Franstalige exemplaren in Delft en twee Franstalige in Antwerpen gedrukt. Een mooie weerspiegeling van de territoriale situatie van dat moment.

Tot Balthasar Gerard er op 10 juli 1584 in slaagde Oranje te vermoorden, sorteerde de Ban geen van de verhoopte effecten. De verwachte aanslagen bleven meestal in het planningsstadium steken. Slechts één andere moordpoging werd ondernomen, maar die aanslag door Juan Jaureguy

²⁰² K.W. SWART, *William of Orange*, 189.

²⁰³ K.W. SWART, *William of Orange*, 196-197; L. VAN DER ESSEN, 'De scheuring', 156.

²⁰⁴ K.W. SWART, *William of Orange*, 197-198.

²⁰⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 61; P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 106.

mislukte. Het Nederlandse volk kwam ook niet ‘tot inkeer’. Anderzijds leidde het Banedict volgens Swart ook niet tot een heropleving van Oranjes populariteit. Historici halen vaak een citaat aan van kroniekschrijver Renon de France om aan te tonen dat Oranjes populariteit terug steeg, maar volgens Swart is dit citaat niet representatief voor de publieke opinie in heel de Nederlanden. Veel pamfletten bekritiseerden scherp Oranje en zijn politiek. Niet de Ban, maar Oranjes verwoede toenaderingspogingen tot Anjou waren hiervan de oorzaak.²⁰⁶ Bovendien was Oranje in conflict geraakt met het calvinistische stadsbestuur van Gent, dat bijna alle Vlaamse steden in het eigen kamp had binnengeleid. Oranje was als voorstander van religievrede vooral ongelukkig over het repressieve en expansieve Gentse calvinisme. Zijn eis dat Vlaanderen, ondanks zijn precaire situatie, belastingen zou blijven betalen, verergerde de zaak nog. Oranje had gedacht in Vlaanderen en Brabant op de volksgunst te kunnen steunen en daardoor adel en clerus van zich vervreemd. Nu verloor hij ook de steun van de bevolking, die liever een eigen koers wou varen.²⁰⁷ Op lange termijn zou Oranje echter de strijd om de publieke gunst winnen. De Apologie creëerde mee het idee van Oranje als Vader des Vaderlands, een beeld dat Oranjes aanhangers reeds vanaf 1572 begonnen te cultiveren. Oranjes dood maakte hem uiteindelijk toch nog tot onschuldige martelaar.²⁰⁸ Petrus Johannes Blok schrok bijvoorbeeld hevig toen hij ontdekte dat ook Oranje moorden beraamde op zijn politieke tegenstanders.²⁰⁹ Het imago van Filips II daarentegen werd nog eeuwen getekend door de *Leyenda Negra* en Alexander Farnese is zelfs bij hedendaagse Belgen amper bekend.²¹⁰

3.2. Aanslagen op Oranje: Farnese met de vinger gewezen

In maart 1582 probeerde iemand voor het eerst daadwerkelijk de beloning te verdienen die in het Banedict werd uitgelooft. Gaspar Añastro, een Spaanse koopman met Antwerpen als uitvalsbasis, stond door omstandigheden op de rand van het bankroet. Hij hoopte dat de prijs op Oranjes

²⁰⁶ K.W. SWART, *William of Orange*, 198-199. Na de Akte van Verlatinghe zouden de Staten-Generaal de soevereiniteit over de opstandige provincies op aandringen van Oranje toch aan de hertog van Anjou aanbieden. Oranje hoopte de opstandige provincies op die manier te verzekeren van de levensnoodzakelijke buitenlandse steun. Op 29 februari werd de hertog in Antwerpen ingehuldigd als hertog van Brabant. Holland en Zeeland wisten nog onder deze nieuwe regeling uit te komen door Oranje het graafschap van Holland en Zeeland op te dringen. (L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 56; K.W. SWART, *William of Orange*, 211; A. VAN DER LEM, *De opstand in de Nederlanden: 1555-1609*, Utrecht, 1995, 118.) Alexander Farnese speelde overigens handig in op de anti-Franse gevoelens. In een pamflet wees hij erop dat het niet verstandig is een Spaanse heer in te wisselen voor een Franse, “so vele jaren u so wrede vyanden sijn geweest, afgunstig en benydende uwe rijkdommen, schatten en voorleden geluk” (ALEXANDER FARNESE, *Lettres de Monseigneur le prince de Parme, Plaisance, &c. Lieutenant, Gouverneur, & Cap. general pour le Roy, en ses pays d’embas. Addressantes Aux Bourguemaistres, Escheuins, Conseil, Ghuldes, & Bourgeois manans & habitans de la Ville de Bruxelles: Par lesquelles son Ex^e leur presente la grace de sa Ma^{tes} moyennant leur reconciliation*, A Mons en Haynault, Chez Rutgher Velpius, 1580). Later zou hij ook propaganda voeren rond de Franse Furie, waardoor Oranje zich moest verdedigen in verschillende pamfletten. (bv. WILLEM I, PRINS VAN ORANJE, *Advis du Prince d’Orange sur la partie à prendre dans la situaion critique où se trouvent les Pays-Bas* dat terug te vinden is bij P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, 349-354, en *Vnaerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen vanden Nederlanden, die tot beschermenisse vande vrijheydt van hunne Religie, personen, Preuilegien, ende oude hercomen, teghens die tyrannie vande Spaingnaerden ende beuren aenhanck, t’samen verbonden ende vereenicht sijn*, 1583.) (P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 117-119.)

²⁰⁷ J. DECAVELE, ‘De mislukking’, 627; 630; 649.

²⁰⁸ P. ARNADE, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots*, 176; 319.

²⁰⁹ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 160.

²¹⁰ Hoewel dit lot wel meer historische figuren overkomt, is het contrast tussen de bekendheid van Willem van Oranje in Nederland en de bekendheid van Alexander Farnese (voor zijn fans Oranjes Belgische ‘tegenhanger’) in België wel erg groot.

hoofd hem van zijn schuldeisers zou verlossen. Bang voor de martelaarsdood overhaalde hij zijn bediende Juan Jaureguy om de poging te wagen.²¹¹ Zelf vluchtte de koopman enkele dagen voor de aanslag de stad uit. Zijn boekhouder Antonio Venero – die de klus ook had aangeboden gekregen, maar had geweigerd – en Juan Jaureguy kregen te horen dat zij geen gevaar liepen. Eenmaal Oranje uit de weg was geruimd, zouden de Antwerpse magistraten zeker vrede willen sluiten met Farnese. Añastro zou zo snel mogelijk de prins van Parma verwittigen, zodat die kon helpen om Jaureguy vrij te krijgen, mocht die worden opgepakt na de aanslag.²¹²

Op 18 maart 1582 maakte Jaureguy misbruik van Oranjes gewoonte om op zondag in het openbaar te dineren. Toen Oranje de eetzaal verliet, drong Jaureguy naar voren onder het voorwendsel dat hij een verzoekschrift wou indienen. In plaats daarvan trok hij een pistool en trof de prins onder zijn rechteroor. De kogel doorboorde het verhemelte en kwam bij de linkerwang terug naar buiten. Enkele edellieden die rond Oranje stonden trokken onmiddellijk hun degens, gingen Jaureguy te lijf en doodden hem. Dankzij documenten die Jaureguy bij zich had, werd zijn identiteit al snel achterhaald. Venero werd onmiddellijk gearresteerd, evenals Antonius Timmerman, een dominicaan bij wie Jaureguy zijn toekomstige misdaad had gebiecht. Beiden werden na ondervraging gewurgd en gevierendeeld en de lijken werden bij vier stadspoorten tentoongesteld. Hun hoofden belandden samen met dat van Jaureguy op staken op het kasteel.²¹³

Farnese was intussen op de hoogte gebracht door Añastro, en verheugde zich ten zeerste toen hij hoorde dat Oranje dodelijk getroffen was.²¹⁴ Toch leek de prins de eerste dagen na de aanslag niet in levensgevaar, al ging meteen na de aanslag een golf van paniek door de stad. Op 31 maart sprong echter een ader in Oranjes gezicht. De prins verloor grote hoeveelheden bloed en pas op 15 april werd duidelijk dat hij zou blijven leven. Tot in juni verkeerden kardinaal Granvelle en de prins van Parma echter in de veronderstelling dat ze eindelijk van Oranje verlost waren.²¹⁵

De mislukte aanslag van Juan Jaureguy deed veel stof opwaaien. Het *Cort verhael Uan t' moordadich feyt*²¹⁶ geeft een zeer uitgebreid verslag van de gebeurtenissen tijdens en kort na de aanslag. In bijlage bevinden zich enkele documenten die Jaureguy bij zich had, de bekentenissen en procesverslagen van Venero en Timmerman en enkele brieven van Farnese en Añastro aan steden die zij hoopten tot reconciliatie te kunnen overhalen na Oranjes overlijden. In de bekentenissen wordt meermaals herhaald dat slechts enkele mensen op de hoogte waren van het complot. De landvoogd is daar niet bij. Filips II was wel vanop afstand betrokken bij de aanslag. Hij beloofde voor de dood van Oranje 80 000 dukaten aan Juan d'Ysunca, die dit op zijn beurt liet weten aan Añastro. De verdenking valt dus niet in de eerste plaats op Farnese, al stuurde hij kort na de aanslag wel brieven naar verschillende steden, in de hoop dat die zouden overlopen. In de *Copie: Einer Missine wt Antwerpen*²¹⁷ wordt het verhaal van de aanslag verteld op slechts vier bladzijden.

²¹¹ A. VAN DER LEM, 'Van de prins geen kwaad', 165.

²¹² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 58.

²¹³ A. VAN DER LEM, 'Van de prins geen kwaad', 167-168.

²¹⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 58-60.

²¹⁵ K.W. SWART, *William of Orange*, 222-223.

²¹⁶ *Cort verhael Uan t' moordadich feyt geperpetreert Inden Persoone vanden Deurluchtigen Prince mijnen Heere den Prince van Oraengien, Graue van Nassau, Marckgrane vander Uere, etc. by Jan Jauregui Spaengnaert*, T^o Antwerpen, Ten huysse van Christoffel Plantijn, 1582.

²¹⁷ *Copie: Einer Missine wt Antwerpen geschreuen an den Heren Statbolder vnd Rhaden des Fustendums Gelder vnd Graeffschap Zutphen*, Ghedruct toe Aernhem, By my Wilhelm Jansoen van Campen, 1582.

Over Alexander Farnese wordt met geen woord gerept. Ook in de *Zeitung auß Andorff*²¹⁸ komt Farnese niet ter sprake. Hier komt verandering in met het *Discours oft Uerhael ghemaect op de quetsure*.²¹⁹ Dit pamflet gaat niet zozeer over de aanslag zelf, maar grijpt deze aan om Granvelle en Filips II nogmaals zwart te maken. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat die er niet in zijn geslaagd de goede relatie met de Fransen en Anjou te verbreken. Mogelijk reageert de auteur van het pamflet hiermee op geruchten dat Anjou achter de aanslag zat. Deze beschuldigingen gaven volgens Pieter Geurts aanleiding tot propaganda ten gunste van de Fransen en Anjou.²²⁰ Alexander Farnese is duidelijk niet het hoofdpersonage, maar er wordt wel gesuggereerd dat hij mee verantwoordelijk was voor de aanslag: “*Daer hebt ghy de reden waeromme dat de Coninck van Spangien met veel ende verscheyden personen heeft ghesproken, ende gehandelt van de middelen om hem van der werelt te helpen, door moorderien ende verscheyden manieren van vergiften. Niet min en hebben oock ghedaen de Prince van Parma, ende sommige die van zijnder zijden zijn, de welke oock wel bekennt zijn.*”

Alles samen vond ik vijf verschillende pamfletten over deze aanslag, in totaal achtendertig exemplaren. Alle pamfletten waar de herkomst van bekend is, werden gedrukt in het gebied onder controle van de opstandelingen, behalve het Engelse. Zesentwintig teruggevonden exemplaren zijn in het Nederlands, negen in het Frans, twee in het Duits en één in het Engels. Ook nu is er dus sprake van een zekere internationale gerichtheid. Wat betreft het beeld van Alexander Farnese: enkel in de verschillende versies van het *Discours oft Uerhael* krijgt hij een veeg uit de pan, al is dit pamflet met zestien teruggevonden exemplaren wel één van de beter verspreide. In het *Cort verhael*, dat het qua teruggevonden exemplaren met twintig stuks nog net iets beter doet en bovendien een zeer uitgebreid verslag brengt van de gebeurtenissen, is er van de landvoogd echter geen sprake. Alexander Farnese bleef in de pamfletten over Jaureguy's aanslag dus grotendeels buiten schot. Volgens van der Essen wezen de eerste onderzoekshandelingen na de poging tot moord wel in de richting van zijn medeplichtigheid,²²¹ maar in de pamflettenpropaganda was daar blijkbaar niet veel van te merken. Vooral Filips II en eventueel Granvelle moesten het ontgelden. Dat veranderde in de verslaggeving over een tweede vermeende aanslag.

Terwijl Farnese van april tot augustus 1582 Oudenaarde belegerde, werd hij benaderd door een zekere Nicolas Salcedo. Deze diende als kapitein onder Anjou, maar voelde zich, als zoon van een Spanjaard, meer verbonden met de Spaans-Habsburgse zaak en bood de prins van Parma zijn diensten aan. Farnese stuurde hem met een spionageopdracht naar Brugge, waar de hertog van Anjou als nieuwe soeverein op 17 juli een feestelijke intocht hield samen met Oranje. Daarbij kreeg Salcedo het gezelschap van een Italiaan, Francesco de Baza. Samen moesten zij informatie inwinnen over de samenstelling van Anjou's leger, de versterkingen die hij verwachtte en de route die deze versterkingen zouden nemen. Op 21 juli meldde Salcedo zich aan bij het verblijf van de

²¹⁸ *Zeitung auß Andorff, Kurtzer Grundlicher bericht, wie der Herzog von Alanzon zu einem Herzogen in Brabant, den 22. Februarij, dieses 1582. Jar angenommen vnd gebuldet worden. Darneben wie der Prinz von Oranien durch die Backen geschossen worden, den 17. Martij, 1582.*

²¹⁹ *Discours oft Uerhael ghemaect op de quetsure van mijn Heere de Prince van Oraignen, 1582.* Dit is net als het *Verhael op de Quetsure van Mijn heer den Prince van Oragnien, 1582*, een Nederlandse vertaling van een oorspronkelijk Franstalig pamflet: *Discours sur la blessure de monseigneur le Prince d'Orange, 1582.*

²²⁰ P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse opstand*, 113.

²²¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, III*, 57.

hertog, maar werd gevangengenomen. Baza werd even later ook opgepakt. Al snel verspreidde zich het gerucht dat Alexander Farnese hen had uitgezonden om Anjou en Oranje te vermoorden. Weldra verscheen een reeks pamfletten – volgens kardinaal Granvelle van de hand van Marxix en Oranje – die dit verhaal bevestigden en stelden dat de samenzweerders reeds hadden bekend.²²²

Het *Warachtich verbael van tghene dat binnen der stadt van Brugge gheschiet is*²²³ geeft een verslag van de gebeurtenissen, gevolgd door het vonnis van Francesco de Baza en de uitvoering ervan. De pamfletschrijver vertelt hoe Filips II na de mislukking van Jaureguy “*zijnder Bastaerde zusters Zone den Prince van Parma*” vroeg een nieuw plan uit te werken om zowel Oranje als Anjou uit de weg te ruimen. Die nam uiteindelijk Salcedo onder de arm, een Spaanse valsemunter, die naar Frankrijk was gevlucht en verbleef aan het hof van Anjou. In diens kielzog vertrok Salcedo naar de Nederlanden, waar hij Lamoraal van Egmont junior ontmoette. Willem van Oranje zou onraad hebben geroken en Egmont tevergeefs hebben aangesproken, waarna hij samen met Anjou uit Antwerpen naar Brugge afreisde. Egmont en Salcedo volgden hen.

Toen Salcedo zich op 21 juli naar de hofzaal begaf, werd hij opgepakt. Baza, die buiten op hem stond te wachten, onderging hetzelfde lot. Een “*Malcontenten Walē*” wist te ontsnappen. Beiden waren volgens de pamfletschrijver door Parma als helpers meegestuurd. Salcedo ontkende aanvankelijk dat hij Baza kende, tot Baza de moordplannen opbiechtte. Drie dagen later werd ook Egmont opgepakt. Op 28 juli werd Baza onder tortuur ondervraagd, een dag later zou hij een bekentenis hebben ondertekend en op 30 juli pleegde hij volgens deze pamfletten zelfmoord. Vooral uit de tekst van het vonnis en de beschrijving van de strafuitvoering blijkt dat men Farnese dit keer wél beschouwde als de belangrijkste opdrachtgever. Het vonnis beschrijft Baza als soldaat van Farnese en zijn lijk werd aan de galg gehangen met de volgende tekst eraan bevestigd: “*Desen is Francisco Baza Italiaen, achterhaelt ende ouervonnen van verraderye, ende aenghenomen te hebben te vergheven ende andersins te benemen het leven van syne Hoocheyt ende miin Heere den Prince van Orangie deur bevel van den Prince van Parma, Generael van den Legher van den Coninck van Spanien.*”

²²² P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand*, 114; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 84-85.

²²³ *Warachtich verbael van tghene dat binnen der stadt van Brugge gheschiet is inde maent van Julius 1582. Inhoudende de middelen die de Coninck van Spanien wederomme heeft willen te wercke stellen om den Hertoghe van Brabant, Ghelderlandt, Anjou Alenchon, etc. Graue van Vlaendren, Hollandt, Zeelandt, etc. ende den Prince van Orangie het leven te benemen met vergift oft deur eenighe andere moorderye*, 1582. Op de spelling, de letterzetting en hier en daar enkele woorden na, is dit pamflet identiek aan het pamflet *Een Vvarachtighe geschiedenis die binnen de vermaerde Coopstadt van Brugge, in het Jaer 1582. ghebeurt is, deur dien dat Coninck Philips van Spaegnien wederomme nieuwe Verraders ende Moorders ghehuert ende wtghesonden heeft, om den Hertoghe van Brabandt, Ghelderlandt, Anjou Alenchon, etc. Graue van Vlaenderen, Hollandt, Zeelandt etc. ende den Prince van Orangie het leuen te benemen met vergift oft deur eenighe andere moorderije. Waerin noch verhaelt staet, van alle het ghene, hoe dat bem een Uerrader in de gheuanckenisse heeft omghebracht: ende voort, hoe dat hy wt de gheuanckenisse ghebaelt is, ende hebben die sententie ouer hem ghelesen, ende is daer na, nae der galghe ghesleept, ende hebben hem zyn misdaet gheschreuen, ende op zyn beenen geset, voor alle menschen te lesen: ende naer dien hebben sy hem ghequartiert, ende zyn hoofd op eenen staecck gheset, tot Delft, By Cornelis Iansz, 1582. Enkel de titels wijken duidelijk af. Een ander pamflet uit dezelfde familie maar in het Frans, is het *Discovrs tragicque et veritable de Nicolas Salcedo sr l'empoisonnement par luy entreprins, en la personne de Monseigneur le Duc de Breban d'Aniou, & d'Alençon frere du Roy. Auec les ingements & arrests donnez contre iceluy, pour raison desquelz il a esté executé a mort à Paris, le xxxi. Octobre, mil cinq cens quatre vingts & deux*, 1582. Het belangrijkste verschil is dat in dit pamflet een langere inleiding wordt toegevoegd en dat op het einde nog wordt verteld hoe Salcedo in Parijs werd veroordeeld en terechtgesteld.*

*De Cotype van eenen brief geschreuen wt Brugghe*²²⁴ sluit inhoudelijk vrij goed aan bij het vorige pamflet, al is het allerminst een letterlijke kopie. Ondermeer het beroep van Filips II op zijn landvoogd en het vonnis en de strafuitvoering ontbreken, waardoor het verband met Alexander Farnese minder uitgesproken is. *De Cotype van eenen brief* verwijst echter wel naar een bekentenis van Salcedo, namelijk dat “*de Prince van Parma hem van wegen Coninck Philips van Spanien op de hant van dit werck hadde gegheuen vier duijsent ducaten*”.

Het *Wreede Turcksche Uvonderlijcke verhalinge van dit leste verraet*²²⁵ bundelt een brief uit Brugge van 25 juli en een uit Antwerpen van twee dagen later. De eerste brief vertelt dat op 24 juli een groot verraad aan het licht kwam, waarna negen mensen werden opgepakt waaronder Egmont en Salcedo maar ook twee Fransen met banden met de de Guises, de leiders van de katholieke partij in Frankrijk. De pamfletschrijver beweert zelfs dat de hertog de Guise “*een groot fondateur is van dese verraderijē*”. Hij zou namelijk vergif hebben opgestuurd naar Salcedo, dat Egmont tijdens een maaltijd in Oranjes beker had moeten doen. Salcedo moest intussen afrekenen met Anjou. In de tweede brief volgt meer uitleg over Salcedo, onder meer dat hij, voordat hij bij Anjou in dienst kwam, in opdracht van de de Guises bij Parma zou hebben verbleven. Het verraad kwam aan het licht doordat een boodschapper van Salcedo naar Farnese werd onderschept. Salcedo, Egmont en een Italiaan werden opgepakt, en ook volgens dit pamflet hebben ze reeds bekend. Het pamflet sluit af met een lijst van hulptroepen die uit Frankrijk onderweg zouden zijn.

Al deze pamfletten hebben het over een moordpoging en staven die bewerking met ‘bekentenis- sen’ van de verdachten. Telkens wordt Farnese naar voor geschoven als opdrachtgever of – in de *Wreede Turcksche Uvonderlijcke verhalinge* – tenminste medeplichtige in het complot. Toch gaan de meeste historici er sinds de negentiende eeuw van uit dat Salcedo en Baza geen moordopdracht maar een spionagemissie uitvoerden.²²⁶ Ze waren op het verkeerde moment op de verkeerde plaats, of op het juiste moment op de juiste plaats vanuit het standpunt van Oranje en Anjou.

Een belangrijke reden voor dit sleutelen aan de waarheid vinden we terug in de relaties met Frankrijk. Toen de opstandige provincies Anjou aanstelden als hun nieuwe soeverein, beloofde koning Hendrik III van Frankrijk hulptroepen aan de opstandelingen. Deze troepen lieten echter op zich wachten. Anjou had bovendien niet het vernuft om met ontoereikende middelen toch resultaten te boeken. De vlotte overwinning die Oranje de opstandelingen had voorgespiegeld met de benoeming van Anjou bleef dus uit. In een poging Frankrijk alsnog mee te slepen in de oorlog tegen Filips II, bedachten Oranje en Anjou dus een complot. Salcedo werd namelijk behalve van moordplannen ook beschuldigd van een poging tot staatsgreep in Frankrijk. De de Guises, een vooraanstaande katholieke familie met veel invloed op Hendrik III, werden naar voor geschoven als de bedenkers van dit verraad.²²⁷ Zij zouden Frankrijk aan de Spaanse Habsburgers

²²⁴ *Cotype van eenen brief geschreuen wt Brugghe aen eenen goeden Patriot tot Antwerpen, waer in verhaelt wordt den veraderlickē aen- slach, deur den welcken sommige verraders zyn hoochz ende zyn Ex^e hebben willen ombringhen*, [1582].

²²⁵ *Wreede Turcksche Uvonderlijcke verhalinge van dit leste verraet, voorghenomen teghen Ducks Dangiu onsen gheduchtighen Heere, ende teghen den Eedelen Prince van Orangien, gheschiet binnen Brugghe desen vierentwintichsten dach van Julij. Anno 1582. Waer in verhaelt wort dat onsen Hertoghe zyn eyghen volck, ende den Prince zyn eygen Disghenoten hem souden vergeuen hebben, en den Hertoghe doorschooten. Oock ware tijdinghe van de sterckte van ons Legber, ende de hulpe die tot onser assistentie compt*, Ghedruckt by my Jan Moyt Jacobszoon van Leyden, 1582.

²²⁶ K.W. SWART, *William of Orange*, 228-229; P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand*, 115; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 84-88.

²²⁷ K.W. SWART, *William of Orange*, 227-228.

hebben willen overleveren.²²⁸ Oorspronkelijk onderschreef Salcedo deze versie, onder tortuur en in ruil voor de belofte dat hij gratie zou krijgen. Eenmaal in Parijs verklaarde hij echter voor de koning en het parlement dat deze ‘bekenentissen’ onder druk van dienaars van Anjou en Oranje waren afgelegd. Zo belandde hij alsnog op het schavot, waar hij nog een verklaring ondertekende die zijn tweede versie bevestigde.²²⁹ Het hele de Guiseplan viel dus in duigen.

Blijft de beschuldiging aan het adres van Farnese, dat hij Salcedo en Baza als moordenaars naar Brugge zou hebben gestuurd. Hier speelt uiteraard het bestendigen van de Zwarte Legende en het verder in een slecht daglicht stellen van de vijand. Ter ondersteuning van deze beschuldiging schermen de pamfletten vooral met de bekentenis van Baza. Deze bekentenis is volgens van der Essen echter een vervalsing, opgesteld nadat Baza bezweken was onder de zware martelingen. Om deze bewering kracht bij te zetten, werd Baza’s dood uitgeroepen tot een zelfmoord.²³⁰ Zelfs van der Essen moet natuurlijk toegeven dat de prins van Parma geen nee zou zeggen tegen een flinke portie vergif in de maaltijden van Anjou of Oranje. Toch zijn er een aantal elementen die Farnese lijken vrij te pleiten. In een brief aan de koning van 25 augustus ontkent de prins van Parma formeel dat hij Salcedo had uitgestuurd om Anjou uit de weg te ruimen. Zijn enige opdracht was informatie verzamelen over wat in het vijandelijke kamp gebeurde. Baza moest er vervolgens voor zorgen dat die informatie Farnese bereikte. De landvoogd sluit af met de verklaring dat hij nooit dergelijke middelen zou gebruiken om zaken te regelen die zo’n strenge geheimhouding vereisen. Alexander Farnese had niet echt een reden om Filips II in deze materie iets voor te liegen. Ook in andere brieven bleef hij ontkennen. Bovendien is het logischer om Baza, een ervaren militair, mee te sturen bij een militaire spionagemissie dan bij een moordpoging. Farnese had ook dringend nood aan deze informatie. Het gerucht dat er eindelijk Franse hulptroepen op komst waren, kon niet zomaar worden genegeerd. Bovendien werden er ook voor Farnese hulptroepen verwacht, waardoor de militaire situatie zodanig zou veranderen dat het belangrijk was over alle informatie te beschikken.²³¹

In 1582 gingen de meeste mensen, zelfs aan koningsgezinde zijde, er echter van uit dat er een moordcomplot was vrijdeld, waar Farnese een belangrijke rol in speelde. Van de pamfletten die Farnese als opdrachtgever naar voor lijken te schuiven vond ik vierentwintig exemplaren terug. De *Wreede Turcksche, Uvonderlijcke verhalinghe* waarin zijn rol minder belangrijk is, vond ik slechts vier keer vermeld in de door mij doorzochte catalogi. De eenentwintig Nederlandstalige tegenover de slechts zeven Franstalige exemplaren doen vermoeden dat men de strijd om de publieke opinie in het afgescheurde zuiden op een lager pitje heeft gezet. De pamfletten werden allemaal gedrukt in drukkerscentra binnen de eigen invloedssfeer in zowel Vlaanderen, Brabant als Holland. De *Wreede Turcksche, Uvonderlijcke verhalinghe* kwam in Leiden van de persen en de *Coppye van eenen brief* in Antwerpen. Van de exemplaren van het *Warachtich verhael* is de herkomst onbekend, maar *Een Vvarachtighe geschiedenis* werd gedrukt in Brugge en Delft. Van tegenpamfletten is er geen spoor, deze pamflettenstorm was duidelijk een kwestie van eenrichtingsverkeer. Dat Farnese zich in een brief aan Filips II verdedigde, had uiteraard niet veel effect op de publieke opinie. Het

²²⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 85-86.

²²⁹ K.W. SWART, *William of Orange*, 228; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 86.

²³⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 85. Baza zou een mes te pakken hebben gekregen en zichzelf daarmee eerst in de buik en nadien in de borst hebben gestoken.

²³¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 87-88.

kan dus niet anders of Farneses imago werd door deze pamfletten geschaad. Oranje had al zwaar naar de landvoogd uitgehaald in zijn Apologie. Nu komt daar nog een dubbele poging tot moord bij, een laffe gifmoord. Dit brengt Farnese bijna op hetzelfde niveau als die andere ‘moordenaar’ Filips II. Anderzijds lijkt deze papieren campagne tegen Farnese geen concrete gevolgen te hebben gesorteerd. Zijn tegenstanders verwachtten misschien niet anders van hun vijand. Voorstanders vonden mogelijk dat het uit de weg ruimen van Oranje een zuivere noodzaak of zelfs dure plicht was.

3.3. Oranje geveld door Balthasar Gerard

Uiteindelijk slaagde Balthasar Gerard op 10 juli 1584 waar anderen hadden gefaald. In tegenstelling tot Jaureguy en andere voorgangers handelde Gerard, geboren in een zeer katholiek en koningsgezind gezin,²³² op basis van zijn eigen overtuiging. Met zijn daad wou hij niet alleen de koning maar ook God behagen. Hij zou als kind reeds het voornemen hebben gehad om een einde te maken aan Oranjes leven.²³³ Daarnaast was Balthasar Gerard ook beter voorbereid dan zijn voorgangers. Van maart 1582 tot maart 1584 werkte hij in dienst van een neef die secretaris was bij graaf Karel van Mansfeld, stadhouder van Luxemburg. In die periode stal hij enkele lakzegels van Mansfeld, waarmee hij het vertrouwen van Oranje wilde winnen.²³⁴ Op aanraden van een jezuïet bij wie hij in Trier te biecht ging met zijn moordplan, begaf hij zich nadien naar Doornik, naar Farnese. Deze had niet veel vertrouwen in Gerards plannen, zoals hij op 12 augustus aangaf in een brief aan de koning: “*Ledit jesusne homme ... passé trois ou quatre mois, m’avoit communiqué sa résolution, de laquelle, pour dire la vérité, je tenois peu de compte, pour ce que la disposition du personaige ne sembloit promettre emprinse de si grande importance.*”²³⁵ Farneses raadsheer Christophe d’Assonville sprak echter uitvoerig met Gerard, waarschuwde hem voor de vele gevaren, gaf hem tips en wenste hem succes. Bovendien beloofde hij hem dat hij mocht rekenen op de beloning die in het Benedict was beloofd, indien zijn missie zou slagen.²³⁶ Farneses rol bleef dus eerder beperkt.

Eenmaal gearriveerd in het Prinsenhof in Delft – waar Oranje sinds 1583 verbleef – gaf Balthasar Gerard zich uit voor François Guyon, een hugenoot wiens vader omwille van zijn protestantse geloof op de brandstapel zou zijn gezet. Zo wist Gerard inderdaad het vertrouwen van Oranje te winnen. Aanvankelijk had hij hier echter weinig aan. De zegels die hij bij Mansfeld had gestolen, bleken nuttiger te zijn voor Anjou dan voor Oranje, zodat deze hem met de zegels naar Frankrijk stuurde. Gelukkig voor Balthasar stierf Anjou op 10 juni, zodat hij met dat bericht meteen naar Oranje kon terugkeren.²³⁷ Daar moest hij een eerste kans om Oranje te doden laten schieten doordat hij geen wapen bij zich had. Voor een volgende reis naar Frankrijk vroeg hij echter geld voor reiskleding, die hij nadien besteedde aan twee pistolen en munitie. Op 10 juli

²³² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 239.

²³³ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 169; K.W. SWART, *William of Orange*, 252-253; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 239; R. FRUIN, ‘De oude verhalen’, 203.

²³⁴ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 169.

²³⁵ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 170; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 240. Voor een volledig transcript van deze brief zie *De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op prins Willem van Oranje*, J.G. FREDERIKS ed., Den Haag, 1884, 145-146.

²³⁶ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 170; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 240-241.

²³⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 241.

begaf hij zich naar het Prinsenhof om een paspoort te vragen. Oranje vroeg hem na het eten terug te komen, wat Gerard dan ook deed, zij het dit keer met twee geladen pistolen verborgen onder zijn mantel. Toen Oranje na het middagmaal de eetzaal verliet, stapte Gerard op hem toe en vuurde de dodelijke kogels af. De woorden “*Mon Dieu, ayez pitié de mon ame, mon Dieu, ayez pitié de ce pauvre peuple*” gingen de geschiedenis in als de laatste woorden van Oranje.²³⁸ Nadien zou hij nog net voldoende adem hebben gevonden om “ja” te antwoorden op de vraag van zijn zuster of hij zijn geest beval in de handen van Jezus Christus.²³⁹ Balthasar Gerard trachtte intussen te ontsnappen maar werd al snel gevat. Tijdens zijn ondervragingen bekende hij alles, waarna hij voor de ene als martelaar, voor de andere als verraderlijke moordenaar werd terechtgesteld.

FIGUUR 2: De moord op Willem van Oranje en de terechtstelling van Balthasar Gerard. Deze houtsnede toont behalve de moord – toen een populair onderwerp in propagandaprenten – ook het einde van Balthasar. Op het schavot werd zijn rechterhand verbrand tussen ijzers. Nadien werden met gloeiende tangen stukken uit zijn vlees “*wtgebrant ende afghenepen*”. Tot slot werd zijn buik opengesneden, kreeg hij zijn hart in zijn gezicht geworpen en werd hij onthoofd en gevierendeeld.

BRON: Titelpagina van de *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Geburt, Leben vnd Sterben deß Prinzen von Orangien, Graff Wilhelm von Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht*, 1584.

²³⁸ Dit specifieke citaat komt uit de Resolutiën der Staten-Generaal van 10 juli 1584. In de Resolutiën van de Staten van Holland en Westfriesland van dezelfde dag staat “*Mon Dieu, mon dieu, ayez pitié de moy et de ton pauvre peuple*”. (*De moord van 1584*, J.G. FREDERIKS ed., 123-124) Uiteraard is er discussie over de authenticiteit van Oranjes laatste woorden.

²³⁹ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 170; H. VAN NIEROP, ‘Delft: Prinsenhof’, 50.

Na de ‘mediacampagne’ rond Salcedo waren nog verschillende moordcomplotten beraamd en ontdekt.²⁴⁰ Geen daarvan had echter zo veel ophef verwekt als Jaureguy’s poging en de vermeende aanslag van Salcedo. Oranjes dood bracht daarentegen wel een nieuwe pamflettenstroom op gang, al waren Oranjes populariteit en autoriteit sinds 1582 nog verder gedaald. De belangrijkste oorzaak hiervan was nog steeds Oranjes houding tegenover Anjou. In 1582 stuurde koninginmoeder Catharina de Medici haar jongere zoon eindelijk een respectabel leger. Farnese vreesde reeds dat de strijd verloren was, toen Anjou besloot niet hem, maar zijn eigen onderdanen aan te vallen uit onvrede met zijn beperkte macht. Deze coup mislukte jammerlijk. Bij de Franse Furie in Antwerpen vielen meer slachtoffers aan Franse zijde dan onder de net op tijd gewaarschuwde Antwerpenaars.²⁴¹ Toch bleef Oranje vasthouden aan zijn verbond met Anjou, uit vrees dat deze zou overlopen naar Farnese en omdat van Duitse of Engelse zijde niets te verwachten leek. Deze houding werd hem niet in dank afgenomen, zeker niet in zijn residentiestad Antwerpen. De vijandigheid in Vlaanderen en Brabant, een dreigende samenzwering in Holland en de oprukkende prins van Parma dwongen Oranje in de zomer van 1583 terug te keren naar het noorden. Delft verving zo Antwerpen als politiek centrum van de Opstand. Maar ook in Holland waren Oranjes populariteit en autoriteit tanende.²⁴²

Kortom, van een nationaal leider was Oranje verworpen tot een stadhouder van Holland en Zeeland, wat Henri Pirenne ertoe bracht Gerards daad als nutteloos te bestempelen.²⁴³ Zowel de overtuigde katholieken als de overtuigde calvinisten zagen in Oranjes dood een straf van God. In sommige gewesten was Oranje bij de gewone bevolking zo weinig bekend, of was zijn prestige zo sterk gedaald, dat zijn dood amper aandacht kreeg.²⁴⁴ Onder Oranjes medestanders waren rouw en verslagenheid echter groot. Het zijn vooral hun uitingen van verdriet die – op enkele pro-Gerard pamfletten na – het bronnenmateriaal beheersen. Tussen de pamfletten die werden uitgegeven na Oranjes dood vinden we daarom bijvoorbeeld ook een weeklucht en een sermoen terug.²⁴⁵ Om meer te weten te komen over het beeld dat van Alexander Farnese werd geschetst in deze geschiedenis, hebben deze pamfletten echter weinig nut. Interessanter voor ons zijn die pamfletten die zich concentreren op een reconstructie van de gebeurtenissen.

Hier staan twee versies tegenover elkaar: die van de opstandelingen en die van de koningsgezinden. Een eerste pamflet, de *Coppye wt Delft vant claghelijck feyt te Delft gheschieft*²⁴⁶ zou reeds enkele

²⁴⁰ K.W. SWART, *William of Orange*, 246; 252; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 236-238.

²⁴¹ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVde eeuw. VIII. Tot na de omsingeling van Ieper, Brugge en Gent*, Brussel, 1959, 1-3.

²⁴² K.W. SWART, *William of Orange*, 228-231; 235; 238-240.

²⁴³ A. VAN DER LEM, ‘Van de prins geen kwaad’, 171.

²⁴⁴ S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 147.

²⁴⁵ *La mort du prince d’Orange, tre en trahison d’un coup de Pistolle. Ensemble la deploration de La Princesse d’Oranges sur le corps de son espoux. Discours tresveritable, & digne d’estre leu d’un chacun, tant pour se garder des traistres, que pour ne tomber, où le miserable assassinateur est tombe*, a Lyon, par Benoist Rigavd, 1584, leert de lezer niets bij over de gebeurtenissen zelf, terwijl de klaagzang van de prinses van Oranje over eender welke onverwacht gestorven geliefde zou kunnen gaan. Ook het tweede sermoen uit *Twee corte Sermoenen: Het eene ouer den Doop des Soons vanden seer Doorluchtighen Prince van Orangien, ende t’andere op de begraeffenisse desseluen Prince: Ghepredict en wtghegheuen tot vermaninghe ende vertroostinghe der Ghemeente Christi in dese quade ende bedroefde tijden*, Tot Delft, By Aelbrecht Hendricxz., 1584, vertelt ons niets nuttigs over Oranje of de aanslag zelf. Deze pamfletten wijzen er wel op dat de droefenis om Oranjes dood toch groot genoeg was om er munt uit te kunnen slaan.

²⁴⁶ *Coppye wt Delft Vant claghelijck feyt te Delft gheschieft hoe door beloften vanden Prince van Parma eenen met naemen Baltasar Serack een Bourgonion hem verstout heeft ons te berouen van onsen beschermer den Edelen Prince van Orangien den x. Julij. 1584. gheschieft: met eens deels den gheuanghen sijn confessie*, 1584.

dagen na de aanslag verschenen zijn. De overheid liet echter zo veel mogelijk exemplaren in beslag nemen. Niet omdat de inhoud hen niet aanstond – de auteur van het pamflet koos immers de juiste kant –, maar omdat men volop aan het werken was aan een officiële versie van de feiten: het *Verhael vande Moort*.²⁴⁷ Dit pamflet (oorspronkelijk in het Frans), was voor 20 augustus in omloop. Op die dag immers gaven de burgemeesters van Leiden de drukkerij van Christoffel Plantijn aldaar de toestemming om het na te drukken. Ook de *Historie Balthazars Gerardt*²⁴⁸ zou rond die periode verschenen zijn, evenals de anderstalige versies van dit pamflet.²⁴⁹

De *Copie wt Delft* is het scherpst voor Farnese, wat al te merken is aan de titel. Dit pamflet doet het verhaal van de moord zoals wij het kennen,²⁵⁰ vanaf het moment waarop Balthasar Gerard uit Frankrijk terugkeerde met het nieuws van Anjou's overlijden. Nadien volgt ook een korte bekentenis,²⁵¹ waarin Gerard aangeeft dat “*eenen wt den Raet van den Prince van Parma my sekerlijc belooft de penninghen, die inde bannisement van den Prince van de Co. M. belooft, te weten 25000 croonen dit worde my van den Prince van Parma persoonlijk oock vast belooft*”. Vooral het sonnet op de laatste bladzijde van het pamflet spreekt boekdelen: “*duerschoten van eener, ghenaeamt Balthasaer: Van veeghen den Prince van Parma die verraer Die hem daer toe ghecocht heeft*”. Alexander Farnese wordt hier dus naar voren geschoven als opdrachtgever en geldschietter achter dit moordplan.

In het *Verhael vande Moort* (ook wel uitgegeven onder de titel *Cort verhael Uande Moort*²⁵²) is deze suggestie ook aanwezig maar minder uitgesproken. Dit pamflet is veel uitgebreider dan het vorige. Het grijpt ook terug naar de eerdere aanslagen. Bij het vermeende moordcomplot door Salcedo komt Farnese een eerste keer ter sprake als de man die Salcedo inhuurde. Bij een vergiftigingscomplot dat had moeten worden uitgevoerd door de gevangengenomen Franse kapitein Gott, was het Farnese die groen licht gaf voor de operatie. Vervolgens begint de zeer gedetailleerde beschrijving van Balthasar Gerards aanslag, te beginnen bij de eerste keer dat Gerard in het

²⁴⁷ *Verhael vande Moort, ghedaen aenden Persone des Doorluchtighen Hooghheboorn Fursten ende Heeren, Heern Wilhelms hyder gratien Gods, Prince van Oraengien, Graue van Nassau, Catzenelbogen, Vianden, Dietz, Lingen, Buren, Leerdam etc. Marquiz vander Veere, ende van Vlissinghen, Heere ende Baron van Breda, Grimberghen, Arlay, Nozeroy etc. Erff-Burch-Graeff van Antwerpen, ende van Bezanson, hooch-loflijcker memorien. In zijn leuen, Gouverneur Generael, van Brabant, Hollandt, Zeelandt, Frieslandt, ende Vtrecht, Admirael vander Zee, Tot Delft, By Aelbrecht Hendricxz., 1584.*

²⁴⁸ *Historie Balthazars Gerardt, alias Serach, die den Tyran van tNederlant den Prince van Orangie doorschoten heeft: ende is daerom duer gronnelycke ende vele tormenten binnen de stadt van Delft openbaerlijck ghedoodt, 1584.*

²⁴⁹ R. FRUIN, ‘De oude verhalen’, 161-163; 181; 187-188. De inhoud van de *Historie Balthazars Gerardt* is nauw verwant met enkele anderstalige pamfletten, zoals de *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Geburt, Leben vnd Sterben des Prinzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht, 1584*, en *Les cruels horribles tormens de Balthazar Gerárd, Bourguignon, vrai martyr, souffertz en l'exécution de sa glorieuse et memorable mort, pour avoir tué Guillaume de Nassau, prince d'Orange, ennemy de son roy et de l'eglise catholique; mis en françois d'un discours latin envoyé de la ville de Delft, au comte de Hollande, A Paris, Chez Jean de Carroy, 1584*. Fruin noemt ook nog een Franse versie uit Douay en een Italiaanse, die ik geen van beiden heb ingekeken. Volgens hem zijn dit allemaal vertalingen van het Latijns origineel waar de twee Franse uitgaven naar verwijzen. De *Historie Balthazars Gerardt* wijkt echter van alle vertalingen het meest van het origineel af. (R. FRUIN, ‘De oude verhalen’, 182-187.) Dit verklaart ook waarom in de twee anderstalige pamfletten die ik heb ingekeken de zeldzame passages over Farnese die de *Historie Balthazars Gerardt* rijk is, ontbreken.

²⁵⁰ Dit is niet zo verwonderlijk. De drie hier besproken pamfletten zijn – rechtstreeks of onrechtstreeks (via geschiedwerken van auteurs als Bor en Van Meteren) – de belangrijkste bronnen waaruit historici putten voor hun verhaal over de aanslag, of die indruk kreeg ik toch bij het lezen van het werk van Swart, van der Lem en van der Essen.

²⁵¹ De onvolledigheid van deze bekentenis is voor Fruin het bewijs dat dit pamflet kort na de aanslag in omloop werd gebracht, toen de ondervraging van Balthasar Gerard nog niet was afgerond. (R. FRUIN, ‘De oude verhalen’, 181).

²⁵² *Cort verhael Uande Moort ghedaen aen den peroone vanden seer Doorluchtighen Prince van Orangien, 1584.*

Prinsenhof zijn opwachting maakte. Tijdens Gerards bekentenissen wordt ook duidelijk wat hij in de twee jaar voordien reeds aan voorbereidend werk had gedaan. Zo vertelt Gerard dat hij op aanraden van een jezuïet in Trier naar Farnese ging vooraleer zijn reeds jaren sluimerende moordplan ten uitvoer te brengen. Anders dan uit de kortere *Coppe wt Delft* blijkt hierdoor duidelijk uit het *Verhael vande moort* dat, hoewel Farnese bij de zaak betrokken werd, hij niet het brein was achter Gerards complot. Bovendien was het vooral raadsheer d'Assonville die Gerard ondervroeg, op de hoogte bracht van de gevaren en aanmoedigde, en hem vroeg dat hij “*den Prince van Parma niet en soude bedragen*”. Via d'Assonville kreeg Balthasar Gerard uiteindelijk Parma's zegen en de belofte dat zijn beloning klaar zou liggen, mocht hij slagen. In het vonnis, dat niet in alle versies van het pamflet aanwezig is, wordt nogmaals verwezen naar onderhandelingen tussen Gerard en Farnese via d'Assonville, waarbij Gerard 25 000 dukaten werden beloofd. Hoewel Farneses in de *Coppe wt Delft* geïnsinueerde rol als opdrachtgever wegvalt, blijft hij de man die belooft een geslaagde missie te belonen. Op die manier is hij dus nog steeds mee verantwoordelijk voor de moord op Willem van Oranje.

In de pamfletten uit het andere kamp is van de prins van Parma amper sprake. Het belangrijkste pamflet is hier de *Historie Balthazars Gerardt*. De nadruk ligt in dit pamflet vooral op de zware folteringen die Balthasar Gerard goedgehumt en al biddend zou hebben ondergaan en op zijn al even gruwelijke marteldood. Hier hoeft Gerard zijn roem allerminst met Farnese te delen: “*gevraecht oft hy duer eenighe beloften oft loonen vanden Coninck van Spaengien oft yemanden anders ... opgemaect was om desen nederlach te doen ... antwoordende dat hy noch aensocht zijnde, noch van yemanden ter werelt gebuert, dan alleen door t'getuygen van zy eyghen conscientie beruert was, om het Nederlant ende bysonder de Catholijcke Religie vande tyrannije van dese Prince also te verlossen*”. Farnese wordt enkel vermeld als de man die zo'n grote vooruitgang had geboekt in Brabant en Vlaanderen, dat Willem van Oranje op de vlucht sloeg naar het Hollandse Delft, waar Balthasar Gerard uiteindelijk met hem afrekende.

Hoewel de pro-Gerard pamfletten dit liever negeren, lijkt Farnese bij deze aanslag toch een rol te hebben gespeeld, al was die vrij beperkt. Hem de rol van opdrachtgever toewijzen zoals de *Coppe wt Delft* lijkt te doen gaat echter te ver. Het initiatief voor deze aanslag werd duidelijk door Balthasar Gerard genomen, die bovendien de belangrijkste architect was van zijn eigen aanslag. Dit blijkt ondermeer uit de brieven die Gerard in maart en april aan Farnese en aan d'Assonville stuurde, waarin hij zijn voornemen uit de doeken deed.²⁵³ Ook Farneses brief aan de koning van 12 augustus, waarin hij aangaf dat hij niet veel vertrouwen had in de slaagkansen van Gerard, wijst in die richting. Hoewel het *Verhael vande Moort* de visie van de Staten-Generaal proclameert – en dus van enige subjectiviteit verdacht kan worden – lijkt de rol die hierin aan Farnese wordt toegeschreven nog de meest waarschijnlijke: Farnese was op de hoogte, gaf uiteindelijk zijn zegen en beloofde dat de inspanning beloond zou worden. De prins van Parma gaf in zijn brief van 12 augustus immers zelf aan dat Gerard zijn plannen aan hem had voorgelegd. Bovendien zette hij zich na de aanslag in om de beloning, die in het Banedict was beloofd, aan de nabestaanden van Balthasar te laten toekomen. Zijn brief van 12 augustus eindigt met de woorden “*L'acte est tel qu'il*

²⁵³ Zie voor deze brieven *De moord van 1584*, J.G. FREDERIKS ed., 110-116.

*mérite grande louange; et je me vais informant des parens du deffunt, duquel j'entens les père et mère estre encoires vivans, pour par après supplier Vostre Majesté leur faire la mercède qu'une si généreuse résolution mérite.*²⁵⁴

Als we mogen afgaan op het aantal bewaard gebleven pamfletten, was de versie uit het *Verhael vande Moort* en het *Cort verhael Uande Moort* ook de best verspreide. Van deze pamfletten vond ik maar liefst twintig exemplaren terug, waarvan drie in het Frans. De *Copye wt Delft* en de *Historie Balthazars Gerardt* moeten het stellen met elk twee exemplaren in het Nederlands.²⁵⁵ Belangrijkste centrum vanwaaruit deze pamfletten hun weg vonden naar de publieke opinie was Delft, maar van het *Cort verhael Uande Moort* en de Franse versie van hetzelfde pamflet vond ik ook exemplaren uit Leiden en Antwerpen, uit de twee drukkerijen van Plantijn. Als dit een beeld geeft van welk idee er het meest verspreid was onder de bevolking, dan kwam Alexander Farnese er dit keer, nu Willem van Oranje daadwerkelijk was vermoord, nog betrekkelijk goed van af. De meeste aandacht ging naar de moordenaar zelf. Dat de prins van Parma deze moordenaar zijn zegen gaf en bovendien een beloning beloofde, bestendigde natuurlijk het zwarte beeld uit de Apologie en de pamfletten over Salcedo en Baza: Alexander Farnese als iemand die ijverde voor de dood van Willem de Zwijger en bereid was de moordenaar daar flink voor te belonen.

In latere teksten zien we toch aanwijzingen opduiken dat men Farnese de dood van Oranje verweet. In het pamflet *Lamentatie, Ofte beclach van den prince van Parme* uit 1589 vertelt 'Farnese' ons dat hij veel minder kwaad heeft aangericht dan Alva. Hij heeft enkel de Prins van Oranje vermoord, en dat was in opdracht van de koning.²⁵⁶ Ook in liederen is dit een van de belangrijkste verwijten die men Farnese maakt, zoals bijvoorbeeld in *Een Nieu liedeken vande seven Hoofden oft Gouverneurs* uit 1597.²⁵⁷ Pieter Christiaensz Bor, die over het algemeen gematigd positief oordeelt over Farnese, vindt dat deze zich enkel in diskrediet heeft gebracht door zijn contacten met de vervloekte moordenaar Balthazar Gerard.²⁵⁸ De moord op Oranje zou dus een schaduw blijven werpen op zijn reputatie. Erg nieuw en schokkend was deze beschuldiging in 1584 echter niet meer. Zelfs de landvoogd was waarschijnlijk veel te opgetogen nu Oranje – een formidabele tegenstander die Farneses reputatie in de Apologie flink door het slijk had gehaald – dood was, om zich al te druk te maken over deze hernieuwde beschuldigingen.

²⁵⁴ *De moord van 1584*, J.G. FREDERIKS ed., 145-146.

²⁵⁵ De anderstalige versies van de *Historie Balthazars Gerardt* worden buiten beschouwing gelaten, gezien er, voor zover ik kon nagaan, niets instaat over Farnese.

²⁵⁶ M.S. HEYTALIAEN, *Lamentatie, Ofte beclach van den prince van Parme ouer zijn ongheluck, hem wedervaren inden Jaere, xvC.Lxxxviii.*, 1589. Dit pamflet zal besproken worden in hoofdstuk 5.

²⁵⁷ *Het Geuzenliedboek*, E.T. KUIPER ed., II, Zutphen, 1924, 55.

²⁵⁸ P.C. BOR, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigbeden, beginnende met het vervolgh van de belegeringh van Sluys, onder den Prins van Parma, in den jaere 1587, en eyndigende met het jaer 1594*, Amsterdam, 1681, 661.

4. De inname van de grote steden: het beleg en de val van Antwerpen

*O Heer aenhooret karmen des volcx t'Antwerp' in stat
Wiltse doch nu ontfarmen, thoont haer doch eens den schat,
Uwer grooter ghenaden, zy die nu zyn beladen,
Wiltse met troost versaden, opent haer doch den padt.
Zy zyn seer stercke belegghen, te water end te Landt,
Heer laet u eens bewegen, en doetse doch bystandt,
Want al de Spaensche Fielen, die soecken te vernielen,
Die welvaerd onser Sielen, hier in dit Nederlandt.*

– uit Een Nieuw liedeken hoe de Prince van Parma een Brug over tScheld maecte, om Antwerpen te dwingen.²⁵⁹

4.1. De aanloop naar de herovering van Antwerpen: een nieuwe brieven campagne

Intussen had Alexander Farnese komaf gemaakt met de twee grootste struikelblokken voor verder succes: de terugkeer van Margaretha van Parma als landvoogdes en het gebrek aan buitenlandse troepen. Het eerste probleem wist hij op te lossen door zowel zijn moeder als de koning onder druk te zetten. Aan beiden schreef hij brieven waarin hij duidelijk maakte dat een oplossing met Margaretha als landvoogdes en hemzelf als militair opperbevelhebber niet goed kon aflopen. Omdat Farneses bijdrage aan het terugdringen van de Opstand onontbeerlijk was, haalde hij zijn slag thuis.²⁶⁰ Dat het moeilijk verder kon zonder de Spaanse en Italiaanse troepen, moesten zijn bondgenoten zelf ondervinden voor ze toegaven. Tot dan zag Farnese zich verschillende keren genoodzaakt de aftocht te blazen omdat het nationale legertje niet opgewassen bleek tegen de situatie. Tijdens het beleg van Doornik werd de ontoereikendheid van het nationale leger echter zo duidelijk, dat de koningsgezinde Staten in februari 1582 unaniem stemden voor een terugkeer van de Spaanse *tercios*.²⁶¹ De eerste Spanjaarden en Italianen arriveerden na augustus 1582.²⁶²

Doornik was ook op vlak van Farneses reputatie een keerpunt. De stad was het bestuurscentrum van Pierre van Melun, prins van Epinoy, die zich op dat moment in Duinkerke bevond. Zijn stad werd hardnekkig verdedigd door zijn echtgenote Philippine-Christine van Lalaing. Hoewel de prins en prinses van Epinoy zich niet met de koning hadden verzoend, hadden beiden sterke familiebanden met edelen als Philippe en Emanuel van Lalaing en Robert van Melun, die zich nu in Farneses kamp bevonden. De landvoogd verwierf dus veel respect bij zijn nieuwe bondgenoten door zich na een beleg van drie maanden opvallend genadig te tonen. De prinses van Epinoy mocht de stad verlaten met haar gezin, haar personeel en alle bezittingen van haar echtgenoot. De soldaten van het garnizoen kregen een vrije aftocht met al hun bagage, insignes en wapens. Burgers mochten rekenen op een volledig Pardon indien ze zich op religieus vlak zouden gedragen “*sans scandale*” en zouden gehoorzamen aan de wetten van de koning. Calvinis-

²⁵⁹ *Het Geuzenliedboek*, E.T. KUIPER ed., I, Zutphen, 1924, 324.

²⁶⁰ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 123-125; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, 322-346; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 161-162.

²⁶¹ L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie VI*, 12-18; L. VAN DER ESSEN, ‘De scheuring’, 160-162; A. VAN DER LEM, *De opstand in de Nederlanden*, 117-118.

²⁶² H. DE SCHEPPER, ‘De ‘Reconquista’ mislukt’, 266.

ten mochten de stad verlaten met hun bezittingen.²⁶³ Zo toonde Farnese eindelijk onomstotelijk de clementie die hij in zijn propaganda zo hoog in het vaandel droeg. De mythe van de ‘aangeboren wreedheid van de Spanjaarden’ werd doorprikt. Als ‘genadige vorst’ distantieerde Alexander zich nu uitdrukkelijk van de ‘tirannieke’ Alva. Nochtans liet Farnese net als zijn beruchte voorganger het gewicht van zijn straf afhangen van stad tot stad.²⁶⁴ Het imago van de prins van Parma bleef voor een groot deel zijn eigen creatie. Farnese veranderde zijn houding omdat daar politiek voordeel bij te halen viel. Nu hij steeds meer gebied in handen kreeg, wou hij vermijden dat een te streng imago diegenen zou afstoten die op het punt stonden naar zijn kamp over te lopen.²⁶⁵ Bovendien was het niet de bedoeling dat de ingenomen steden meteen spijt zouden krijgen van hun overgave.²⁶⁶

De Staten-Generaal en de Nadere Unie waren inmiddels met elkaar versmolten, doordat hun territoria praktisch samenvielen. Intern groeide echter de verdeeldheid. Het gewestelijk particularisme werd steeds duidelijker en er woedde een conflict tussen voorstanders van een Franse koers en van een Engelse. Deze verdeeldheid bleef bestaan nadat in 1580 een akkoord werd gesloten met Anjou.²⁶⁷ Reeds in juli 1583, toen Oranje naar Delft vertrok, beschikten de opstandige provincies niet langer over een effectief centraal gezag.²⁶⁸ Met de dood van Anjou en Oranje in 1584 was de constitutionele verwarring compleet.²⁶⁹ Tot slot waren er ook nog religieuze tegenstellingen tussen de opstandelingen.²⁷⁰ Daartegenover stond Farnese, die nu opnieuw over een aanzienlijk leger beschikte,²⁷¹ en die na 1582 (toen Filips II in Portugal zijn doel had bereikt) jaarlijks een vast bedrag van iets meer dan 3,5 miljoen gulden kreeg toegestuurd uit de Spaanse zilvervloot.²⁷²

Niet verwonderlijk dus dat Farneses opmars in 1583 in een stroomversnelling terecht kwam. In de periode 1580-1582 waren Kortrijk, Breda, Doornik, Lier, Oudenaarde en Ninove reeds naar het koninklijke kamp overgegaan. Bij deze overwinningen speelden verraad en de onmacht van de Staten-Generaal echter een grote rol, gezien Farneses geringe militaire middelen. Daar kwam in 1583 verandering in. In de zomer concentreerde Farnese zich op de Vlaamse kuststrook en vielen Duinkerke, Nieuwpoort, Menen, Veurne, Diksmuiden en Sint-Winoksbergen in zijn handen. In oktober werden in het Scheldegebied Sas van Gent, Axel, Hulst, Eeklo en Rupelmonde aan het lijstje met Farneses veroveringen toegevoegd. De Vlaamse hoofdsteden werden daardoor

²⁶³ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 10-11; 24; 35; L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie VI*, 19-20.

²⁶⁴ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 333-336; 340.

²⁶⁵ M. DE WAELE, ‘Entre concorde et intolérance’, 67; 69.

²⁶⁶ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 338.

²⁶⁷ A.J. TJADEN, ‘De reconquista mislukt’, 251.

²⁶⁸ E.H. KOSSMAN en A.F. MELLINK, *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge, 1974, 255. De opstandelingen zelf beseften maar al te goed dat de situatie er niet goed uit zag: “Het en is niet te verwonderen, dat naedese onse onbestendicheit, die regirunge oick tot meermalen verandert sij. In min als vier Jaren hebben wij gesien den Ertsbertoge Matthias, den Raedt van Staete, die naerder Unie, douericheit und Landtraet, den Hertoge van Aniou, und nu aerbeit men noch eenen nyenwen Raedt op terichten. Wy en konnen vermaer niet begripen tot wat eynde, tensy dan, dat eenige ongeruste geesten, om haer eygen gewin, der groter heren ogen met die veranderinge van deen Heerschoppie in dandere als doer eenen schijn van beternisse weten te verblinden.” (uit *Van den Staet der tegenwoerdiger Nederlandtsche Regierung*, 1583.)

²⁶⁹ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 198; 200-201.

²⁷⁰ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, Londen, 1988, 73.

²⁷¹ A.J. TJADEN, ‘De reconquista mislukt’, 252.

²⁷² S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 141. In een brief aan zijn minister van financiën liet Filips II in juni 1583 weten dat Farnese onmiddellijk beschikking moest krijgen over 400 000 tot 500 000 dukaten. Daarna zouden maandelijks 150 000 tot 200 000 dukaten worden toegekend. Indien deze bedragen daadwerkelijk maandelijks de Nederlanden bereikten, beschikte Farnese op jaarbasis zelfs over een bedrag van 1,8 tot 2,4 miljoen dukaten of 4,5 tot 6 miljoen gulden (G. PARKER, *The Army of Flanders*, 241).

netjes afgesneden van de buitenwereld, een taktiek die bij Maastricht reeds zijn nut had bewezen. Zo kon Farnese met een relatief klein leger toch de grote Vlaamse steden bedwingen. Bovendien stond het koningsleger nu opnieuw in verbinding met de zee. In Friesland wist kolonel Verdugo intussen Steenwijk en Zutphen in te nemen voor de koning, zodat Friesland nu met de rest van de Spaanse Nederlanden was verbonden. In 1584 gaven achtereenvolgens Ieper, Brugge en het fanatiek calvinistische Gent zich over, zonder grote verliezen voor de landvoogd. Na Vlaanderen was Brabant aan de beurt. Met de verovering van de forten in Vilvoorde en Willebroek kreeg Brussel het benauwd. De overgave zou volgen in maart 1585. In juli gaf Mechelen zich over na vier maanden belegering. Antwerpen – economisch centrum en grootste calvinistische bastion van de Nederlanden – zou het sluitstuk worden van deze indrukwekkende campagne.²⁷³

Willem van Oranje trachtte het tij te keren en wist zijn vertrouwing Marnix van Sint-Aldegonde in 1583 de positie van buitenburgemeester van Antwerpen te bezorgen. Zo werd één van zijn naaste medewerkers het politieke en militaire hoofd van de stad.²⁷⁴ Als veldheer was deze zeker niet opgewassen tegen Farnese, maar hij was wel een zeer goed diplomaat, wat nodig was om alle belangengroepen binnen Antwerpen op één lijn te kunnen krijgen.²⁷⁵ Daarnaast stelde Oranje voor de Blauwgarendijk door te steken. Zo zou over water een verbinding ontstaan tussen Antwerpen en Zeeland, die Farnese onmogelijk kon afsluiten met een schipbrug, zoals hij in Maastricht had gedaan. Marnix legde de plannen voor, maar deze werden gekelderd door de Antwerpse slaggers, die hun vee lieten grazen op de weiden die onder water zouden komen te staan.²⁷⁶ Ondanks deze tegenslag was Antwerpen zeker geen hapklare brok. In 1577 waren zes forificatiemeesters benoemd die de stadsvestingen in orde moesten brengen. Al vanaf 1579 liet men de polders ten noorden van Antwerpen onder water lopen en in 1582 werden de huizen tussen de wallen afgebroken. Het jaar daarop werd een kleine vloot oorlogsschepen uitgebouwd, werden nog meer sluizen opengezet en twee dijken doorgestoken.²⁷⁷

Op 3 juli 1584 vertrok de prins van Parma richting Antwerpen. Op verschillende strategische plaatsen rond de stad liet hij troepen achter, zodat deze niet hoefde te rekenen op hulp vanuit Gent, Brussel, Dendermonde of elders uit Brabant of de Kempen. Ook in het oosten en noord-oosten werden de toegangen geblokkeerd. Zelf installeerde hij zijn hoofdkwartier in Beveren. Vervolgens liet hij de Scheldeforten ten noorden van Antwerpen aanvallen. Zo wou hij de aanvoer van munitie en levensmiddelen vanuit Holland en Zeeland verhinderen. Fort Liefkenshoek op de linkeroever viel op 10 juli, maar fort Lillo op de rechteroever hield stand.²⁷⁸ Nu dit eerste plan was mislukt, besloot Farnese de Schelde af te sluiten met een schipbrug. In augustus begon hij aan de uitvoering van dit ambitieuze plan.²⁷⁹ De verdedigers hadden wel een aantal sluizen

²⁷³ S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 142-144; V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 326-328; G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 202-207; L. VAN DER ESSEN, 'De scheuring', 167-172; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 141-146.

²⁷⁴ G. MARNEF, 'Burgemeester in moeilijke tijden: Marnix en het beleg van Antwerpen', H. DUITTS en T. VAN STRIEN red., *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Philips van Marnix van Sint Aldegonde*, Hilversum, 2001, 29; J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen, 17 augustus 1585: voor en na*, Antwerpen, 1985, 71.

²⁷⁵ J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 54.

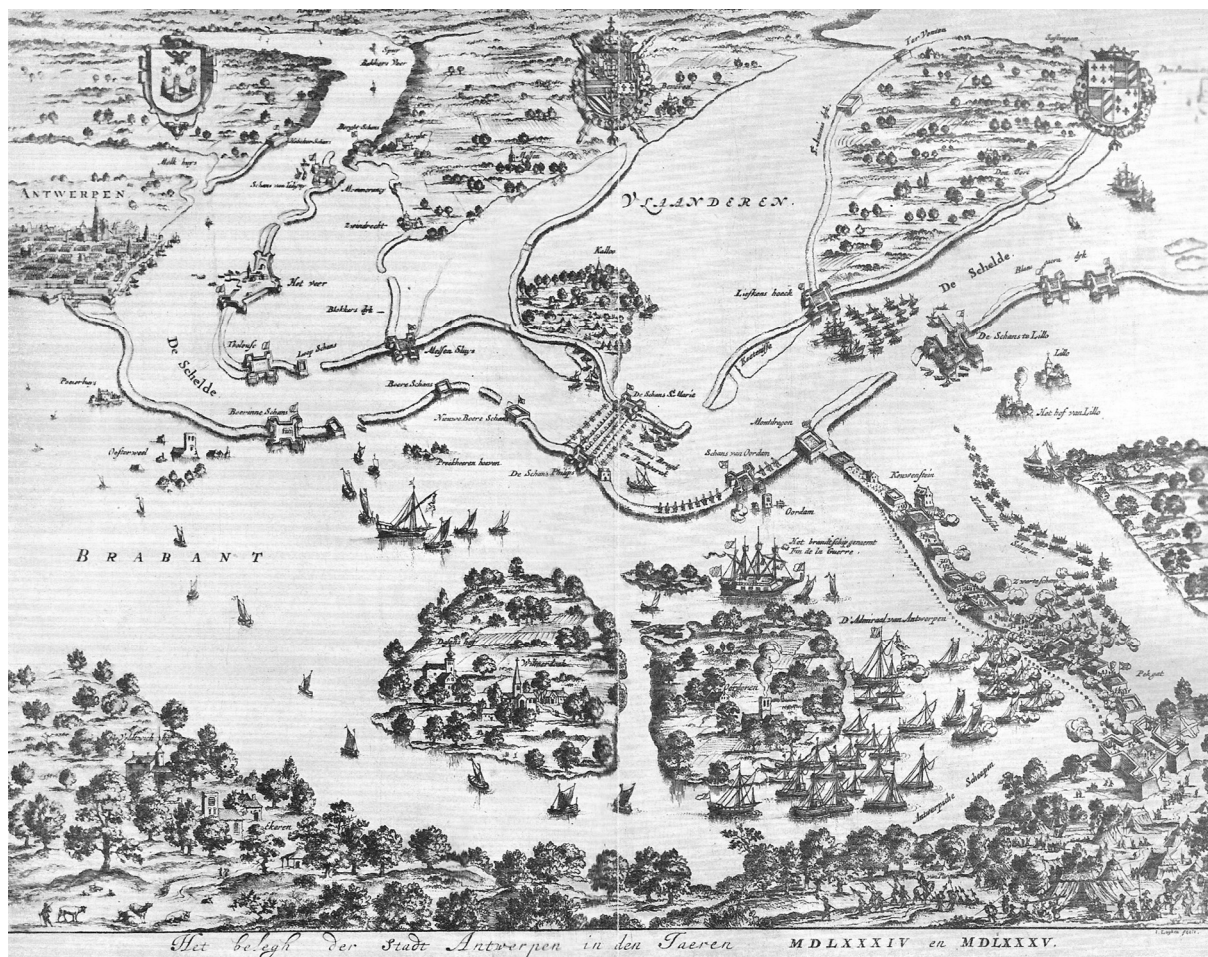
²⁷⁶ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 217; 222-226; J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 72; K.W. SWART, *William of Orange*, 242; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 150.

²⁷⁷ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, Antwerpen, 1985, 41.

²⁷⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, III, 225-230; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 45-46.

²⁷⁹ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 151.

geopend en een groot gebied ten noorden van Antwerpen onder water gezet, maar dit volstond niet. De dijken zelf staken immers nog boven het water uit doordat de Blauwgarendijk niet was doorgestoken. Dit gold ook voor de Kouwensteinsedijk, die een enorm obstakel vormde tussen Antwerpen en Holland en Zeeland. Farnese maakte de doorgang zelfs helemaal onmogelijk door enkele forten op de dijk te plaatsen.²⁸⁰ De schipbrug moest de laatste doorgang afsluiten.

FIGUUR 3: Gravure van de slag om de Kouwensteinsedijk door Jan Luyken. Deze biedt een mooi algemeen overzicht van het terrein tijdens het beleg. Antwerpen ligt bovenaan links, Farneses schipbrug over de Schelde centraal en de zwaar versterkte Kouwensteinsedijk onderaan rechts.

BRON: P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, tussen pagina's 468 en 469.

Farnese zou echter Farnese niet zijn, mocht hij geen poging hebben gedaan om de strijd met diplomatieke middelen te winnen. Bij het beleg van Antwerpen was hier nog meer reden toe dan anders. De Staten-Generaal wilden na de dood van Anjou en Oranje de soevereiniteit over de Nederlanden aanbieden aan Hendrik III van Frankrijk. Farneses legertje was amper groot genoeg om zijn ambitieuze veroveringsplan voor Antwerpen uit te voeren. Mocht Hendrik III toehappen en een leger sturen om de stad te ontzetten, dan zag het er niet goed uit voor Alexander. Daarom deed hij een poging om zich via diplomatieke weg snel meester te maken van de stad. Op 8 no-

²⁸⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 1-2; 14-18.; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 49.

vember stuurde hij een brief naar de Antwerpse magistraten, waarin hij hen probeerde te bewegen tot een overgave. Zij beantwoordden de brief op 23 november, waarna beide brieven samen in pamfletvorm werden gepubliceerd. Alexander Farnese stuurde op 10 december nog een antwoord op het schrijven van de magistraten. Ook deze brief verscheen in pamfletvorm.²⁸¹

De *Sendt-Brief, Des Prince van Parme*²⁸² bevat de eerste brief van Farnese en het antwoord van de stad. Alexander begint zijn brief met een beschuldiging aan het adres van de aanstokers van de Opstand. Alleen uit eigenbelang hebben ze het arme volk in het ongeluk gestort. Oranje heeft nooit een van de steden ontzet die door het koningsleger werden belegerd. De Fransen zijn nog erger, zoals Antwerpen aan den lijve heeft kunnen ondervinden. De opstandelingen staan er na het overlijden van Anjou en Oranje niet goed voor, terwijl het koningsleger de ene overwinning na de andere heeft weten te behalen. Omdat Farnese medelijden heeft met de ongelukkige belegerde bevolking, en omdat hij een “*sunderlinghe gheneghentheyf*” heeft voor de Nederlanden, heeft hij Antwerpen en de andere steden en gewesten brieven gestuurd, “*omme het landt wederomme in vrede ende gherustheyf te stellen.*” Daar Oranje en zijn handlangers in hun verlangen naar oorlog deze brieven hebben verduisterd, stuurt de landvoogd nu nogmaals een brief.

In deze brief verzoekt Farnese de adressanten vurig medelijden te hebben met hun vrouwen, kinderen en vaderland. Hij vraagt hen terug te denken aan de tijd van voorspoed onder het bewind van de koning, die in schril contrast staat met de huidige toestand. Hoewel de koning veel onrecht is aangedaan, is deze bereid hen volledig te vergeven. Indien de Antwerpse magistraten bereid zijn tot onderhandelen, zal Farnese hen tegemoetkomen in al hun eerlijke en redelijke eisen, “*dat ghijlieden metter daet sult vernemen, dat het ghene ons beweeght, meer is eene ware ende vaderlijcke gheneghentheyf, die wij draghen tot v eygen welvaren ende ruste, dan eenighe nut oft eyghen beweeghentheyf*”. Doen zij dit niet, dan zullen de voorwaarden voor een verzoening verzwaren. Bovendien wijst de prins van Parma dan de verantwoordelijkheid af voor al het vergieten van onschuldig bloed en alle ongeluk dat dan nog zal volgen. Om iedereen zijn “*goeden wille*” en voorstellen kenbaar te maken, zal hij de Brede Raad en de Gilden van de stad kopieën sturen van zijn brief.

Na overleg met de Brede Raad²⁸³ schreven de Antwerpse magistraten hun antwoord. Hierin danken zij Farnese voor zijn advies, “*de selue nemende als spruytende wt eene goede gheneghentheyf die uwe Hoocheyf heeft van te sien dese Landen ghebracht te syne tot eenen beteren staet*”. Toch heeft hij het volgens hen niet bij het juiste eind wat betreft de oorsprong van de Opstand. Zij werden hier tegen hun zin toe gedwongen door de wrede confiscaties, proscripties, ballingschappen en bloedige executies op bevel van de koning, onder het mom van de religie. De akkoorden die onder Margaretha van Parma waren gesloten, werden terzijde geschoven door de hertog van Alva. Niet alleen het arme volk maar ook belangrijke bestuurders en edelen, die de koning trouw hadden gediend, werden in hun rechten en privileges geschonden. Bovendien werden er ondraaglijke en onwettige

²⁸¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 22-25. Beide brieven werden onder meer gepubliceerd in *Documents concernant le siège d'Anvers par le prince de Parme et la réconciliation de cette ville avec Philippe II*, L.P. GACHARD ed., in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 3e série, tome XII, 1871, 189-198 (323-332 voor het exemplaar in het Felixarchief).

²⁸² *Sendt-Brief, Des Prince van Parme aen Borgmeest^{ren}, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen. Midsgaders aenden Breeden-Raet, ende den Gulden der seluer stadt. Met de Antwoorde Der voors. Heeren Borgmeest^{ren}, Schepenen, Tresoriers, Rentmeester ende Raet, op den voors. Sendt-brief, met ghemeyn goetduncken ende bewillinghe vande Leden der Stadt voors.*, T'Antvverpen, By Gillis vanden Rade, 1584.

²⁸³ *Documents concernant le siège*, L.P. GACHARD ed., 192-193 (FA. 326-327).

belastingen ingesteld. Het resultaat hiervan kon enkel oorlog zijn. Deze oorlog hebben zij dus niet met plezier of uit eigen wil aangevat, en al evenmin onder druk van Willem van Oranje. En hoewel zij tot oorlog gedwongen werden, willen ze niets liever dan vrede en rust.

Zij wensden de hertog daarom te bedanken voor zijn aanbod tot vredesonderhandelingen, “*niet connende genoech prysen ende louen syne grootmoedicheyt, van dat sy, hebbende laeten blijcken bouen alle d’andere Gouverneurs syne voorsaten*”. Bovendien bewonderen ze zijn militaire kunde, die gepaard gaat met goedheid en goedertierendheid, “*wesende voorwaer een deucht de alderpryselijcste die men soude moghen vinden, besundere byden grooten Vorsten ende Coninghen*”. Als hij geheel gemachtigd zou zijn geweest om alles toe te laten wat hem “*naer zijne wijsheyt ende goet oordeel*” nodig leek voor een goede en zekere vrede, hadden zij zich reeds lang met hem verzoend.

Helaas, hun belangrijkste eis, religievrijheid, kan hij niet inwilligen. Filips II, die onderworpen is aan de Spaanse inquisitie en de paus, staat dit niet toe. Na talloze verzoekschriften, protesten en tussenkomsten door christelijke koningen, hebben zij daarom hun toevlucht moeten zoeken tot buitenlandse vorsten. De Antwerpse magistraten geven toe dat zij samen met de andere leden van de Staten-Generaal de soevereiniteit over de Nederlanden aan Hendrik III hebben aangeboden. Daardoor kunnen ze niet onderhandelen met andere partijen “*sonder te vallen in eene rechtveerdige blamatie ende lasteringe van te wesen de alder lichtveerdichste ende ondancbaerste die de aerde soude moghen draghen*”. Bovendien zijn zij nog steeds gebonden aan een eed om geen particuliere onderhandelingen te voeren. Zij verzoeken de landvoogd om – “*achtervolgende dese soeticheit ende vaderlijcke goedertierenheyt die ons de selue soo goedichlijck aenbiedt*” – hen dit niet kwalijk te nemen. Om niet ondankbaar te lijken, zullen ze zijn brief doorsturen naar de Franse koning en de andere geünieerde gewesten. Wat betreft het verdere bloedvergieten, erkennen zij dat Farnese geen schuld treft, maar zijzelf hebben hier ook geen schuld aan. Het enige wat ze doen is immers zich verdedigen. De magistraten beëindigen de brief met de woorden “*Biddende uwe Hoocheyt voor t’leste, te willen ghelooouen dat ny syne deuchden hoochachten ende beminnen, ende begeeren van gantscher herten der seluer seer ootmoedigen dienst te bewyzen, in alle thgene d’welcks onse eere, eedt ende consciëntie (...) ons eenichsints sullen mogen toelaten.*”

In zijn tweede brief²⁸⁴ speelt Farnese nogmaals zijn vredelievende imago uit. De titel van de Duitstalige versie van het pamflet spreekt boekdelen. Hij vindt het spijtig dat het antwoord van de magistraten zo ver verwijderd is van de vrede en rust die hij hen aanbood. Hij verheugt zich over “*den gūten bedencken die jr sagt, das jr habt von vnsere auffrichtigkeif*”, maar dat blijft uiteindelijk “*eitelheit vnd Rauchen diser Welt*”. Zelf vindt hij het veel belangrijker deze arme en ellendige staat te herstellen. Hij heeft drie opmerkingen bij de brief van de magistraten. Eerst wijst hij hen nogmaals op de enorme gunst die de koning, en Farnese in diens naam, hen aanbiedt: “*vergeß oder verzeichnuug aller der verlauffenen vnnnd geschener handlungen, Welches eine so treffliche wolthat ist, daß ihr in den Historien gar wenig der gleichen werdet finden*”. Tegenover de argumenten tegen particuliere onderhandelingen stelt Farnese dat hij niets liever wil dan algemene onderhandelingen – en een algemene vrede in het belang van het arme volk –, maar dat deze tot nu toe weinig vruchtbaar zijn geble-

²⁸⁴ Van dit pamflet vond ik enkel een Duits exemplaar, *Eine gar liebliche Freuntliche Gottselige vnnnd Christliche Antwort, deß Durchleuchtigsten vnd Hochgeborn Furstten vnd Herrn, Herrn Alexander, Prinzen von Parma, Gubernator vnd Obersten Velthauptman der Niderland, von wegen deß Großmechtichsten Königs von Hispanien. Desselichen König in Christenheit nicht ist, gethan auff deren von Antorff letzte antwort*, Gedruckt zu Cöln, bey Gerhart von Campen, 1585. De oorspronkelijke brief in het Frans is terug te vinden in *Documents concernant le siège d’Anvers*, L.P. GACHARD ed., 207-210 (FA. 341-344). In P.C. BOR, *Oorsprongke*, II, 504-505, staat een Nederlandse vertaling. Wellicht heeft van dit pamflet dus ook een Nederlandse versie bestaan.

ken. Hij heeft steeds de hand gereikt aan opstandelingen en aan opstandige steden die van veel minder belang waren dan Antwerpen. Gezien hun belangrijkste bron van inkomsten, de handel, nu geblokkeerd is, vraagt hij de Antwerpse magistraten medelijden te hebben met zichzelf. Op Frankrijk hoeven ze niet te rekenen. Hendrik III is te verstandig en te goed bevriend met Filips II om hen te hulp te komen. Tot slot wijst hij de stedelingen er nog op dat het niet naar het woord van Christus is om de wapens op te nemen tegen de legitieme vorst, te branden, roven, plunderen, dijken te doorbreken en het vaderland in het verderf te storten. Zelf zweert hij “*daß wir auff dise Welt nicht hogers begeren, als eine endtschafft dises vngluckhafftiges Kriegs*” en verwijt hij zijn adressanten hun koppigheid, waardoor nog veel onschuldig bloed zal vloeien.

Farneses eerste brief heeft niet veel verrassingen voor ons in petto. Hij etaleert zichzelf als een grote overwinnaar, maar wel één met genegenheid voor de Nederlanden en mededogen met het volk. Vervolgens stapt hij over op zijn discours van de genadige vorst. Hij zou reeds verschillende verzoeningspogingen hebben ondernomen, maar werd daarin steeds gedwarsboomd door Oranje en consoorten. Toch blijft hij hardnekkig proberen vrede te stichten. Ondanks de gebeurtenissen van de voorbije decennia is hij, als Antwerpen wil onderhandelen, bereid genadig te zijn in naam van de koning. Als de magistraten deze kans niet grijpen, zal hij echter streng optreden. Farnese durft dus wel degelijk te dreigen. Slechts omdat hij een sterke vorst is, kan hij genade aanbieden zonder dat dit hoeft te worden gezien als teken van zwakte.²⁸⁵ Tot slot handelt de landvoogd naar eigen zeggen – anders dan Vader des vaderlands Oranje – uit echte vaderlijke genegenheid voor de welvaart en de rust van het land, en niet uit eigenbelang. De tweede brief is een verdere verheerlijking van zijn eigen genadigheid en vredelievendheid, gekruid met een nieuwe dreiging: jullie handel gaat ten onder en op hulp uit Frankrijk hoeven jullie niet te rekenen.

De grootste verandering tegenover het begin van zijn regeerperiode, is dat Farnese veel van zijn claims nu ook hard kan maken. Niemand kan in twijfel trekken dat hij een groot veldheer is nadat hij op enkele jaren tijd Vlaanderen en een deel van Brabant onder de voet heeft gelopen. Het genadige discours wordt nu ook geschraagd door een genadig imago, overgehouden aan de voorwaarden die hij sinds Doornik aan de meeste overwonnen steden heeft opgelegd, en vooral de propaganda die hij daarrond heeft gevoerd. In werkelijkheid ging het immers om een genadigheid in gradaties, afhankelijk van stad tot stad. De prins van Parma lijkt ook te hebben bijgeleerd van Oranje. In 1579 werd hij er zelf nog van beschuldigd pogingen tot verzoening te hebben geboycot, nu verwijt hij Oranje en zijn medestanders hetzelfde. Nog in 1579 werden de Spanjaarden ervan beschuldigd dat enkel hun geldzucht en eergierigheid hen voortdreef. Nu zijn het Oranje en consoorten die enkel uit eigenbelang het bloedvergieten hebben laten doorgaan. In 1579 had Farnese dit reeds gesuggereerd, dit keer zegt hij het luid en duidelijk.

Net als Farneses brief aan de Staten-Generaal van 12 maart 1579 hebben deze brieven overigens meer met *imagebuilding* te maken dan met echte hoop op het ‘tot inkeer komen’ van de andere zijde. Op 13 december stuurde Farnese kopieën van beide brieven naar Filips II met de mededeling dat hij niet veel hoop had op een positief antwoord, “*mais aussi ne nous puist-il nuyre, puisque par là tout le monde recognoistra la douceur et clémence de Vostre Majesté*”²⁸⁶ en van hemzelf uiteraard.

²⁸⁵ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 336.

²⁸⁶ *Documents concernant le siège d'Anvers*, L.P. GACHARD ed., 207 (FA. 341).

Het antwoord van de Antwerpse magistraten valt vooral op door het respect dat zij voor de prins van Parma lijken te hebben. Het contrast met de brieven uit 1579 die eerder werden besproken, is enorm. In 1579 werd Farnese door de Staten-Generaal nog uitgemaakt voor leugenachtige tweedrachtzaaier. Nu is de hertog plots ‘grootmoedig’, ‘goed’, ‘goedertierend’, ‘zoet’, is hij de beste van de landvoogden die de functie reeds hebben bekleed en beschikt hij over deugden een vorst waardig. Het is zowaar met spijt in het hart dat ze zijn voorstellen moeten afwijzen, omdat beiden gebonden zijn door andere verplichtingen.

Vanwaar plots deze ommekeer? Had Farnese indruk gemaakt met zijn militaire, diplomatieke en propagandacampagnes? Waren de Antwerpse magistraten doodsbang en wilden ze hun naar alle waarschijnlijkheid toekomstige heer niet onnodig voor het hoofd stoten? Of hadden de magistraten van Antwerpen simpelweg de zoete vreugde van de ironie ontdekt?

Laten we in ieder geval niet vergeten dat achter al deze loftuigingen een beleefde doch duidelijke weigering en zelfs een dreigement schuilgaan. Met de verwijzing naar de Franse koning en de andere opstandige gewesten lieten de magistraten immers weten dat ze niet alleen stonden in hun strijd. Bij Marnix kwam de gedachte aan onderhandelen niet eens op in de beginfase van het beleg. Pas na de val van Brussel op 10 maart en vooral de mislukte poging om de Kouwensteindijk te doorbreken op 26 mei, sloeg de stemming om.²⁸⁷ Bovendien werden beide brieven ook in Antwerpen uitgegeven, door een drukker die zijn naam duidelijk op het voorblad durfde zetten. Indien de reputatie van de Antwerpse magistraten daadwerkelijk door dit pamflet kon worden geschaad, hadden zij het vast niet zo ver laten komen. We kunnen dus bezwaarlijk spreken over doodsbange magistraten, al kunnen de bange voorgevoelens van enkele pessimisten de toon tot op zekere hoogte hebben beïnvloed. Ironie lijkt in ieder geval een nog minder vruchtbare hypothese. Het ging hier immers om officiële correspondentie, niet om een anoniem schotschrift.

Wat wel kan hebben meegespeeld, is een zekere bezorgdheid om een ander lastig doelpubliek: niet Alexander maar de zogenaamde *peiswillers*. Zij vormden een belangrijke oppositiebeweging in de stad, die naarmate het beleg bleef duren enkel groter werd.²⁸⁸ Misschien was dit pamflet ook voor hen bedoeld. Zij werden enerzijds gesust door de respectvolle toon waarop de stadsmagistraten Farnese aanspraken, maar er tegelijkertijd aan herinnerd waarom onderhandelingen geen optie waren. Niet alleen omdat Farnese geen religievrede kon bieden, maar ook omdat onderhandelen met de landvoogd gelijk zou staan aan groot eerverlies, trouweloosheid en eedbreuk.

De belangrijkste oorzaak voor deze nieuwe toon lijkt echter de prins van Parma zelf te zijn: de landvoogd was erin geslaagd het respect te winnen van zijn tegenstanders. Zijn grootmoedigheid en hoffelijkheid werden zelfs door zijn opponenten erkend. Ondermeer Marnix zou een bewonderaar zijn geweest.²⁸⁹ Het respect voor Farnese ging zelfs zo ver dat Emanuel Van Meteren (in een versie van zijn werk die was gecontroleerd door de Staten-Generaal!) ons een zeer vreemd verhaal naliet. Er zouden namelijk plannen zijn geweest om de macht te delen tussen Farnese en de Staten-Generaal. Men zou de prins gevraagd hebben zich af te keren van de koning en “hem

²⁸⁷ G. MARNEF, ‘Burgemeester in moeilijke tijden’, 31-32.

²⁸⁸ G. MARNEF, ‘Burgemeester in moeilijke tijden’, 32.

²⁸⁹ J. CRAEYBECKX, ‘De val van Antwerpen en de scheuring der Nederlanden, gezien door de grote Noordnederlandse geschiedschrijvers van de eerste generatie’, J. CRAEYBECKX, F. DAELEMAN en F.G. SCHEELINGS red., “1585: Op gescheiden wegen...” *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel*, Leuven, 1988, 138. Volgens van der Essen bewonderde Marnix Farneses militaire genie, clementie en rechtvaardigheidsgevoel. (L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 113.)

selven souverayn heere in Nederlandt te maecken (...) De vereenichde Nederlanden souden wel (...) te vreden gheweest hebben dat de ander Provintien so souden moghen gheregeert worden dat sy Mette zelfde mochten handelen met ghelijcke ofte reciproque conditiën, haer vyanden de Spaensche regeringhe van daer gheveyrt zijnde'. Het doel was dus een vredesakkoord tussen de opstandige Nederlanden en de provincies die Farnese in handen had, niet zozeer een hereniging van de Nederlanden onder Farneses bewind. Ook in Bors werk dook een verhaal op van een 'coup' die Alexander zou hebben gepland. Beide auteurs velden overigens een gematigd positief oordeel over de landvoogd.²⁹⁰

De eerste twee brieven werden zeer gretig gedrukt en verspreid. Van de *Sendt-Brief, Des Prince van Parme* vond ik in de door mij geraadpleegde catalogi maar liefst negentien exemplaren terug, een bestseller dus. Naast de Nederlandstalige versie (vijftien stuks) deed ook een Franstalige versie de ronde (vier exemplaren). Belangrijkste drukker was Gillis vanden Rade in Antwerpen met twaalf van de negentien pamfletten op zijn naam. Maar ook in de nieuwe hoofdstad van de Opstand, Delft, vond het pamflet blijkbaar gretig aftrek. Zes van de teruggevonden exemplaren rolden immers van de persen van Aelbrecht Hendrickz aldaar. Eén druk blijkt afkomstig uit Dordrecht. De belangstelling voor het reilen en zeilen van de Scheldestad was dus groot in de opstandige Nederlanden. De tweede brief van Farnese kende duidelijk een minder grote verspreiding: ik vond hem alleen terug in de tekstuittgave van Louis-Prosper Gachard, bij Bor en in het ene exemplaar van *Eine gar liebliche Freuntliche Gottselige vnnnd Christliche Antwort*, dat zegt een vertaling te zijn van een Franse versie.

4.2. De strijd om Antwerpen

Tijdens deze briefencampagne waren de militaire voorbereidingen niet stilgevallen. Na de capitulatie van Gent op 17 september, kon Farnese zich voltijds bezighouden met de bouw van zijn schipbrug. Uit Gent liet hij geschut, hout, koorden, nagels, timmerlui en schippers overkomen. De forten Sint-Marie en Sint-Filips, die beide uiteinden van de brug beschermden, waren reeds afgewerkt.²⁹¹ Voor de winter inviel heide men vanaf beide forten zo ver men kon palen in de rivierbodem. Bovenop het paalwerk legde men een plankenvloer met borstwering. Hoewel centraal nog een opening bleef, wisten er nog maar zelden schepen tot in Antwerpen te varen. In februari werd het laatste stuk stroom overbrugd met behulp van tweeëndertig schuiten, waarop opnieuw een plankenvloer werd gelegd. Langs weerszijden van de constructie legde men nog een verdedigingslinie van schuiten, met daarop scheepsmasten met een metalen punt naar buiten gericht. Op 25 februari was de brug klaar en was Antwerpen afgesloten van alle hulp uit het noorden.²⁹² In afwachting van hulp uit Frankrijk hadden de Antwerpenaars de prins van Parma amper een strobreed in de weg gelegd.²⁹³

Indien Antwerpen dit beleg wou weerstaan, was het doorbreken van de blokkade een absolute noodzaak. De Italiaanse ingenieur Frederico Giambelli stelde voor de brug op te blazen met

²⁹⁰ B. DE GROOF, 'Alexander Farnese', 198-200. Het citaat komt uit E. VAN METEREN, *Historie* 326. Bors verhaal is terug te vinden in P.C. BOR, *Oorsprongke*, III, 662.

²⁹¹ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 46.

²⁹² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 26-28; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 50-53; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 153-154.

²⁹³ P.C. BOR, *Oorsprongke*, II, 595.

bomschepen. Op de avond van 4 april werd een vloot brandschepen op de brug afgestuurd, met in haar kielzog *De Hoop* en *De Fortuin*, volgeladen met springstof. Een vloer bedekt met bakstenen verborg de explosieve inhoud. Op het dek was een brandstapel opgericht om de vaartuigen te camoufleren als brandschepen. Een uurwerkmechanisme en een lont zouden ze op het gepaste moment doen ontploffen. Aan de andere kant van de brug lag een Hollands-Zeeuwse vloot klaar onder leiding van Justinus van Nassau. *De Fortuin* dreef af naar de linkeroever en kwam daar tot ontploffing, *De Hoop* kwam echter tot stilstand tegen het staketsel van de linkeroever. Farneses manschappen waren volop bezig met blussen toen ze ontplofte. Farnese zelf ontsnapte ternauwernood.²⁹⁴ In een brief aan Filips II meldde hij driehonderd doden, Alonso Vasquez meldt er achthonderd.²⁹⁵ Het sein voor de aanval werd echter niet gegeven of niet gezien, Justinus van Nassau kwam niet in actie en de enorme kans ging onbenut voorbij.²⁹⁶ De dag nadien had de landvoogd de situatie opnieuw onder controle en was de bres in de brug gecamoufleerd.²⁹⁷ Pas drie dagen later kon een duiker van Philip von Hohenlohe (aanvoerder van het Zeeuwse contingent) de schade opmeten en besepte men wat een buitenkans men had laten schieten. Nieuwe pogingen met bomschepen zouden op niets uitdraaien. Farnese liet nu dag en nacht bootjes patrouilleren op de Schelde om eventuele bomschepen tijdig naar de kant te duwen.²⁹⁸

Begin mei trachtte men een doorbraak te forceren bij de Kouwensteinsedijk. Opnieuw liep er iets mis met de communicatie, zodat in de nacht van 6 op 7 mei de aanval alleen langs Hollands-Zeelandse kant werd ingezet. De onderneming werd een fiasco, en had bovendien tot gevolg dat Farnese de forten op de dijk liet versterken.²⁹⁹ Een tweede aanval op de brug, in de nacht van 20 op 21 mei, liep met een sisser af. Zeventien aan elkaar gesjorde schepen moesten een bres slaan in de brug, maar richtten enkel zware schade aan. Nadien volgden zes schepen met springstof (de pamfletten die hierna besproken worden, melden er slechts vier). Vijf ontploften op de rechteroever een eind van de brug af. Een zesde lag op ramkoers met de brug, maar Farnese liet daar snel enkele schepen uit verwijderen. Het bomschip schoot door de opening en kon nadien worden geënterd. De springlading werd gerecupereerd.³⁰⁰

Op 26 mei zette men een laatste maal alles op alles om de blokkade te breken. Twee uur voor dageraad stuurden de Hollanders vier brandschepen op de Kouwensteinsedijk af. De schepen belandden tegen het paalwerk dat was aangebracht om de dijk te beschermen tegen brandschepen, maar de Spaanse wachten vluchtten verschrikt naar hun forten en loopgraven uit angst voor een tweede 4 april. Zo konden Hollanders, Zeeuwen en Antwerpenaars voet zetten op de dijk, onder dekking van hun scheepskanonnen. Al snel kregen de Spanjaarden versterking en ontstond een hevig gevecht. Toch slaagden de Antwerpenaars en hun bondgenoten erin een bres te slaan

²⁹⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 54-60; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 55-59; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 155-157; J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 76.

²⁹⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 62. Alonso Vasquez vocht als kapitein in Vlaanderen onder het Alexander Farnese, tegen wie hij erg opkeek. Hij schreef zijn kroniek over Farneses daden naar eigen zeggen vieren-twintig jaar na diens dood: “*partial but never untruthful*” (F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada: the experience of war in 1588*, Oxford, 1988, 132; *De Opstand in de Nederlanden*, 2009 (<http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/nederlands/>)).

²⁹⁶ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 63; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 59-60; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 158; J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 76.

²⁹⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 64; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 60.

²⁹⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 62; 66.

²⁹⁹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 70-72; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 64.

³⁰⁰ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 64-65.

in de dijk, groot genoeg om pleiten³⁰¹ door te laten. Marnix en Hohenlohe vertrokken al naar Antwerpen om de overwinning te vieren. Twee officieren, kapitein Camillo Capizucchi en kolonel Juan del Aguila, zetten echter een tegenaanval in vanuit Stabroek. Farnese kwam intussen met versterkingen uit Beveren en liet extra kanonnen brengen naar de forten op de dijk. Die namen vervolgens de Hollandse en Zeeuwse schepen onder vuur. Nadien stortte Farnese zich zelf in de strijd.³⁰² Intussen keerde het tij op de Schelde, waardoor de Antwerpse schepen vastliepen en niet meer konden manoeuvreren. Die van Nassau lichtten daarop het anker en lieten zich afdrijven buiten het bereik van Farneses kanonnen, maar dat veroorzaakte paniek onder hun soldaten op de dijk. Die stortten zich massaal in het water, bang dat ze in de steek werden gelaten. Velen verdronken of werden in het water afgeslacht. Nadien weken ook de Antwerpse soldaten en trachtten terug aan boord van hun schepen te komen. De Engelse achterhoede werd afgeslacht en Farneses manschappen wisten tientallen vastgelopen schepen buit te maken.³⁰³

Vreemd genoeg lijken er weinig pamfletten bewaard te zijn die verslag doen van de gebeurtenissen op het moment dat het beleg nog volop bezig was. Het merendeel van de pamfletten over Antwerpen in 1585 zijn kopieën van Farneses eerste brief aan de stad en het antwoord, vermaningen van *peiswillers* en koningsgezinden tijdens en na de val³⁰⁴ en drukken of herdrukken van het reconciliatieverdrag. De twee pamfletten die ik vond over de eigenlijke belegering³⁰⁵ zijn beide in het Duits en aan elkaar verwant. Verder vond ik nog één Engelstalig pamflet, dat Engeland om hulp smeekt en daarbij enkele bijzonderheden geeft over de manier waarop Farnese Antwerpen klein probeert te krijgen.³⁰⁶

De *Copie eines Brieffs geschriben zu Beuern* en de *Zeitung und gründlicher bericht* doen verslag van dezelfde gebeurtenissen. Ze beginnen met de mislukte aanval van 21 mei en eindigen met een korte paragraaf over de verovering van het Antwerpse oorlogsschip *Fin de la guerre*. Het grootste deel

³⁰¹ Lange, platte vaartuigen voor de binnenvaart.

³⁰² Ook Bor maakt hier melding van (P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, 599).

³⁰³ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 74-75; 77; 79-81; 83-84; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 65-66; 69; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 159-161; J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 76-78.

³⁰⁴ *Vermaninghe tot peis aen d'Ouerbeit ende Volcke van de Stat van Antwerpen ende ander ghealtereerde Nederlanden*, 1585; *Het beclach Van Antwerpen, beclaghende het quaet gouuernement dat sy tot noch toe gheleden heeft, door haer licht gheboonen, waer inne wort verhaelt al den handel die buyten en binnen haer gheschiet is, tot waerschouwinghe dat elck hem wachte voor alle gheesten soo licht te ghelooouen*, T'Hantwerpen, By Mattheus de Rische, 1585; *Eenen Uuellecom ende Adieu op de Reconciliatie der Stadt van Antwerpen Bruessele ende Mechelen*, Gheprent tot Loeuen, 1585; *Waerschouwinghe voor eenighe ongenwillighe borgheren ende ingesetenen der stad van Antwerpen die hun niet en willen tot en goedt accordt vueghen metten coninck van Spaengnien*, Antwerpen, Moretus Joannes, 1585. Deze zullen niet worden behandeld omdat van Alexander Farnese in deze pamfletten geen sprake is. Enige uitzondering hierop is het pamflet *Van die verlossinghe der vermaerder Coopstadt van Antwerpen, ende van die groote goedertierenheyt des Heeren, een zeer schoone Ondernysinghe tot ghemeyn ruste ende Weluaren des Landts*, 1585, dat kort wordt besproken in hoofdstuk 4.3.

³⁰⁵ *Copie eines Brieffs geschriben zu Beuern in Flandern, zuvo meyl von Antorff den xxij. May 1585. auß des Durchleuchtichsten Fursten vnnnd Herrn, Alexandro Herzog von Parma, Obersten Gubernator deß Groß-mechtigsten Königs von Hispanien angebornen Niderlandt, Hoff, Auß dem Französischen Exemplar, in diese abreniert verfast, von den grossen wunderthetigen sieg erhalten, wider de Feind der Catholischen Römischen glaubens*, Gedruckt zu Cölln, bey Gerhart von Campen, 1585 en *Zeitung und gründlicher bericht Von der Herrlichen Victori, so Prinç von Parma, Kön: Mayest: auß Hispania Obrister im Niderland, newlicher zeit wider die Stades, vor Antorff, auff den Deichen erhalten*, Gedruckt zu München, bey Adam Berg, 1585.

³⁰⁶ *The miserie of Antwerpe: With the Troubles that are (at this instant.) in Flaunders and many other Townes in the Lowe Countries, by means of the Prince of Parmas power: who by violent force seeks to oppresse and deprive the Inhabitants there, both of life and goodes. Herein is also described the maner of the Bridge, and Fortresses sberunte raised by the Prince of Parma, whereby is stopped up the course (by Sea) betweene Antwerpe and Lillo, with the true length, breadth and situation of the same Bridge*, 1585.

van het pamflet is telkens voorbehouden aan een verslag van de aanval op de Kouwensteinsedijk. Eén van de verschillen tussen de twee pamfletten is het vertelperspectief. In de *Copie eines Brieffs* is dat één van Farneses soldaten, die twee brieven schrijft over de gebeurtenissen. De *Zeitung* neemt een neutraler vertelperspectief in en spreekt over ontvangen brieven, maar is daarom qua inhoud niet onpartijdiger. Beide hebben veel aandacht voor de acties van de landvoogd, meestal op parallelle momenten in het verhaal.

In de eerste brief van de *Copie eines Brieffs* komt Farnese er nog niet aan te pas. In de *Zeitung* krijgt hij wel meteen een vermelding als de maker van de schipbrug over de Schelde. Nog in het eerste deel krijgt de lezer een demonstratie van Farneses vrijgevigheid. Het geënterde springstofschip zou hij hebben geschonken aan de dappere schippers die het onschadelijk hadden gemaakt, met een aanzienlijke beloning in baar geld er bovenop. De eerste vermelding van Farnese in de *Copie eines Brieffs* komt op het moment dat zijn mannen teruggedrongen worden op de dijk en hun aanvoerder hen te hulp snelt. Alexander Farnese, een man die net als zijn soldaten zijn plicht niet verzuimt, stelt orde op zaken en probeert de nood te minderen, maar door het geweld van het geschut van de vijand vallen er toch nog veel doden onder zijn manschappen. Ook in de *Zeitung* komt Farnese zijn soldaten op dit moment te hulp en probeert hij hen te ontzetten, maar dan zonder een verwijzing naar plichtsgetrouwheid, orde op zaken stellen of noden lenigen.

Pas na een aanval onder aanvoering van enkele kapiteins aan het andere einde van de dijk, begint de vijand te wijken. Op dat moment komt de landvoogd opnieuw in actie. De *Zeitung* verwoordt het als volgt: “*ibr Alt: mit 12. Caelieren, so all lange Spieß getragen, sich mit eingemischt, vnd dasselb mit solchem gewalt, daß sich der Feind aller sacht zuruck in die flucht begeben, vnd ihren Schiffen zugeeil*”. De *Copie eines Brieffs* houdt het korter: “*ibre obgedachte Durchleuchtigkeit wahr, (...) daß sie der gleichen theten, vnd setzten auch zu innen hinein*”. Nadat de strijd is gewonnen, steken beide pamfletten de lof-trompet over Farnese, maar elk op een andere manier. De *Copie eines Brieffs* prijst de landvoogd omdat hij “*sich ein fertig er Kriegsman erzeigt [hat]*”. Hij wierp zich tot de hals in het water en volgde zijn vijand met het zwaard in de hand. Slechts weinigen wisten aan hem te ontkomen. Zijne doorluchtigheid had besloten dat hij en zijn leger de vijand tot het uiterste zouden achtervolgen. In de *Zeitung* wordt een veel vredelievender anekdote verteld, namelijk hoe kapitein Camillo Capizucchi Farnese een zegekrans aanbood. Die nam hem aan om hem vervolgens op het hoofd van de kapitein te zetten, “*mit vermelden, daß er niemand als ihme von recht vnd billigkeit wegen zugehör*”.

Nadien valt het verhaal van beide pamfletten opnieuw samen. De landvoogd begeeft zich samen met zijn officieren naar de kapel in Stabroek om God te danken en te loven. Nadien laat hij twee vreugdeschoten lossen. In de *Copie eines Brieffs* vertrekt Farnese vervolgens naar Beveren om in de kerk naar het *Te Deum* te luisteren. In de *Zeitung* maakt hij tussendoor nog tijd om de krijgs-lui die zich zo ridderlijk hebben gedragen ettelijke maanden loon te beloven. Na de plechtigheid beveelt Farnese dat in alle steden in Vlaanderen en Brabant dankprocessies moeten worden gehouden en vreugdevuren aangestoken, maar dat vermeldt alleen de *Zeitung*.

The miserie of Antwerpe lost de verwachtingen geschapen door de titel niet helemaal in. Het is vooral een smeekbede aan de Engelsen om zich niet te verkneukelen in Antwerpens ongeluk, maar om hulp te sturen. Eens was Vlaanderen rijk, dicht bevolkt en vruchtbaar, nu is het arm en leeft iedereen er in miserie. Dit kan de Engelsen ook overkomen, aldus de auteur. Dan volgt een beschrijving van de toestand in Antwerpen, “*the people therein greatly distressed, by the Prince of Parma’s power (...) who haue a long tyme mayntayned Garrisons in sondry places, aswell to get Antwerpe as all other*

Townes in Obedience to them.” Doch Antwerpen houdt stand, net als enkele andere steden “*that wilnot become slaues to their Babilonian bondages, or rather Spanish treacheries*”. Nadien wordt de schrijvende toestand in de stad beschreven: stadspoorten die dicht blijven uit angst voor een inval, burgers die huilend rondlopen uit angst voor het gevaar, ... Iedereen lijdt honger en door het gebrek aan handel zijn er geen inkomsten. Antwerpen wordt zwaar op de proef gesteld door de praktijken van de vijand, die de scheepvaart heeft geblokkeerd. Hij heeft immers een brug gebouwd over de Schelde, die in het pamflet minutieus wordt beschreven. Enkel langs het zuiden komt nu en dan nog voedsel de stad in, al wordt ook die kant van de Schelde bewaakt door een fort.

De twee Duitse pamfletten schetsen duidelijk een positief beeld van de landvoogd, maar hebben elk een andere invalshoek. De *Copie eines Brieffs* heeft vooral bewondering voor Farnese de plichtsgetrouwe ijzervreter, die zichzelf in de strijd werpt op het moment dat zijn mannen het moeilijk hebben, orde op zaken stelt en de vijand tot het uiterste achtervolgt. Ook in de *Zeitung* is Farnese een dappere soldaat die zijn mannen helpt ontzetten, maar de nadruk ligt meer op een zachtere vorm van leiderskwaliteiten: de bereidheid om zijn manschappen en officieren te belonen voor hun dapperheid, met geld maar ook met eerbewijzen. En na de overwinning wil hij dat die in heel Vlaanderen en Brabant wordt gevierd. Beide pamfletten hebben ook aandacht voor Farnese de goede katholiek, die na de strijd God dankt voor de zege.

Farnese komt uit deze twee pamfletten naar voren als de ideale veldheer. Of deze beweringen allemaal kloppen is een andere zaak. Vooral de beloningen die Farnese in de *Zeitung* zo kwistig uitdeelt, zijn enigszins verdacht. In zijn rapport aan de koning op 26 mei meldde hij nog dat de overwinning aan een zijden draadje had gehangen door gebrek aan middelen. Farneses troepen deserterden bij bosjes omdat ze in Frankrijk beter werden betaald. Ook in zijn vorige brieven had Farnese Filips II gesmeekt om extra versterkingen en vooral om geld.³⁰⁷ Vreemd dus dat hij een volledig schip met buskruit wegschenkt aan de schippers die het hadden geënterd. En nog vreemder dat hij alle dappere soldaten na de slag ettelijke maanden soldij belooft. Anderzijds was het na de slag om de Kouwensteinsedijk misschien wel duidelijk dat Antwerpen het niet lang meer zou uithouden. Eenmaal de stad gevallen was, kon Farnese haar laten opdraaien voor de beloning van zijn soldaten. Juist of onjuist, intussen schiep het pamflet toch maar mooi het beeld van een vrijgeveige Farnese, die zijn soldaten rijkelijk beloonde voor hun heldendaden.

The miserie of Antwerpe is duidelijk minder gelukkig met de acties van de landvoogd en de gevolgen ervan voor de Nederlanders in het algemeen en de Antwerpenaars in het bijzonder. In het pamflet zelf wordt de prins van Parma slechts één keer genoemd, maar uit de titel mag duidelijk blijken dat alle miserie in Antwerpen en de Nederlanden het gevolg zijn van zijn gewelddadige onderdrukking. Hij wil de inwoners beroven van hun leven, hun goederen en hun vrijheid. Antwerpen en alle andere steden wil hij aan zich onderwerpen. En omdat Antwerpen weigert zich daarnaar te schikken, sluit hij haar levensader af met een brug om haar uit te hongeren en van haar inkomsten te beroven. Farnese is met andere woorden een gewelddadige machtswellusteling en wreedaard, al wordt dat niet met zoveel woorden gezegd.

³⁰⁷ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 68-69; 86.

Van alle drie de pamfletten vond ik slechts één exemplaar terug. Zelfs de British Library³⁰⁸ bezit geen exemplaar van *The miserie of Antwerpe*. Afgaande op de taal lijken ze vooral gericht op het buitenlands publiek. Beide Duitse pamfletten werden bovendien in Duitsland gedrukt, al gebeurde het wel vaker dat pamfletten in het buitenland werden gedrukt om nadien in de Nederlanden verkocht te worden. Mogelijk deden soortgelijke Nederlandstalige en Franstalige pamfletten de ronde in de Nederlanden, de *Copie eines Brieffs* is immers “*Auß dem Französischen Exemplar*”. Op het eerste zicht bleven daar echter geen exemplaren van bewaard. Over de aanval op de schipbrug zwijgen de pamfletten in alle talen, al zijn er wel verschillende propagandaprenten bewaard waarop Farneses brug pijnlijk in contact komt met Giambelli’s ‘helse machine’.³⁰⁹ Het verhaal van het beleg lijkt vooral ná Farneses overwinning populair te zijn geworden.

4.3. Antwerpen capituleert, Farnese triomfeert

Na de verloren slag om de Kouwensteinsedijk heerste verslagenheid onder de Antwerpenaars. Twee groots opgezette aanvallen waren mislukt, de graanvoorraad slonk zienderogen en hun dure oorlogsschip *Fin de la Guerre* viel eind mei in handen van Farnese. Kort voordien verloren de belegerden reeds fort *Boerenschans*, dat de enige bres beheerste waardoor ze brandschepen op de schipbrug konden afsturen.³¹⁰ Reeds in april was duidelijk dat Hendrik III er niet veel voor voelde om de ‘erfenis’ van zijn broer Anjou over te nemen, laat staan het belegerde Antwerpen te hulp te snellen. De Staten-Generaal wendden zich nu tot Engeland, maar hun onderhandelaars arriveerden pas begin juli in Londen.³¹¹ Toen Elizabeth I op 10 juli een veelbelovende brief schreef, had Marnix de onderhandelingen met Farnese reeds opgestart.³¹² Door de uitzichtloosheid van de situatie groeide binnen Antwerpen immers de groep van de *peiswillers*. Niet alleen onder de Antwerpse katholieken, ook onder de protestanten klonk nu de roep om vrede.³¹³ De fortificatiemeesters hadden intussen aan de stadsmagistraat laten weten dat er rellen zouden uitbreken indien er niets aan de voedselschaarste werd gedaan. Slechts drie van de twaalf schepenen deelden Marnix’ mening dat men zo lang mogelijk stand moest blijven houden. Ook de gildedekens sloten zich aan bij de vredesgezinden. Marnix bezweek uiteindelijk onder de druk.³¹⁴

Zonder de Brede Raad op de hoogte te brengen, maar met medeweten van vertegenwoordigers van de Raad en van de kolonellen, trad hij begin juni via tussenpersonen in contact met Farnese. Net toen men het eens was over een ontmoeting, lekten de gesprekken uit.³¹⁵ De wijkmeesters en ambachten eisten daarop dat men eerst advies zou vragen aan Holland en Zeeland. Dat advies liet echter veel te lang op zich wachten.³¹⁶ Farnese werd steeds wantrouwiger en besloot de druk op te voeren. Met 1 100 man sloot hij de laatste zuidelijke verbinding tussen Antwerpen en de buitenwereld af. In oktober had men de *peiswillers* nog de mond kunnen snoeren door er enke-

³⁰⁸ *British Library Integrated Catalogue*, (<http://catalogue.bl.uk>).

³⁰⁹ In F. MULLER, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, I, worden er twee vermeld op pagina 110.

³¹⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 87-90.

³¹¹ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 71.

³¹² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 108; J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 78.

³¹³ G. MARNEF, ‘Burgemeester in moeilijke tijden’, 32.

³¹⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 90-91; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 71.

³¹⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 96-99; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 71-73.

³¹⁶ G. MARNEF, ‘Burgemeester in moeilijke tijden’, 33-34.

le gevangen te zetten,³¹⁷ maar nu kwamen ze gewapend de straat op om vrede te eisen. Ook zij die wilden vechten tot de laatste snik trokken echter door de straten, opgehitst door de predikanten. Toen een afgevaardigde van de Staten-Generaal kwam melden dat Antwerpen nog drie maanden moest volhouden, besloot Marnix dat onderhandelen de enige optie was.³¹⁸

De buitenburgemeester was van plan zijn huid duur te verkopen. Op 9 juli legde hij vier eisen voor aan Farnese. Er zou geen vredesverdrag worden gesloten zonder Holland en Zeeland,³¹⁹ Antwerpen en de andere provincies moesten religievrede krijgen, beslissingen genomen tijdens de Opstand mochten niet worden teruggedraaid en de citadel mocht niet worden heropgebouwd.³²⁰ Farnese twijfelde vooral over de religiekwestie. Hij vroeg raad aan de koning en aan een pauselijke nuntius. Het antwoord van de nuntius was zeer afwijzend, evenals dat van de koning, dat echter pas op 17 augustus arriveerde.³²¹ Op 12 juli kregen de onderhandelaars dus nul op het rekest voor al hun eisen. Holland en Zeeland hoefden volgens Farnese niet in de onderhandelingen betrokken te worden, een ongelimiteerde religievrijheid was ondenkbaar en wat veiligheid betrof moest Antwerpen zich schikken in wat Farnese en Filips II besloten.³²² Pas op 23 juli, vier dagen na de val van Mechelen, besloten de Antwerpse magistraten de onderhandelingen te hervatten. Een dag later arriveerden eenentwintig onderhandelaars in Farneses kamp. Een aantal voorstellen vormden geen probleem voor de prins van Parma, of verrasten hem zelfs in de positieve zin. De belangrijkste pijnpunten bleven echter de religievrijheid, de citadel en het garnizoen. Toen duidelijk werd dat het eerste punt onhaalbaar was, zette Marnix vol in op de andere twee. Uiteindelijk wist hij enkel te bekomen dat protestanten drie jaar de tijd zouden krijgen om zich te bekeren of de stad te verlaten, en dat het garnizoen geen Italianen of Spanjaarden zou bevatten.³²³

Op 9 augustus kwam de delegatie terug in Antwerpen aan. Vooral de bepalingen over de religie en het garnizoen lokten protest uit. Toen op 11 augustus kanonschoten werden gehoord, hoopte men dat de beloofde hulp alsnog was gekomen. Toen bleek dat het ging om vreugdeschoten van Farneses troepen, die zijn onderscheiding in de Orde van het Gulden Vlies vierden, brak het laatste verzet. Op 17 augustus werd de overgave getekend en op 20 augustus afgekondigd voor het stadhuis.³²⁴ De tekst van het verdrag werd meteen verspreid in pamfletten die niet alleen in de Nederlanden gretig aftrek vonden.

Sommige herdrukken en vertalingen bevatten nog enkele andere gegevens, maar de voorwaarden van het verdrag zijn uiteraard het belangrijkste onderdeel van deze pamfletten. De volgende punten zijn gedistilleerd uit een Nederlandse versie van de *Articulen, Ende Conditien vanden Tractate*.³²⁵

³¹⁷ P.C. BOR, *Oorsprongke*, II, 501-502.

³¹⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 103-106; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 74.

³¹⁹ Marnix wou enerzijds vermijden dat hij ervan beschuldigd werd een 'particuliere vrede' te willen sluiten, en hoopte anderzijds dat de religievrede zo gered zou kunnen worden. Bij Farnese bracht hij nog een derde argument naar voren. Antwerpen zou zonder algemene overeenkomst zijn functie als handelsmetropool verliezen, doordat Holland en Zeeland de Schelde zouden afsluiten. (L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 94; 114.)

³²⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 112; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 74.

³²¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 115-117.

³²² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 115-117; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 74.

³²³ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 122-128; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 75; 77.

³²⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 128-132; 134; 138; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 77; 79.

³²⁵ *Articulen, Ende Conditien vanden Tractate, Aengegaen ende ghesloten tusschen de Hoochbeyt vanden Prince van Parma, Plaisance, &c. Stadtbouder Gouverneur ende Capiteyn Generael vanden Lande van Herwaerts ouere, inden name vande Conincklijke Maiesteyt van Spaengien, als Hertoghe van Brabant, ende Marckgraue des heylichs Rijcx ter eenre, ende de Stadt van Antwerpen ter ander syden: Den XVII. Augusti, M.D.Lxxxv.*, T'Hantverpen, by my Daniel Vervliet, 1585.

De Antwerpenaars moeten zich opnieuw onderwerpen aan de wetten van de koning. Allianties aangegaan tijdens de Opstand worden verbroken en oude traktaten in ere hersteld. De koning en de geestelijken moeten al hun bezittingen terugkrijgen of ervoor worden vergoed uit de stadsfinanciën. Vernielde kerken moeten worden hersteld. Voor huizen gebouwd op gronden van geestelijken wordt een commissaris aangesteld die geval per geval zal beslissen wat er moet gebeuren. Alle schenkingen en erfenissen uit haat voor het katholieke geloof worden ongedaan gemaakt. Achterstallige belastingen aan centrale bestuursorganen dienen te worden betaald. En hoewel de koning ze graag zou willen opheffen, zullen belastingen opgelegd tijdens de oorlog worden voortgezet, al komen ze nu aan de koning toe in plaats van aan de vijand. Tot slot moeten alle artillerie, munitie en oorlogsschepen van de stad worden overgedragen. Er wordt een garnizoen van tweeduizend man voetvolk en twee benden ruiters gelegerd in de stad, die echter *“gbelogeert sullen worden ten minsten ongherieff vanden Borgheren”*. Dit garnizoen zal daar blijven zolang Holland en Zeeland niet gereconcilieerd zijn. Farnese verzekert de Antwerpenaars echter dat het garnizoen er niet is om de hen te onderdrukken, maar om het patrimonium van de koning te beschermen. Hoewel de koning ook de volledige kosten van het beleg op de stad kan afwentelen, vraagt hij slechts 400 000 gulden *“Om daer mede eenich contentement te gheuen aende Soldaten, naer dien sy een soo langhen ende zwaeren Legher ghebouden hebben”*. De stad krijgt hiervoor een redelijke betalingstermijn.

Daartegenover staat dat de Antwerpenaars een *“eenwiche en generael Pardon en vergetinge”* krijgen voor alle misdaden tijdens de troebelen en dat alle privileges van voor de Opstand worden hersteld. Wie toch de stad wil verlaten kan dit vrijelijk doen, met huisgezin en roerende goederen, zonder daarvoor een paspoort aan te vragen. Zij krijgen vrije passage door de gebieden van de koning, mogen handel drijven en hun roerend en onroerend goed verkopen of door een ander laten beheren. Later kunnen zij ook zonder probleem terugkeren. Wie over water wil vertrekken, krijg hiervoor in ruil voor een vergoeding en een borgsom schepen ter beschikking. Zij die willen afreizen naar nog niet gereconcilieerde provincies of steden om hun zaken daar in orde te brengen, krijgen hiervoor zes maanden de tijd vanaf de datum van het verdrag.

Wie reeds eerder was verbannen of uit een heroverde stad naar Antwerpen gevlucht, mag in Antwerpen blijven wonen of vertrekken met zijn bezittingen, maar moet beloven niets meer tegen Filips II te zullen ondernemen. Wie uit Artois of Henegouwen was gevlucht na de reconciliatie van die provincies met de koning, mag nu terugkeren en krijgt de goederen terug die hij had in het gebied waar Filips II soeverein is. Een van de belangrijkste tegemoetkomingen is dat protestanten *“den termijn van vier ghebeele Jaeren, sonder aldaer ondersocht oft geinquieteert te worden int stuc van hunne conscientien”* krijgen om te beslissen of ze zich willen bekeren of willen vertrekken. Ook zij mogen, indien ze kiezen voor dit laatste, al hun goederen meenemen.

Verder zijn er nog enkele tegemoetkomingen aan de handelaars. Kooplui en inwoners van de stad wier goederen nu worden geconfiscieerd door Holland en Zeeland, zullen hiervoor vergoed worden indien het komt tot onderhandelingen met deze staten. Bruggen, havens en overgangen worden weer geopend, mits betalen van de tol aan de koning. Wat betreft de munten zal Filips II in samenspraak met de Staten van Brabant, de magistraat en de belangrijkste kooplui beslissingen nemen die het beste zijn voor het land en de onderdanen.

Tot slot zullen gevangenen van beide zijden, mits betaling van hun kosten, worden vrijgelaten. Marnix, die wil blijven strijden aan de zijde van de opstandelingen, krijgt als enige voorwaarde opgelegd dat hij een jaar lang geen wapens mag dragen tegen de koning. De bestuurslui die tijdens de Opstand in een regeringsorgaan zaten, zullen niet worden vervolgd.

Al zijn deze voorwaarden hard, zelfs Marnix zou later getuigen dat Farnese zich had gedragen als een clemente veldheer.³²⁶ Nochtans haalden de Antwerpse onderhandelaars op alle belangrijke punten bakzeil. Door begrip te tonen voor de gevoeligheden van de Antwerpenaars, slaagde Farnese er echter in het onaanvaardbare toch aanvaardbaar te maken³²⁷ en bovendien nog als genadig en rechtvaardig vorst uit de verf te komen.

Heel wat punten die positief zijn voor het koningskamp waren door de Antwerpenaars zelf voorgesteld.³²⁸ De gevaarlijkste passages werden extra voorzichtig aangepakt, zoals bijvoorbeeld de paragraaf over het garnizoen en de citadel. De voorafgaande belofte dat er geen vreemde troepen in de stad zouden worden gelegerd, verguldde reeds enigszins de bittere pil van de terugkeer van het garnizoen.³²⁹ Bovendien verzekerde het verdrag dat deze soldaten het bezit van de koning moeten beschermen, niet het volk onderdrukken. De passage dat het garnizoen zou worden “*gheologeert (...) ten minsten ongherieff vanden Borgheren*” was dan weer een prima argument voor de heropbouw van de citadel, zodat de soldaten niet hoefden te worden ingekwartierd. Tot slot zouden het garnizoen en de citadel maar blijven zolang Antwerpen een grensstad was. Zonder echt een cruciale toegeving te doen, komt Farnese toch naar voor als een redelijk en rechtvaardig man, die de Antwerpenaars zo min mogelijk wil laten lijden onder hun nederlaag.

Andere moeilijk te verteren artikels werden eveneens met fluwelen handschoenen aangepakt. Antwerpen kreeg geen religievrede, maar calvinisten kregen wel een termijn van vier jaar – één jaar meer nog dan aanvankelijk was toegezegd – om te kiezen tussen bekering of verbanning. Indien ze voor het laatste kozen, werd hen geen strobreed in de weg gelegd en mochten zij hun familie en bezittingen meenemen. Farnese toonde hiermee nogmaals zijn genadigheid. Zelfs van de 400 000 gulden die Antwerpen moest betalen, wist Farnese een genadige eis te maken. Dit bedrag had immers veel hoger kunnen zijn, indien hij er voor had gekozen al zijn onkosten door te rekenen. En door te stellen dat de som enkel diende om zijn soldaten te belonen, maakte hij zich mogelijk niet geliefd bij de Antwerpenaars, maar toonde hij zich toch opnieuw een goed veldheer, die bekommerd was om zijn soldaten en hen graag beloonde voor hun zware arbeid.

Verder pakte hij uit met enkele mooie gestes, die hem weinig kostten, maar wel zijn genadige en welwillende reputatie bestendigden. Het generaal Pardon was hiervan het duidelijkste voorbeeld, maar er waren ook andere tegemoetkomingen. Op verzoek van de Antwerpse handelaars³³⁰ werd ook aan hen gedacht in het verdrag. Zij kregen (net als de andere Antwerpenaars) zes maanden om hun zaken af te handelen in het nu ‘vijandige’ gebied. Werden hun goederen geconfiscieerd door Holland en Zeeland, dan zou Farnese een schadevergoeding vragen bij eventuele onderhandelingen met deze staten. Zelfs aan de muntpolitiek werd een artikel gewijd. De artikels over het garnizoen, de citadel en de religie waren een kwalijke zaak voor een handelscentrum als Antwerpen.³³¹ Met zijn economische artikels – al waren ze nog zo’n schrale troost – liet Farnese zien dat hij toch bekommerd was om het economisch welzijn van de metropool, en toonde hij clementie voor de handelaars. Zijn clementie reikte ook tot mensen die reeds eerder in

³²⁶ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 332; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 113.

³²⁷ J. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 80.

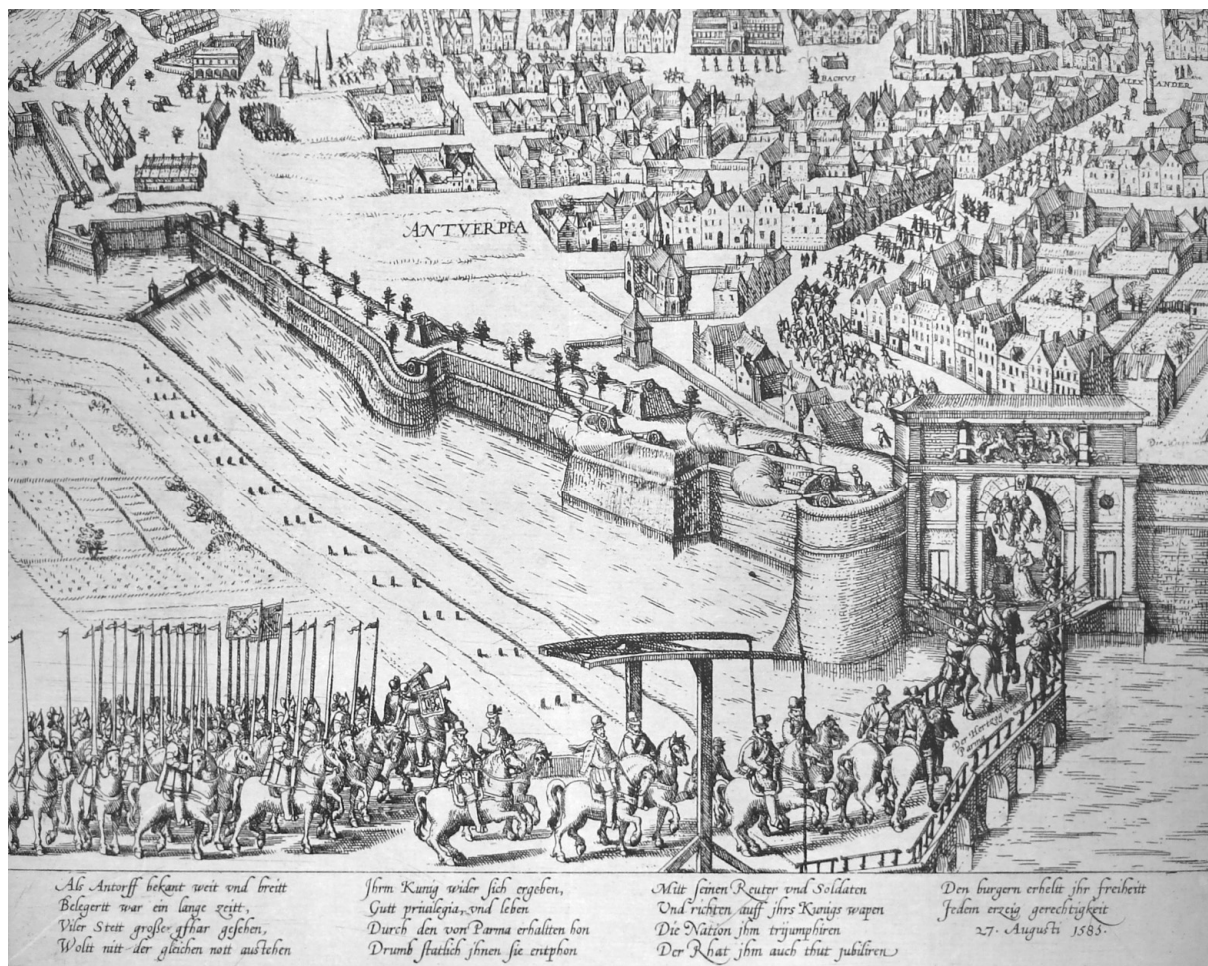
³²⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, 124. Dit gold onder meer voor de gehoorzaamheid aan de koning, verbreking van alle allianties en restitutie van of vergoeding voor gestolen kerkelijke goederen.

³²⁹ Later zou Farnese het Duitse garnizoen alsnog laten vervangen door een Spaans (L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, 11-13; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Antwerpen in 1585*, 84) maar in augustus 1585 was deze tegemoetkoming toch een kleine overwinning voor de onderhandelaars.

³³⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 122-123.

³³¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 119.

ballingschap gingen, tot de krijgsgevangenen, en zelfs tot Marnix. Hoewel duidelijk was dat deze voormalige raadgever van Oranje en buitenburgemeester van Antwerpen zich opnieuw zou aansluiten bij de verdedigers van de calvinistische zaak in het noorden, liet Farnese hem gaan met zijn gezin en goederen. Hij kreeg enkel een wapenstilstand van een jaar opgelegd. Kortom, Farnese is de genadigheid zelve in dit traktaat, of laat dat toch zo uitschijnen.

FIGUUR 4: Gravure van de blijde intocht van Alexander Farnese in Antwerpen, door Frans Hogenberg.

BRON: K. KINDS, *Kroniek van de opstand in de Lage Landen 1555-1609, Actuele oorlogsverslaggeving uit de zestiende eeuw met 228 gravures van Frans Hogenberg*, II, Wenum-Wiesel, 1999, 79.

Op de stedelingen maakte hij in ieder geval indruk. Toen Farnese op 27 augustus triomfante-lijk de overwonnen stad introk, werd hij feestelijk onthaald door de vele *peiswillers*.³³² Zij hoopten dat, met de ondertekening van het vredesakkoord, Antwerpen opnieuw even welvarend zou worden als voor de troebelen.³³³ Langs het parcours naar het centrum van de stad waren talloze zege-zuilen, triomfbogen en inscripties aangebracht om de overwinnaar te eren.³³⁴ Zelfs in pamfletten liet het enthousiasme zijn sporen na. *Van die verlossinghe der vermaerder Coopstadt van Antwerpen* prijst Farnese als een door God gezonden verlosser, “Die onsen grooten noot heeft hooren vermenden: Waer deur hy ghecreghen heeft ontfermen (...) Soo dat hy ghecomen is vertroosten d’Ermen Die byna saten sonder drinc-

³³² L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 139.

³³³ R. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 81.

³³⁴ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 139.

ken en eten”. Farnese is plots niet meer de man die Antwerpen in grote nood heeft gebracht met zijn schipbrug, maar diegene die haar uit haar nood heeft verlost. De landvoogd wordt de ultieme vredebrenger: “Maer willen wy op aerden leuen in ureden, Soo moeten wy altijd zyn gheboorsame Godt, ende onsen Prince hier beneden”. De oorzaak van de oorlog, dat zijn de mensen zelf, doordat ze ongehoorzaam zijn aan de heerser die God over hen heeft aangesteld. Uiteraard deelde niet iedereen deze mening. Bijna achthonderd protestantse families hadden de stad reeds verlaten voordat Farnese zijn blijde intocht hield.³³⁵ Tussen 1585 en 1589 zouden nog duizenden mensen hun voorbeeld volgen.³³⁶ Voor hun mening was er op dat ogenblik echter geen plaats meer in Antwerpen.

Onder de overgebleven opstandelingen heerste verslagenheid.³³⁷ Holland en Zeeland zaten financieel volledig aan de grond.³³⁸ A.M. van der Woude spreekt zelfs van een ‘crisis in de Opstand’ tijdens de eerste maanden na de val van Antwerpen. Velen geloofden niet langer in de goede afloop, het bestuur was één chaos, de opstandelingen waren apathisch en verdeeld. Holland en Zeeland stonden tegenover de landsprovinciën. De kloof tussen zij die vochten *haec libertatis ergo* en zij die streden *haec religionis ergo* groeide. Spaanse, Franse en Engelse facties stonden tegenover elkaar. Als Elizabeth I de opstandelingen niet te hulp was gekomen, had volgens van der Woude ook het Noorden zich binnen niet afzienbare tijd aan de prins van Parma moeten onderwerpen.³³⁹ Volgens Bor zou Farnese Filips II hebben gevraagd of hij Holland en Zeeland geen vrede mocht aanbieden “met toelatinge van beyde religjën”. Gelukkig, aldus Bor, weigerde de koning, want “soo den Konink van Hispangien desen raedt gevolcht, (...), dat dit wel den periculoosten storm soude hebben geweest, diemen hadde konnen lijden”.³⁴⁰

Filips II was uiteraard wél blij. Op 11 augustus ontving de prins van Parma de insignes van de Orde van het Gulden Vlies uit handen van Pieter Ernst van Mansfeld. Farnese wist reeds langer dat hij deze onderscheiding zou krijgen, maar had de ceremonie uitgesteld tot hij zeker was van zijn overwinning. Het bleef echter niet bij dit ene eerbewijs. Op 2 september beloofde Filips II zijn landvoogd reeds de restitutie van de citadel van Piacenza, maar daarna werd het stil rond de familieburcht. In april 1585 kwam de zaak plots in een stroomversnelling. Op 10 juli stemde de koning in met de terugtrekking van zijn troepen uit de citadel, en droeg hij deze over aan Alexander Farnese. Na hier dertig jaar vruchteloos voor te hebben geijverd, kregen de hertogen van Parma en Piacenza eindelijk de burcht van hun tweede stad opnieuw in handen.³⁴¹

Ook in Italië, de thuisbasis van de Farneses, werd de overwinning van de hertog van Parma bejubeld. Het pamflet *Nvovo aviso, e particular discorso*³⁴² bevat behalve een kort verslag van het beleg en de onderhandelingen een samenvatting van het verdrag. Na een beschrijving van de overwonnen stad en de overhandiging van het Gulden Vlies, volgt de triomfantelijke intocht van Farnese in Antwerpen. De auteur put zich intussen uit in loftuigingen: Alexander Farnese is onoverwinne-

³³⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 142.

³³⁶ R. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 82.

³³⁷ P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, 620.

³³⁸ J. CRAEYBECKX, ‘De val van Antwerpen’, 132.

³³⁹ A.M. VAN DER WOUDE, ‘De crisis in de Opstand na de val van Antwerpen, deel I’, P. GEYL e.a. red., *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 14, Den Haag en Antwerpen, 1960, 38-56.

³⁴⁰ A.M. VAN DER WOUDE, ‘De crisis in de Opstand’, 53; J. CRAEYBECKX, ‘De val van Antwerpen’, 132; P.C. BOR, *Oorsprongk*, II, 650.

³⁴¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 130; 136-137.

³⁴² *Nvovo aviso, e particular discorso della mirabile espugnatione d Anuersa, Con le Capitulationi, & trattati di essa. Ottenuta, dal Serenissimo Inuitissimo & Massimo Alessandro Farnese. Con le solennità, e trionfi fatti mentre S.A. Sereniss. prese l'Ordine del Tosone, di S.M. Catholica*, in Milano, Per Michel Tini, 1585. Dit pamflet werd hoogstwaarschijnlijk samengesteld op basis van handgeschreven *avvisi*: nieuwsbrieven.

lijk, nog veel groter dan zijn Macedoonse naamgenoot, dapper, volhardend, geduldig, ijverig, zorgvuldig en toegewijd. Hij heeft gehandeld in dienst van God en heeft talloze mensen teruggebracht tot gehoorzaamheid aan de katholieke kerk. Met weinig geld, manschappen en voorraden, heeft hij een van de belangrijkste belegeringen tot een goed einde gebracht. Door de publicatie van dit pamflet wil de auteur de grote faam, edelmoedigheid, deugd, dapperheid en roem van Alexander Farnese verspreiden.

Het vredesverdrag tussen Alexander Farnese en Antwerpen was, anders dan pamfletten over het beleg, bijzonder populair. De ondergang van de grote handelsmetropool van het noorden liet blijkbaar weinigen onberoerd. In *PiCarta*, de *Belgica Typographica* en de catalogus van de Erfgoedbibliotheek in Antwerpen vond ik maar liefst vijfenveertig exemplaren terug. Dat is nauwelijks minder dan het aantal exemplaren van Oranjes Apologie. *Edit16*,³⁴³ een Italiaanse online metacatalogus, voegt hier nog zeven pamfletten aan toe. Bovendien overtreffen de pamfletten met het verdrag de Apologie ruimschoots in het aantal drukkers dat er interesse voor toonde, zeker in het buitenland. De helft van de pamfletten (zevenentwintig) werd in Antwerpen gedrukt. Daniel Vervliet (zestien Nederlandstalige) en Christoffel Plantijn (zes Franstalige) waren hier de belangrijkste uitgevers. Binnen de Nederlanden werden nog pamfletten gedrukt in Gent (door twee verschillende drukkers), Brussel, 's Hertogenbos en Gouda. Vooral in steden die onder het gezag van de koning stonden werd het verdrag dus uitgegeven; enkel Gouda was nog in handen van de opstandelingen. Zestien van de tweeënvijftig pamfletten werden gedrukt in buitenlandse drukkerscentra: Parijs, Frankfurt, Augsburg, Keulen (zes), Milaan (vier), Reggio, Genua en Piacenza. Een Latijnse versie in dichtvorm in een pamflet met lofdichten op Farnese³⁴⁴ van twee jaar later niet meegerekend, werd het verdrag verspreid in tenminste vier verschillende talen: Nederlands, Frans, Duits en Italiaans. Van het Italiaanse *Novo avviso* vond ik zes exemplaren terug: vijf gedrukt in Milaan en één in Ferrara. Niet alleen in de Nederlanden, ook in het buitenland was de interesse dus groot. Een prima middel voor gouverneur-generaal Farnese om niet alleen zijn roem als veldheer maar ook zijn genadige imago in heel Europa te promoten.

4.4. Eeuwige roem en glorie

Met de inname van Antwerpen kwam Alexander Farnese op het toppunt van zijn roem. In drie jaar tijd had hij de omvang van het grondgebied onder controle van de koninklijke troepen verdubbeld.³⁴⁵ De val van het onneembaar geachte Antwerpen was de kroon op het werk. Het besef dat hiermee ook de laatste grote overwinning tegen de opstandelingen was geboekt, kwam pas later.³⁴⁶ Dat dit een overwinning van historische proporties was, hadden onze voorouders wél door. In de jaren na de val van Antwerpen probeerden meerdere drukkers mee te surfen op Farneses golf van succes. Meestal gaat het om verzamelingen van lofdichten, epen en panegyrieken door bewonderaars (of pluimstrijkers). De publicatiedatum van de twee volgende voorbeelden valt nog binnen het gouverneurschap van de prins van Parma.

³⁴³ *Edit16* – ICCU, (<http://edit16.iccu.sbn.it>).

³⁴⁴ Terug te vinden op het einde van de eerste Panegyricus in IOANNES BOCHIUS, *Panegyrici in Antverpam sibi et regi obsidione restitutam. Per magnum illum atque inuictum Alexandrum Farnesivm, Parmae ac Placentiae Ducem, aurei velleris equitem, & maximi inuictissimique Fhilippi II. Hispaniarum Regis Catholici apud Belgas praefectum*, Antverpiae, Ex Officina Christophori Plantini, 1587.

³⁴⁵ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 209.

³⁴⁶ R. VAN ROEY, *De val van Antwerpen*, 80.

De *Raccolta di diverse compositione*³⁴⁷ is een verzameling van Italiaanse en Latijnse lofdichten, met halverwege het pamflet een episch gedicht in het Latijn. Enkel dit epische gedicht geeft ‘echte’ informatie over het beleg en de val van Antwerpen. Toch zijn de lofdichten even interessant, aangezien ze vol staan met kwaliteiten die men Farnese toeschrijft. Woorden als “*magnò*”, “*gloriosò*”, “*valoroso*”, “*fama*”, “*honor*”, “*magnanimo*”, “*splendè*”, “*valor*”, “*vittorie*”, “*forza*”, “*heroe*” en “*piò*” verdringen elkaar op het papier. Alexander is de hoop van Spanje en de roem van Italië. Zijn faam rijkt tot in Indië en Afrika. Hij is de nieuwe Hercules, de nieuwe Jason, de gelijke van Alexander de Grote, Apollo en Mars. Meermaals wordt de vergelijking gemaakt met Caesar. “*Tu dirai: Venni; Vidi; Hebbi vittoria*”. De verwijzingen naar overwinningen, triomfen, legers en strijd zijn niet te tellen. Farnese straft of schenkt genade. Nooit was er een groter veldheer: “*non fù mai più gran Guerriero*”. Hij is “*il gran Farnese, honor di Roma*”, “*Farnese inuito*” en “*famoso Alessandro*” maar ook “*invitto Cavallier di Christo*”, “*vero Campion fortissimo di Dio*” en “*sostegno maggior di Santa Chiesa*”.

Na achtenzeventig pagina’s dichtbedrukt met dit soort loftuigingen, volgt het epische gedicht van Aurelius Ursus.³⁴⁸ Hij strooit met complimenten, ditmaal netjes verpakt in Latijnse hexameters. Zo ziet hij in Farnese de erfgenaam van verschillende illustere Romeinse figuren, zowel mythische als historische, met als uitschieters Aeneas, Mars, Marius, Scipio en de onvermijdelijke Caesar. Hij is begiftigd met een “*animus regalis*” en “*insita virtus*” en is nog verstandig bovendien. Aurelius Ursus maakt van Farnese ook de grootste der oorlogshelden, “*Tu (...) ante omnes (...) ingentior vnus*”, die gaat waar moed en eer hem roepen, met “*furor et terror*”, razernij en afgrijzen, in zijn spoor. Zodra hij de vijand aanvalt, is die reeds overwonnen. Farnese is “*héroum fortissimè*” en mag bovendien trots zijn op zijn “*pectoris virtus*” en “*gloria mentis*”. In de strijd leidt hij de aanval, en toont hij zich “*audax*” temidden van de vijanden. Hij werpt zich als eerste in het gevecht en vuurt zijn manschappen aan. Op pagina 101 valt voor het eerst het woordje “*Antuerpia*”. Enkele bladzijden later wordt Farneses schipbrug beschreven en meteen superieur bevonden aan Xerxes’ brug over de Hellespont: “*Hellespontiacis qualem non vidit in vndis, Vndiq; cum timuit venientes Graecia Persas*”. Dan volgt een uitgebreid verslag van de aanval op de brug en de slag bij de Kouwensteinsedijk. Na de strijd komen de Antwerpenaars Farnese smeken om vrede. Deze toont zich een goedgunstige overwinnaar: “*Orantem patrijs complexibus excipit hostem*”.

Na het verslag van deze gebeurtenissen, volgt een reeks Latijnse lofdichten van dezelfde Aurelius Ursus en van een twaalfstal andere auteurs, waarin de lofprijzingen zich opnieuw opstapelen. Wat volgt is slechts een selectie. Farnese is een grotere veldheer dan Caesar, Alexander de Grote of de Romeinse keizers en wordt vergeleken met Jupiter en Boreas. Wat deze “*vero insignis Ductor*” of “*Ductor fortissimè*” in de Nederlanden heeft gepresteerd, is volgens Cornelio Frangipane³⁴⁹ tot

³⁴⁷ GIOVANNI SAVORGNANO red., *Raccolta di diverse compositioni sopra le vittorie acquistate in Fiandra dal serenissimo Alessandro Farnese duca di Parma, et di Piacenza, etc.*, In Parma, Appresso Erasmo Viotto, 1586. Savorgnano, die deze *Raccolta* liet drukken, was zelf een onbekende auteur uit Friuli. De teksten werden gekozen door een jury die niet wist wie de auteurs waren van de stukken die zij lazen. Daardoor bevat de *Raccolta* zowel werk van vrij bekende auteurs, als van totaal onbekende dichters. (S. MORETTI, ‘La trattatistica italiana e la guerra: il conflitto tra la Spagna e le Fiandre (1566-1609)’, *Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento*, Bologna, 20 (1994), 158-159.)

³⁴⁸ Aurelius Ursus, geboren en gestorven te Rome, schreef behalve een geschiedenis van de oorlog in de Nederlanden (*De bello belgico*, Perusiae, ex typographia Andreae Brixiani, 1586) ook lofdichten op andere leden van de familie Farnese en een rouwdicht bij de begrafenis van kardinaal Farnese, de oom van Alexander Farnese. (*Edit16 – ICCU*, (<http://edit16.iccu.sbn.it>); P.O. KRISTELLER, *Iter Italicum*, II, Vaticaanstad, 1998, 460.)

³⁴⁹ Cornelio Frangipane di Castello, geboren in 1508 in Tarcento (Udine) en gestorven in 1588 in Udine, was behalve rechtsgeleerde en ambassadeur van Friuli in Venetië ook letterkundige, redenaar en dichter. Van hem bleven onder meer gedichten, een traktaat over bestuur, brieven en redevoeringen bewaard. (*Edit16 – ICCU*, (<http://edit16.iccu.sbn.it>); J.P. LOBIES, F.P. LOBIES, *IBN: index bio-bibliographic notorum hominum*, Osnabrück, 1973-...; P.O. KRISTELLER, *Iter Italicum*, II, 203; 205; 277; 283; 565.)

aan de Nijl en de Ganges bekend. Federigo Frangipane³⁵⁰ ziet Caesar vanop de Olympus de dappere daden van zijn afstammeling bewonderen. Farnese munt uit in oorlogsmoed, maar ook in voorzichtigheid en ervaring die veel belangrijker zijn, waardoor hij een voorbeeld is voor latere aanvoerders: “*Praemonstrat Ducibus post saecula multa futuris Consilio*”.

Volgens Hieronymus Alexandrinus³⁵¹ plaatst men Alexanders naam op de zeven heuvels van Rome en legt men zijn gelaat voor eeuwig vast in marmer. De zegepalm volgt hem overal. Zijn verdiensten zijn nauwelijks in woorden te vatten. Farnese zal worden opgenomen in de hemel bij Jupiter en een plaats verwerven tussen de grootste sterren. En voor wie zich afvraagt waarom hij steeds overwint: “*est Marte parente*”. Zijn wapens heeft hij gekregen van Mars, zijn schild van Pallas Athena en zijn zegewagen van Jupiter. “*Cuius & audio nomine terra pauet (...) summum Credimus in Belgas tela mouere Deum*”: de aarde beeft bij het horen van zijn naam, een God heeft de wapens opgenomen tegen de Nederlanden.

Ioannes Bartholomaeus schildert “*magnvs Alexander, Regis spes vnica*” af als een groot krijgshoofd, een bezielend aanvoerder en een grandioos strateeg. Zijn verschijning jaagt de vijand schrik aan. Maar na de strijd spaart Farnese de overwonnenen die hem smeken om genade: “*Ille ergo cunctos & praedae, & parcere ferro Edicit; recipitq; humiles; parcitq; precant*”. Ludouico Monteseri³⁵² sluit af met de woorden “*Aemulus antiquos tu; (...) Tu nouus es Caesar: Romano robore Belgas Vincis, quos potuit vincere nullus adhuc*”: je bent de gelijke van de Antieken, je bent de nieuwe Caesar, je hebt de ‘Belgen’ overwonnen, wat niemand voor jou kon.

Ook het volledig in het Latijn gestelde *Panegyrici in Antverpiam*³⁵³ zegt niets dan goeds over Alexander Farnese, al blijft het over het algemeen iets terughoudender in het bewieroken van zijn onderwerp. Dit pamflet begint met twee panegyrieken. Daarna volgen een aantal kortere teksten: een verjaardagsgedicht voor Alexander, twee gedichten naar aanleiding van het overlijden van respectievelijk Margaretha van Parma en Caspar de Robles, een overwinningsgedicht, opnieuw een overlijdensgedicht, ditmaal voor Ottavio Farnese, een “*ad lectorem*” en twee opdrachten.

Een panegyriek is een lofdicht, maar dat ligt er bij deze teksten niet zo vingerdik op als in het vorige pamflet. Hier geen opeenstapeling van loftuigingen aan het adres van de landvoogd, wel een lange uiteenzetting, gelardeerd met mythologische verwijzingen, die mits aanpassing van enkele namen, voor een groot deel van toepassing zou kunnen zijn op eender welke veldheer. Uit de eerste panegyriek onthouden we vooral de overhandiging van het “*Velleris aurati*”, de Orde van

³⁵⁰ Federigo Frangipane, geboren in Tarcento (Udine) rond 1539 en gestorven in 1599 in Porcia (Pordenone), was jurist, dichter en redenaar. Hij was een zoon van Giovambattista, heer van Castello. De precieze relatie met Cornelio Frangipane kon ik niet achterhalen. In 1583 werd hij opgenomen in de augustijnerorde, waarbij hij de naam Paraclito aannam. Van hem bleven vooral gedichten bewaard. (*Edit16 – ICCU*, (<http://edit16.iccu.sbn.it>); J.P. LOBIES, F.P. LOBIES, *IBN*.)

³⁵¹ Girolamo Squarciafico (auteursnaam Hieronymus Alexandrinus), geboren in Alexandrië in de vijftiende eeuw en gestorven in de zestiende eeuw, was letterkundige en professor in de Griekse en Latijnse literatuur in Alexandrië en Venetië. Hij verwierf vooral bekendheid met zijn commentaren bij Petrarca en met zijn uitgaven van klassieke auteurs. (*Edit16 – ICCU*, (<http://edit16.iccu.sbn.it>))

³⁵² Ioannes Bartholomaeus en Ludouico Monteseri staan niet vermeld in *Edit16* of de *IBN*. Zij zijn waarschijnlijk voorbeelden van de vele onbekende auteurs die een bijdrage leverden aan de *Raccolta*, zoals aangehaald in S. MORRETTI, ‘La trattatistica’, 158-159.

³⁵³ IOANNES BOCHIUS, *Panegyrici in Antverpiam sibi et regi obsidione restitutam. Per magnum illum atque inuictum Alexandrum Farnesivm, Parmae ac Placentiae Ducem, aurei velleris equitem, & maximi inuictissimique Fhilippi II. Hispaniarum Regis Catholici apud Belgas praefectum*, Antverpiae, Ex Officina Christophori Plantini, 1587. Johann Boch, geboren in Brussel in 1555 en gestorven in 1609 in Antwerpen, was secretaris van de stad Antwerpen en schreef Latijnse poëzie. (J.P. LOBIES, F.P. LOBIES, *IBN*.)

het Gulden Vlies, aan Farnese, waardoor hij toetreedt tot de riddergemeenschap, een toespraak tot de “*Magne ducum*” die vrede heeft gebracht en genade getoond voor de overwonnenen, en op het einde de bepalingen van het vredesverdrag tussen Parma en Antwerpen. In de tweede panegyriek wordt onder meer de schipbrug beschreven en de intocht van Farnese als “*heros*” in het tot rust gebrachte Antwerpen, waar hij zijn triomf viert. Farnese wordt aangesproken als “*dux Magne*” en geprezen om zijn rechtvaardigheid – “*agit inter iniquos iustus*”, zijn barmhartigheid – “*dux clementissimus*” en zijn vroomheid – “*tuae pietatis*”, “*bonos mores instaurat & aris sacra suis*”.

De auteur van het verjaardagsgedicht vindt dat we Farnese moeten eren. Hij is immers de overwinnaar die de overwonnen stad deed herrijzen, de beschermer van het ware geloof die de ontwijde kerken in ere heeft hersteld, de altaren opnieuw heeft opgericht en de geestelijken hun gerechtigde plaats heeft teruggegeven. Het laatste vers tilt Farnese op het niveau van de Romeinse keizer Augustus: “*Vt pacata datis respicit Belgica poenis, Et pax innumeros Farnesia duret in annos*”: moge de tot rust gebrachte Nederlanden herademmen nadat zij boete hebben gedaan, en moge de ‘pax Farnesia’ ontelbare jaren duren.

Het gedicht naar aanleiding van het overlijden van Margaretha van Parma laat ons weten dat “*Vidit eum reliquos ante-venire duces*”: zij zag Farnese de overige hertogen overtreffen. Het rouwdicht voor Caspar de Robles, die omkwam bij de explosie op de schipbrug, is geschreven in naam van zijn echtgenote. De landvoogd is voor haar “*nostris (...) ultor Sanguinis, & viduae spesq, salusq, domus*”: de wreker van ons bloed, de hoop van de weduwe en de redder van ons huis. Zij hoopt nog lang genoeg te mogen leven om zijn overwinning en triomf in de Nederlanden mee te maken.

Het overwinningsgedicht, dat Farnese uitroept tot “*invictissimo*”, brengt verslag uit van de slag om de Kouwensteinsedijk. De vijand is er reeds in geslaagd een bres te maken in de dijk, “*Tum memor ipse ducis Farnesius agmine primo aduolat*”, wanneer de hertog komt aangevlogen om zijn mannen moed in te spreken. Na zijn aansporingen vatten zij moed, en God zelf komt Farnese te hulp. Na zes uur van wisselende krijgskansen komt Farnese als “*victor*” uit de strijd.

De auteur van het gedicht naar aanleiding van de dood van Octavio Farnese laat Alexanders vader zelf aan het woord om hem te prijzen. “*Iunxit & Austriacis Farnesia lilia signis*”: hij heeft het geslacht Farnese verbonden met dat der Oostenrijkse Habsburgers. “*Natus Alexander iam non vulgare per orbem Facta celebratum per sua, nomen habet*”: mijn zoon heeft een naam die bekend is over de hele wereld en beroemd omwille van zijn daden. “*Ille feros posito Belgas mansuescere ferro Cogit; & imperij jura subire su?*”: hij heeft de wilde Nederlanders getemd met zijn zwaard en onderworpen aan de wetten van zijn heerschappij. “*Ille Placentinam meritis mihi reddidit arcem, Ille senectutem subleuat ille meam*”: door zijn verdiensten heeft hij de burcht Piacenza aan mij teruggegeven, hij heeft mijn oude dag licht gemaakt. “*Vt qua Belgicas virtute receperit urbes, Sedavitq, truces qua pietate manus*”: met welk een moed heeft hij de Nederlandse steden ingenomen, met welk een godsvrucht de rebelse troepen bedwongen.

Tot slot krijgt Farnese nog lof toegezwaaid in het stukje van de auteur ‘aan de lezer’ en in de twee opdrachten op het einde van het pamflet. Voor Bochius zelf is hij een “*totiusque Belgij benefactor*”: een weldoener van de hele Nederlanden, die opvalt door zijn “*singularis pietas & modestia*”: zijn uitzonderlijke vroomheid en bescheidenheid. Farnese is “*omnium clementissimo & humanissimo*”: de meest vergevingsgezinde en humane van allen. Henricus Halmalius richt zich in zijn opdracht tot Bochius: jij bezingt de grootse daden van de nieuwe Achilles, die de Nederlanders tot rust heeft gebracht, een verdrag heeft gesloten, het volk heeft bevrijd van de rebellen en onder wiens leiding de rust van de vrede is teruggekeerd en wij terugkeren naar het ware geloof. Henricus de

Moy³⁵⁴ somt op wat er tijdens de rebellie allemaal foutliep: ongehoorzaamheid aan de wetten, onkuisheid, diefstal en minachting voor het ware geloof. “*Non tulit haec oculis ductor Farnesius aequis*”: Farnese kon dat niet langer aanzien. Met godsvrucht heeft hij daarom de politici, met vrede de steden en met een verdrag het misleide volk herschapen, en met godsdienst heropgevoed. En dus: “*Pergite, tu populos, Farnesi, vince rebelles*”: ga verder, jij, Farnese, met het overwinnen van rebellerende volkeren.

Dat deze auteurs heel erg ingenomen zijn met Alexander Farnese is intussen duidelijk. In deze pamfletten dichten zij hem een waslijst aan goede kwaliteiten toe. Die hebben grotendeels te maken met zijn roem als veldheer. Kort samengevat komt het er op neer dat er nooit een dapperder generaal heeft rondgelopen op deze wereld en dat heel de mensheid daarvan doordrongen is. Maar ook andere aspecten van Farneses persoonlijkheid krijgen aandacht. Zo zien deze auteurs Farnese als genadig, bescheiden, rechtvaardig, verstandig, ervaren en voorzichtig. Verder is hij een vrome beschermer van het ware geloof, een vredebrenger en heeft hij het familiebelang uitstekend gediend. Een enkeling meet Farnese zelfs een goddelijke status aan.

De *Raccolta* en de *Panegyrici* werden respectievelijk gedrukt in Parma en in Antwerpen. Een derde pamflet dat thuishoort in deze categorie,³⁵⁵ maar niet meer binnen Farneses ambtstermijn valt, werd ook in Italië gedrukt. Van alle drie de pamfletten vond ik slechts één exemplaar terug in mijn vaste combinatie van Nederlandse en Belgische metacatalogi. In de Italiaanse metadata-bank *Edit16* vond ik van de *Raccolta* echter twaalf exemplaren terug en van de *Assedio* maar liefst drieëndertig. Dit soort pamfletten, vol lofdichten op de wapenfeiten van Alexander Farnese, was dus duidelijk vooral in Farneses thuisbasis Italië populair. Qua omvang neigen de drie publicaties al meer naar boekjes dan naar pamfletten, wat hun kostprijs ongetwijfeld de hoogte in joeg. De geografische bariëre (in het geval van de *Raccolta* en de *Assedio*), de financiële bariëre én de taalbarrière beperkten waarschijnlijk hun impact op de publieke opinie in de Nederlanden. Het geringe aantal exemplaren dat ik in Nederlandse en Belgische bibliotheken kon terugvinden, lijkt dit te bevestigen. Door hun latere publicatiedatum hebben ze bovendien qua inhoud meer weg van geschiedschrijving dan van ‘actualiteitsjournalistiek’. Anderzijds kunnen we niet uitsluiten dat ze ook hier werden gelezen en in de smaak vielen bij bewonderaars van de landvoogd. Ze schetsen immers wel degelijk een bepaald beeld van hem: hoe lovender hoe liever. Omdat de *Raccolta* en de *Panegyrici* nog tijdens het gouverneurschap van Farnese werden gepubliceerd (in 1586 en 1587), liet ik ze toch even aan bod komen. Gezien hun omvang, inhoud en heterogene samenstelling, was het echter onmogelijk bij de bespreking even grondig te zijn als bij de andere pamfletten.

³⁵⁴ Henricus Halmalius en Henricus de Moy waren ongetwijfeld bekenden van de auteur van het werk. Halmalius was lid van het stadsbestuur en de Moy was net als Boch stadssecretaris. (IOANNES BOCHIUS, *Panegyrici*.)

³⁵⁵ CESARE CAMPANA, *Assedio e racquisto d'Anversa, Fatto dal sereniss. Alessandro Farnese Principe di Parma, &c. Luogotenente, Governatore, e Capitan Generale ne Paesi Bassi, del Catholico, e Porentissimo Filippo secondo re di Spagna*, In Vicenza, Aprebo Giorgio Greco, 1595. Cesare Campana, geboren in L'Aquila in 1540 en overleden in Vicenza in 1606, was geschiedkundige, dichter en redenaar. Van hem bleven meerdere redevoeringen en gedichten bewaard, maar vooral geschiedkundig werk waaronder stambomen van adellijke en koninklijke families, een wereldgeschiedenis, een geschiedkundig werk over de oorlog tussen christenen en Turken, een werkje over de pest in Venetië in 1576 en naast de *Assedio* over het beleg van Antwerpen ook een werk met indrukken over de Nederlanden onder Alexander Farnese: *Imprese nella Fiandra del sereniss. Alessandro Farnese ... Historia di Cesare Campana. Aggiuntoui gl'arbori de' conti di Fiandra*, In Cremona: appresso Francesco Pellizzarij, 1595. (*Edit16* – ICCU, (<http://edit16.iccu.sbn.it>))

5. De eerste kras op Farneses blazoën: het fiasco van de Spaanse Armada

*Die van Hollant en Zeelant seer vermaert,
Zijnd als doen oock by malcander vergaert,
Hebben d'uytganck van Duynkercken so beset,
Dat de Prince van Parma wert belet,
Met sijn schepen ende volck in groote hoopen,
Aldaer versaemt als doen in Zee te loopen.*

– uit *Lofsang ende dancksegginghe over de nederlaghe ende verstroyinge van de Spaensche Armeeye, int Jaer 1588.*³⁵⁶

Na de val van Antwerpen zag het er even naar uit dat Farnese de Nederlanden nu snel volledig zou overrompelen. Toch kampte ook hij met problemen. Zijn middelen waren uitgeput en de verwoeste zuidelijke provincies konden zijn troepen niet meer voeden. Door de malaise bij de opstandelingen was dit het ideale moment om met hen te onderhandelen, maar Filips II wou hier niet van weten.³⁵⁷ Tot overmaat van ramp kreeg Farnese te maken met slecht weer en, voor het eerst in al die jaren, met muiterij.³⁵⁸ Uiteindelijk bereikte de landvoogd in het najaar enkel dat Antwerpen tegen een aanval werd verzekerd. Zijn aanval op Oostende mislukte. In de winter trok hij zijn troepen terug naar de Maas en de Rijn om zijn noodlijdende gewesten te ontlasten.³⁵⁹

Intussen was Elizabeth I de opstandelingen te hulp gekomen. Tot dan toe had zij zich zo neutraal mogelijk opgesteld in het conflict, maar de dreigende val van Antwerpen had haar op andere gedachten gebracht. Door hoopvolle berichten aan de vooravond van de aanval op de Kouwens-teinsedijk, stelde zij haar tussenkomst echter zo lang uit, dat voor Antwerpen alle hulp te laat kwam. Pas op 20 augustus werd het verdrag van Nonsuch ondertekend. Elizabeth zou 5 000 infanteristen, 1 000 ruiters en geld naar de Nederlanden sturen. Deze steun werd beschouwd als een lening, die moest worden terugbetaald binnen de vijf jaar nadat er een vredesakkoord was ondertekend. Zij kreeg Vlissingen, Den Briel en Rammekens in onderpand.³⁶⁰ Hiermee verklaarde Elizabeth I eigenlijk de oorlog aan Filips II. Dankzij dit verdrag overwonnen de opstandelingen hun oorlogsmoedigheid. Bestuurders die voorstanders waren van vredesgesprekken werden afgezet en de Staten-Generaal begonnen een leger te verzamelen.³⁶¹ In 1586 werden Farneses troepen flink bestookt. Bovendien werd de aanvoer van voedsel naar de gereconcilieerde Nederlanden afgesneden. Het hele jaar zou Farnese zich in de regio van de Maas en de Rijn bezighouden met het opnieuw vrijmaken van de aanvoerlijnen uit Duitsland.³⁶² Tijdens deze campagne veroverde hij strategische steden als Grave, Megem, Venlo, Neuss en Mörs.³⁶³

³⁵⁶ *Het Geuzenliedboek*, E.T. KUIPER ed., II, 15-16.

³⁵⁷ A.J. TJJADEN, 'De reconquista mislukt', 154.

³⁵⁸ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 168.

³⁵⁹ L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis van het zuiden 1585-1609', J.F. NIERMEYER e.a. red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V, Antwerpen e.a., 1952, 247-249.

³⁶⁰ C. WILSON, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*, Den Haag, 1979, 83; 86. In het verdrag staat 5 000 infanteristen, maar er waren al ruim 1 000 soldaten in de Nederlanden aanwezig. Losada Málvarez spreekt daarom over 6 000 infanteristen en 1 350 ruiters. (J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 168)

³⁶¹ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 211.

³⁶² L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 249-250.

³⁶³ G. PARKER, *The Army of Flanders*, 243.

Filips II was er intussen van overtuigd dat de herovering van de opstandige provincies maar kon slagen als de Engelse hulptroepen zich terugtrokken. Eind 1585 liet hij Farnese weten dat hij besloten had om tot een aanval op Engeland over te gaan, en vroeg hij hem om ideeën voor de te volgen strategie.³⁶⁴ Farnese stelde voor om met behulp van transportschepen zijn Vlaamse leger, voorraden en munitie vanuit Duinkerke over te zetten naar de monding van de Theems. Daarna zou hij in een ‘Blitzkrieg’ optrekken naar het onbeschermd Londen.³⁶⁵ Geheimhouding was cruciaal voor succes; dan kon Farnese met slechts een kleine escorte oorlogsschepen onopgemerkt oversteken naar Engeland.³⁶⁶ Filips II vroeg ook advies aan Don Alvaro de Bazán, markies van Santa Cruz en opperbevelhebber van de zeemacht. Die stelde voor om vanuit Spanje een invasievloot naar Engeland te sturen met alle troepen, materiaal en munitie aan boord. Deze moest eerst een schijnaanval uitvoeren op Ierland, en pas twee maanden later het hoofddoel Engeland bestoken. Uiteindelijk besloot Filips II om beide plannen te verenigen. Een Armada uit Lissabon met het meeste materiaal en zoveel mogelijk troepen aan boord zou het Kanaal schoonvegen en de overtocht van Farneses leger beschermen.³⁶⁷

Dit plan had één cruciale zwakke plek: het hield amper rekening met de realiteit van een maritieme operatie. Zo koos men oktober als het ideale moment voor een aanval, omdat in Engeland de schuren dan tot de nok gevuld zouden zijn. Aan het verraderlijke herfstweer op zee dacht men niet.³⁶⁸ De samenvoeging van de vloot uit Spanje en de overzetboten uit Vlaanderen vormde het grootste probleem. Farnese maakte Filips II er meermaals op attent dat hij niet beschikte over een zeehaven diep genoeg om de Armada te ontvangen, maar dat zijn overzetboten ook niet in staat waren op eigen kracht de Armada tegemoet te varen.³⁶⁹ In de herfst van 1587 waren de Spaanse plannen uitgelekt, tot grote ontsteltenis van Farnese.³⁷⁰ De vloot van Justinus van Nassau patrouilleerde nu voor de kust en ook de Engelsen waren waakzaam. Door financiële tekorten en gebrek aan interesse, hadden Farnese en zijn voorgangers nooit een vloot uitgebouwd. De Armada moest hen dus komen ontzetten.³⁷¹ Daarvoor was echter een goede communicatie nodig tussen de twee bevelhebbers – Don Alonso Pérez de Guzmán, hertog van Medina Sidonia, en Farnese. Farnese móést klaar zijn om te vertrekken zodra de Armada arriveerde.³⁷² Aan de Vlaamse kust was immers nergens een schuilhaven voor de grote schepen van de Spaanse vloot. Een storm zou dan fataal kunnen zijn.³⁷³

³⁶⁴ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 111; G. PARKER, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven en Londen, 1998, 181-182. De Engelse bemoeienis in de Nederlanden was uiteraard niet de enige reden voor het uitvaren van de Armada. Aanvallen van Francis Drake op Spaans grondgebied en op Spaanse schepen op de Atlantische Oceaan waren Filips II een doorn in het oog. Daarnaast speelde ook het religieuze aspect een rol.

³⁶⁵ F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 80-82; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 184-185.

³⁶⁶ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 115; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 186-187. Erg realistische was dit niet. Een invasie op deze schaal kon onmogelijk geheim blijven. Zelfs als Farnese erin slaagde uit te varen, zou zijn leger urenlang onbeschermd ronddobberen op een gevaarlijke zee. Al snel zag Farnese in dat hij de oversteek had onderschat door zijn gebrek aan ervaring op zee, dat het geheim geen geheim meer was en dat een escorte levensnoodzakelijk werd. (F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 82.)

³⁶⁷ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 117-118; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 187-188; F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 80; 85; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 184-188.

³⁶⁸ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 186.

³⁶⁹ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 118; 152; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 188; 195.

³⁷⁰ F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 87-88.

³⁷¹ J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 190; 192.

³⁷² G. PARKER, ‘Was Parma ready? The Army of Flanders and the Spanish Armada in 1588’, H. SOLY en R. VERMEIR red., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden, Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 283.

³⁷³ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 28.

Toen de Armada op 30 juli de Engelse kust in zicht kreeg, had Medina Sidonia nog steeds geen bericht ontvangen van de landvoogd. Terwijl de Armada verder het Kanaal opvoer, regelmatig bestookt door de Engelsen, schreef Medina Sidonia steeds dringender brieven naar Farnese. Pas op 6 augustus, de dag dat de Armada Calais bereikte, kwam er eindelijk antwoord. Daarin meldde de hertog van Parma – zich er niet van bewust dat de Armada reeds zo dicht was genaderd – dat hij op 12 augustus kon uitvaren. Voor Medina Sidonia was dit een ramp. De Engelse vloot zat hem op de hielen en voor hem uit lagen onbekende Vlaamse zandbanken, waardoor hij ook niet dichter naar Farnese toe durfde varen. De Armada kon enkel wachten, maar de Engelsen lieten haar uiteraard geen zes dagen ongemoeid.³⁷⁴ In de nacht van 7 op 8 augustus stuurden zij acht brandschepen af op de Spaanse vloot. De Spanjaarden kaptten – Giambelli's bomschepen indachtig – in paniek de ankertouwen door en raakten verspreid. De dag nadien gingen de Engelsen in de aanval en joegen de Armada voorbij Duinkerke, waar Farnese nog volop bezig was zijn troepen in te schepen. Door de wind steeds verder naar het noorden geblazen, zat er voor de Spanjaarden uiteindelijk niets anders op dan langs Schotland en de Atlantische Oceaan naar huis terug te keren. Op dat ogenblik was er nog geen onoverkomelijke ramp gebeurd en kon de Armada in zekere zin zelfs succesvol genoemd worden. Op de Atlantische Oceaan sloeg echter het noodlot toe. De gehavende Armada kwam in een opeenvolging van stormen terecht en tientallen schepen leden schipbreuk op de kusten van Ierland.³⁷⁵ Van de honderddertig schepen die eind mei waren uitgevaren, keerden er slechts zestig tot zeventig terug. Duizenden opvarenden, onder wie veel moeilijk te vervangen veteranen, waren gedood of verdronken. Exacte cijfers zijn niet gekend, maar volgens Geoffrey Parker en Colin Martin overleefde mogelijk slechts de helft van de 30 000 opvarenden de expeditie, volgens Losada Málvarez slechts een derde. Behalve duizenden veteranen verloor Filips II ook heel wat waardevolle officieren.³⁷⁶

In Spanje ging men meteen op zoek naar een zondebok. Voor enkele officieren die hadden meegevaren op de Armada, was dit Alexander Farnese. Die visie bereikte ook de propagandamakers van de opstandelingen, ondermeer dankzij Don Diego de Pimentel. Deze officier werd op 8 augustus gevangengenomen en ondervraagd. Zijn antwoorden, waaruit blijkt dat hij Farnese verantwoordelijk achtte voor de mislukking, verschenen in pamfletvorm in de *Breeder verclaringhe vande Vloote van Spaengnien*.³⁷⁷ Ook beschuldigingen van andere officieren bereikten de pamflettenschrijvers.³⁷⁸ Uiteindelijk culmineerde de kwestie in een persiflage op een apologie door de hertog van Parma.³⁷⁹

³⁷⁴ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 28; 171-181.

³⁷⁵ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 186-192; 227-238; F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 185-202; 204-205; 209-211.

³⁷⁶ C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 258-260; J.C. LOSADA MALVAREZ, *Los generales de Flandes*, 196.

³⁷⁷ *Breeder verclaringhe vande Uloote van Spaengnien. De bekentenisse van Don Diego de Pimentel, opper velt heer van een Regiment Crijshvolck [sic!] van zijne M^e. de Coninc van Spanien, Hem afghevraecht inden Haghe int bywesen vande principael Heeren, een seer vrende ende wonderlijcke antwoorde*, 1588.

³⁷⁸ *Uvaerachtighe verclaeringhe van de Armade des Conincx van Spaengien, van Lisbona gheseylt, nae Engbelandt ende dees Landen, en vande gheveldighe teghenstandt der Coninginne van Engbelandts Armade, die haer vernielt, verdreuen, ende naegheiaecht hebben van Pleymuyen tot inde Noort Zee, nae de waerachtighe belydenisse die daer van ontcomen ende ghevanghen genomen zijn*, Ghedruckt tot Amstelredam, by Cornelis Claesz., 1588.

³⁷⁹ M.S. HEYITALIAEN, *Lamentatie, Ofte beclach van den prince van Parme ouer zijn ongheluck, hem wedervaren inden Jaere, xvC.Lxxxviii*, 1589.

In de *Breeder verclaringhe* doet Don Diego verslag van zijn wedervaren op de Armada vanaf haar vertrek tot zijn eigen gevangenneming. Verder onthult hij de precieze strategie die de Spanjaarden hadden willen hanteren. De Armada zou zich bij de hertog van Parma voegen en daarna zouden ze samen Engeland aanvallen. De Spanjaarden wisten blijkbaar wel dat er “*eenige schepen van Oorlogē*” voor Duinkerke lagen om Farneses vertrek te verhinderen, maar volgens Don Diego mochten zij niet tot Duinkerke varen om hem te helpen. Bovendien had hij begrepen dat Farnese beschikte over 38 000 man waaronder heel wat veteranen. Op de vraag of er dan geen plannen waren gemaakt voor het geval dat de hertog van Parma zich niet bij hen zou kunnen voegen, antwoordde hij “*datse niet eens ghedocht en hadden dat de voorseyde Hertoch, hebbende hondert schepen, soo groote menichte van schuyten ende pleyten ende een Armeye van ontrent veertich duysent mans, niet en soude hebben wtgheworden alst hem beliefde*”. Farnese had toch tenminste kunnen proberen enkele schepen met musketiers uit te zenden om de vijand bezig te houden, terwijl zijn eigen schepen de haven verlieten. Don Diego begreep dus duidelijk niet waarom Farnese met al zijn mankracht niet uit Duinkerke had kunnen ontsnappen om zich bij de Armada te voegen. Het belang van vuurkracht ontging hem.

Soortgelijke geluiden zijn te horen in de *Vvaerachtighe verclaeringhe van de Armade*. Dit pamflet beschrijft het doel van de Armada (volgens de auteur: eindelijk de Nederlanden veroveren), de grootte van de Spaanse vloot en nadien de gebeurtenissen tot half augustus. Op 30 juli maakten de Engelsen twee schepen buit. Onder de opvarenden bevonden zich Don Pedro de Valdes en verschillende officieren. Zij “*lasterden gheweldich opten Prince van Parma dat hy niet wtgheworden was nae zyn beloften, dat hy was een verrader van Godt ende den Coninck*”. Dit pamflet weet ook te vertellen waarom Farnese niet kwam opdagen. Toen de Armada op 6 augustus Calais bereikte, was de prins van Parma haastig aan het inschepen, maar “*ouermits de Holantsche ende Zeelantsche Schepen int ghetal van ontrent 40. binnen de bancken voor Duynkercken laghen*” kon hij de haven niet uit. Om een samenvoeging van beide vloten helemaal te beletten, stuurden de Engelsen de volgende dag brandschepen op de Armada af, met de bekende gevolgen.

Uiteraard was Farnese niet gelukkig met de beschuldigingen aan zijn adres. Deze kwamen overigens niet alleen van krijgsgevangenen. Ook Don Francisco de Bobadilla, één van de hoogste officieren op de Armada, hield Farnese grotendeels verantwoordelijk voor de mislukking.³⁸⁰ In september was volgens een Spaanse ambassadeur in Parijs bijna iedereen in Frankrijk ervan overtuigd dat Farnese de operatie met opzet had gesaboteerd. In Italië was de toestand al even hopeeloos. Farnese moest zijn oom, kardinaal Alexander Farnese, vragen eventuele beschuldigingen onmiddellijk te weerleggen, en stuurde in oktober zelfs een speciale gezant naar Italië om hem te verdedigen.³⁸¹ Reeds op 8 augustus zond hij Filips II een brief om hem te verzekeren dat hij wel degelijk gereed was geweest om het Kanaal over te varen. Dat inspecteurs kort voordien geen soldaten of kanonnen hadden gezien aan boord van zijn schepen, was omdat hij zijn troepen onmogelijk lang op voorhand kon inschepen, gezien de beperkte ruimte aan boord.³⁸²

Toch bleven de Spaanse ministers sceptisch. In een brief van 30 december verdedigde Farnese zich opnieuw. Op maandag 7 augustus, de dag dat hij vernam dat de Armada reeds in Calais was, had hij in Nieuwpoort 16 000 man laten inschepen. Op de avond van 8 augustus waren ook in

³⁸⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, 238; C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 265; F. FERNANDEZ-ARRESTO, *The Spanish Armada*, 132; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 229.

³⁸¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, 237; G. PARKER, ‘Was Parma ready?’, 280-281; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 230.

³⁸² C. MARTIN en G. PARKER, *The Spanish Armada*, 266.

Duinkerke alle troepen en munitie ingescheept. Als ze geen slecht nieuws hadden gekregen van de Armada, was hij diezelfde nacht nog uitgevaren en had hij de volgende dag zijn beide vloten samengebracht. Op drie dagen tijd zou hij klaar zijn geweest om zich bij de Armada te voegen.³⁸³ Zelfs na deze brief bleven er twijfels, zodat Farnese zich in juni 1589 geroepen voelde kopieën van alle relevante documenten naar de koning op te sturen, mogelijk met enkele opmerkingen over de dwaasheid van de hele onderneming. Filips II antwoordde daarop dat de landvoogd moest ophouden met zijn klaagzang en zich op belangrijker zaken concentreren.³⁸⁴ Voor hem leek de zaak gesloten. Farnese behield zijn commando en het vertrouwen van de koning. De roddels aan het Spaans-Habsburgse hof zouden echter blijven aanhouden tot Farneses dood in 1592.³⁸⁵

De opstandelingen hadden intussen ook gemerkt dat Farnese zich in eigen land in een lastig parket bevond, dat half Europa kwaad opzette vermoedde en dat Farnese er alles aan deed om de geruchtenmolen te stoppen. In de eerste pamfletten was de mislukte samenvoeging vooral aanleiding geweest voor snoeverij: de Spanjaarden hadden de Hollands-Zeeuwse vloot duidelijk onderschat, zij beseften niet dat Farnese werd tegengehouden door de geuzenvloot. Farnese komt niet erg fraai voor de dag – hij slaagt er immers, ondanks zijn enorme strijdmacht, niet in die blokkade te doorbreken en wordt letterlijk voor verrader uitgescholden –, maar in deze pamfletten was hij nog niet het belangrijkste mikpunt van spot. In de *Lamentatie, Ofte beclach van den prince van Parme* was hij dat duidelijk wel.

De *Lamentatie* is helemaal in dichtvorm en begint met een weeklacht, zogenaamd van de hand van Farnese, over het ongeluk dat hem in 1588 is overkomen. Nadien volgen een tekstje ter ere van Elizabeth I, een zogenaamde brief van de koningin van Engeland aan haar goede burens in Holland, Zeeland en Friesland en een antwoord op die brief.

‘Farnese’ begint met een klaagzang over hoe het geluk hem heeft verlaten, en hoe mensen nu over hem roddelen. Meermaals jammert hij dat iedereen de spot met hem drijft. Wat hij in twaalf jaar heeft opgebouwd, heeft hij op één dag allemaal verloren, omdat hij onterecht de schuld krijgt van de ondergang van de Armada. “*Al onghbeoort, moet ick draghen de schult, Met onghedult, t’verlies van s’Conincx Vloote (...) Wonder ny meynden doen, maer cregghen peur, Om dat voor ons deur, soo veel geusen laghen*”. Iedereen zou volgens ‘Farnese’ de moed in de schoenen gezonken zijn, bij het zien van deze vijandelijke vloot. Bovendien is men het erover eens dat niet de mens maar God de Armada heeft verslagen, en toch “*men my op leght de schult, Dat ickse niet quam te bate tusschen Douer en Calis*”. God heeft de vijand beschermd omdat hij wist dat de Spanjaarden geen genade zouden kennen. ‘Farnese’ geeft vervolgens ook toe dat hij alle Engelsen, Schotten en Ieren over de kling zou hebben gejaagd. Omdat hij dat nu niet heeft gedaan is iedereen boos op hem, de koning en de paus inclusief. “*Om dat ick niet wt en quam, als ick vernam s’Conincx Vloot, sterck en groot, zijnde in noot (...) Maar Hola, De Water-Geusen laghen voor mijn deur, Wt te commen ick niet en dorste bestaen*”.

Nu weet ‘Farnese’ niet hoe hij zijn naam moet zuiveren van de blaam en hij schaamt zich diep. Hij krijgt het benauwd als hij denkt aan de woede van de koning. Daarom doet hij een beroep op de paus om een verzoening tot stand te brengen. Hij kan de koning nog veel diensten bewijzen: hij is immers een veel beter leugenaar dan zijn voorgangers. En zijne heiligheid hoeft het niet

³⁸³ G. PARKER, ‘Was Parma ready?’, 281-282; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 230-231; L. VAN DER ESSEN, ‘Politieke geschiedenis’, 256.

³⁸⁴ G. PARKER, *The Grand Strategy*, 231.

³⁸⁵ L. VAN DER ESSEN, ‘Politieke geschiedenis’, 258; 260; G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 216.

voor niets te doen: het is immers de gewoonte in de katholieke kerk dat men zijn zonden afkoopt. Eenmaal hij bij de paus genade heeft gekocht, hoopt hij dat de koning hem ook wel zal vergeven. En om de Inquisitie opnieuw aan zijn kant te krijgen, biedt hij hen Vlaandereen aan waar zij “*sullen moghen branden, moorden en quellen Naer hun wenschen, veel miljoenen menschen*”.

Vervolgens richt ‘Farnese’ zich tot de koning zelf. Is hij niet veel beter dan Alva of Don Juan? Het enige slechte dat hij ooit heeft gedaan, was Willem van Oranje laten vermoorden, en dat was in opdracht van de koning. Nadien scheidt ‘Farnese’ op over alle steden die hij voor Filips II heeft gewonnen. Deze steden bedwong hij echter zelden in een eerlijk gevecht, meestal veroverde hij ze door list en verraad. Hij kocht mensen om (en was blij als het plan niet doorging want dan behield hij zijn geld), hij sloot steden af van de buitenwereld zodat de inwoners verhongerden of hij wist hen te overhalen door genade te beloven.³⁸⁶ Immers: “*doort soet ghepijp en lieffelicken sancke, Crijcht den Weyman veel voghels int net en zijn bedwanck*”. Vergeven is echter niet vergeten, en niet iedereen kon op genade rekenen. In Maastricht gingen zijn mannen wreed te keer. Neuss werd veroverd door aan te vallen op het moment dat er onderhandelingen bezig waren. Ook deze stad werd geplunderd en gebrandschat. Antwerpen probeerde hij eerst met mooipraterij te veroveren, maar hij werd onthaald op hoongelach. Men wist immers wel dat men van hem geen goedertierenheid of genade moest verwachten. “*Onsen aert Was te seer vermaert, van tyranniseren daer wy meester weren, ons belofte braken altijt*”. Maar ook Antwerpen werd uitgehongerd en verloor na een lange en dappere strijd de moed. Door de verovering van deze stad heeft hij de koning toch een enorme dienst bewezen, vooral dan financieel? Alleen al daarom zou de koning hem genade moeten schenken, zodat hij terug met opgeheven hoofd kan rondlopen. En als de koning niet snel een brief stuurt waarin hij zijn landvoogd vergeeft, zal hij de wapens neerleggen.

Tussendoor wordt Farnese nog afgeschilderd als goedgeglovige katholiek. Hij meent immers dat zonden kunnen worden vergeven door geld te schenken aan de paus. De onnozelheid van katholieken in het algemeen en Farnese in het bijzonder wordt verder benadrukt door te spotten met de transsubstantiatieleer, het verbod om de Bijbel te lezen, het naïeve vertrouwen van de landvoogd in de wijsheid en goedheid van de paus en zijn overtuiging dat een zondaar verlost kan worden door offerandes en een dode uit het vagevuur bevrijd met misvieringen. Verder wil de gouverneur-generaal zich wreken op de geuzen die nu met hem spotten, maar Holland en Zeeland kan hij enkel door list veroveren. Hij zal hen daarom een bedrieglijk verdrag aanbieden. De pardonbrief uit Spanje blijft echter lang weg en ‘Farnese’ krijgt het opnieuw benauwd. Na een laatste oproep aan de paus om vergiffenis, schuift hij de schuld voor het uitblijven van genade in de schoenen van de Inquisitie. Twaalf jaar heeft hij voor hen gewerkt, en nu haten ze hem. Zij geven ‘Farnese’ immers de schuld “*datse in Enghelant, En ouer de Schotten, wilde en tamme Iren Als in Spaengien niet moghen heerschappieren*”. De rest van het pamflet is minder interessant, al wordt Farnese nog een keer uitgelachen in de brief van Elizabeth I, omdat hij dacht dat hij de verovering van Engeland reeds aan zijn palmares kon toevoegen.

³⁸⁶ In Gent mislukte Farneses poging om de Jonker van Hembyze, de leider van de calvinisten, om te kopen, maar Hembyzes verraad brak wel de Gentse tegenstand. Brugge werd op aanstoken van Farnese verraden door Karel van Croy, prins van Chimay. Gelder, Deventer, Lier en Zutphen werden eveneens door Farnese ‘gekocht’. Ieper, Brussel, Mechelen en Leuven werden uitgehongerd. Sluis kreeg Farnese in handen doordat de stad zonder kruit viel en Den-dermonde werd afgesloten van het water zodat haar stadsgrachten nutteloos werden. Nijvel viel door een overmacht en Maastricht en Neuss werden schandelijk behandeld tijdens en na de inname. Venlo gaf zich haastig over na de val van Grave.

Farnese wordt in dit pamflet afgeschilderd als een jammerende huilebalk en een lafaard. Hij blijft herhalen dat het fiasco niet zijn schuld is, maar eigenlijk was hij simpelweg te bang om een uitval te wagen. Al even bang is hij voor de woede van de koning. Nu moet hij bij zijn oversten, Filips II en de paus, om genade smeken. De pamfletschrijver grijpt deze mogelijkheid aan om Farnese nog andere eigenschappen aan te meten. Zo is hij duidelijk een wreedaard. Als hij het Kanaal had weten over te steken, zou hij alle Engelsen over de kling hebben gejaagd. In zijn veroveringstocht door de Nederlanden komt hij al even meedogenloos uit de verf, vooral met zijn verovering van Maastricht en Neuss. Voor de pamfletschrijver is dit het bewijs dat Farneses genade slechts een façade is, die hij gebruikt om steden in de val te lokken. Wanneer dat niet werkt, verlaat hij zich op listigheid, omkoping of verraad. De Antwerpenaren noemen hem een leugenaar en een tiran. En wanneer hij van Filips II niet krijgt wat hij wil, is hij bereid over te gaan tot chantage. Verder denkt deze Farnese duidelijk heel wat van zichzelf en zijn verwezenlijkingen en dreigt hij iedereen die met hem spot met zijn wraak. Tot slot wordt Farneses relatie met de katholieke kerk op de korrel genomen. Genade denkt Farnese met geld te kunnen kopen, een sneer naar de aflatenhandel. De machtsgeile Inquisitie hoopt hij te sussen met Vlaamse ketteren, die zij mogen berechten.

Het verslag dat het pamflet doet van Farneses veroveringstocht in Vlaanderen en Brabant lijkt grotendeels te kloppen. Farnese voelde zich inderdaad niet te goed voor omkoping als hem dat een versterking of stad kon opleveren. Verschillende steden vielen hem in handen door verraad. Dankzij zijn tactisch en geografisch inzicht wist Farnese de noodzaak van man-tot-mangevechten te verminderen. Vaak kreeg hij een stad op de knieën met behulp van veraf gelegen blokkades.³⁸⁷ Vanuit het standpunt van de belegerden was dit een listige streek, maar Farneses mannen waren hem er waarschijnlijk dankbaar voor. Dat zijn genadige discours een belangrijke rol speelde in zijn heroveringsstrategie, werd reeds in de vorige hoofdstukken besproken, net als het feit dat niet elke stad op die genade kon rekenen. Het voorbeeld van Maastricht kwam al ter sprake, maar ook Neuss hield in 1586 een trauma over aan Farneses doortocht. Toen de verdedigers van de stad inzagen dat hun strijd hopeloos was, knoopten zij onderhandelingen aan met de landvoogd. Farneses soldaten vielen echter aan tijdens de vredesgesprekken en richtten een bloedbad aan.³⁸⁸ Dit keer is het onwaarschijnlijk dat Farnese er de hand in had: Neuss stond op het punt zich over te geven, een tamelijk ongeschonden stad is nuttiger dan een platgebrande, en een bloedbad paste niet in zijn zorgvuldig opgebouwde imago. Toch geldt, net als voor Maastricht, dat Farnese de eindverantwoordelijkheid droeg voor de daden van zijn soldaten.

De belangrijkste aanval op Farnese blijft de beschuldiging dat door zijn lafheid – naast door de dreiging van de geuzenvloot – de verovering van Engeland op de klippen liep. De werkelijkheid is heel wat genuanceerder. Over waar het precies fout liep is niet iedereen het eens. In Spanje kon men duidelijk niet geloven dat Farnese deze geuzen niet aankon, en deed het gerucht de ronde dat hij niet voldoende voorbereid was geweest. Don Juan Manrique de Lara, maestre de campo van een *terçio* in Duinkerke, klaagde dat de schepen niet af waren en dat er artillerie noch voedsel aan boord was. De officieren die Medina Sidonia uitstuurde om te controleren hoe het stond met Farneses voorbereidingen, vreesden dat hij niet op tijd gereed zou zijn. Zelfs Alonso Vasquez meldde dat de voorraden niet waren ingescheept en dat veel schepen niet waren uitgerust zoals het hoorde.³⁸⁹ Felipe Fernández-Armesto sluit zich aan bij de Spaanse visie. Farnese gaf volgens

³⁸⁷ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 209.

³⁸⁸ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, 53-55.

³⁸⁹ G. PARKER, 'Was Parma ready?', 288.

hem voorrang aan de herovering van de Nederlanden. De expeditie van de Armada leek hem reeds bij voorbaat tot mislukken gedoemd. Hij had wel degelijk zijn best gedaan: hij had een vloot uitgebouwd en een kanaalsysteem uitgegraven om zijn schepen ongemerkt te kunnen verplaatsen. Op het moment van de waarheid reageerde hij echter veel te traag.³⁹⁰

Van der Essen beaamt dat Farneses vloot nog niet helemaal op punt stond, maar voert verzachtende omstandigheden aan: onkundige ondergeschikten, corrupte leveranciers en onwillige zeelui. Doordat Farnese volledig in beslag werd genomen door schijnonderhandelingen met Elizabeth I, had hij geen tijd om hier paal en perk aan te stellen. Verder was Farnese mogelijk verrast dat de expeditie, na de vele vertragingen, toch nog was doorgegaan. Voor van der Essen is dit echter niet de belangrijkste oorzaak voor de mislukte vereniging van beide vloten.³⁹¹ Parker, die in 1994 een artikel wijdde aan de kwestie en in 1998 een hoofdstuk van zijn *The Grand Strategy*, gelooft al helemaal niet dat Farneses vloot onvoldoende klaar was om uit te kunnen varen. Spionagerapporten van Engelse en Staatse zeelui spreken dat immers tegen. En hoewel Vasquez niet onverdeeld positief was, ontkende hij dat bepaalde schepen geen voorraden of zeilen zouden hebben. Een andere tijdgenoot, Antonio Carnero, merkte op dat men voor een overtocht van zes uur helemaal geen grote voorraden aan boord hoefde te hebben, die werden apart vervoerd. Rekeningen tonen bovendien aan dat er heel wat scheepsreparaties waren uitgevoerd. Tot slot blijkt dat de kritiek vooral kwam van mensen die hun verslag pas na de feiten schreven en bijna allemaal van 'landrotten', die dus geen goed zicht hadden op de paraatheid van de vloot. Waarschijnlijk waren niet alle schepen klaar om uit te zeilen, maar het merendeel was dat wel. Organisatorisch was Farnese ook goed voorbereid. De landvoogd had een minutieus schema uitgestippeld voor de inscheeping en had zijn mannen twee keer laten oefenen. Uiteindelijk kostte het hem slechts zesendertig uur om 27 000 man in te schepen, een indrukwekkende prestatie.³⁹²

Hadden de opstandelingen dan gelijk dat ze zich op de borst klopten? Volgens Fernandez-Armesto niet. De blokkade door de Hollandse vloot was volgens hem van weinig tel. Farnese had immers een kleine gewapende vloot uitgebouwd om een eventuele blokkade te kunnen breken. Dankzij zijn kanaalsysteem kon hij deze oorlogsvloot ook in de juiste haven concentreren.³⁹³ Van der Essen en in iets mindere mate Parker zien wel een rol weggelegd voor de geuzenvloot. Dat deze een rol kon spelen, lag echter aan de onduidelijke afspraken vooraf. Voor van der Essen ontvouwde het drama zich als volgt. Op 10 juni schreef Medina Sidonia Farnese een brief waaruit blijkt dat hij verwachtte dat deze hem tegemoet zou varen.³⁹⁴ Duinkerke werd echter geblokkeerd door oorlogsschepen, terwijl Farnese zelf enkel beschikte over overzetboten. Op 6 augustus vernam Farnese dat de Armada zich twee dagen eerder ter hoogte van het eiland Wight bevond. Hij liet meteen zijn soldaten optrekken naar de inscheephavens waarrond hij hen had gelegerd. Op 7 augustus arriveerden twee nieuwe berichten. De Armada lag reeds voor Calais te wachten op Farnese, op de hiel gezeten door de Engelsen. Medina Sidonia vroeg Farnese zelfs om veertig tot vijftig vlieboten, waarmee hij de Engelsen hoopte af te houden tot de landvoogd was gearriveerd. Maar Farneses vloot was voorzien op het overzetten van troepen, niet op vechten op volle

³⁹⁰ F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 130-134.

³⁹¹ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, 231-235.

³⁹² G. PARKER, 'Was Parma ready?', 285-289; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 235; 238-241.

³⁹³ F. FERNANDEZ-ARMESTO, *The Spanish Armada*, 115.

³⁹⁴ Filips II stuurde Medina Sidonia hierop een protestbrief waarin hij wees op het feit dat Farnese niet beschikte over oorlogsschepen. De Armada moest dus alle vijandelijke schepen uit de weg ruimen voor de landvoogd kon uitvaren. Ondanks deze duidelijke taal, bleef Medina Sidonia in de waan dat Farnese zou uitvaren om hem bij kaap Margate te ontmoeten. (G. PARKER, *The Grand Strategy*, 233.)

zee. De hertog van Parma kon dus enkel beginnen met het inschepen van zijn soldaten en was hier op 9 augustus bijna mee klaar, toen het nieuws van de aanval op de Armada arriveerde. Zonder hulp van de Armada om de blokkade te breken, was hij niet in staat om uit te varen.³⁹⁵

Parker verenigde de visies van Fernandez-Armesto en van der Essen. De kleine oorlogsvloot bestond volgens hem wel degelijk. Alleen lag die vast in Antwerpen en Sluis, onbruikbaar voor de landvoogd. Aanvankelijk was Antwerpen Farneses uitvalsbasis, maar door de Scheldeblokkade moest hij zijn plannen aanpassen. In augustus 1587 veroverde hij daarom Sluis. Om zijn schepen daar te brengen, groef hij kanalen verder uit en doorbrak hij enkele dijken. Zijn grootste oorlogsschepen moest hij echter in Antwerpen achterlaten. Toen ook Sluis werd geblokkeerd, zette Farnese opnieuw mensen aan het werk om kanalen uit te graven, nu om Sluis met Nieuwpoort te verbinden. De grotere en beter bewapende schepen moest hij wederom achterlaten. Dit had twee belangrijke gevolgen. Ten eerste moest Farnese de inscheping zo lang mogelijk uitstellen, nu hij enkel nog over kleine schepen met zeer weinig ruimte voor zijn manschappen beschikte. Ten tweede kon hij zich geen weg meer naar buiten vechten, ondanks de grote getalsterkte van zijn troepen. Hij was er wel in geslaagd de vijand te misleiden over wat zijn uitvalsbasis zou worden, waardoor er slechts vijfendertig schepen voor Duinkerke lagen, maar zelfs die kon hij zonder hulp niet aan. Een poging met een kleine vloot van tien schepen mislukte. Farnese was dus aangewezen op hulp van de Armada.³⁹⁶

Deze problemen had men kunnen ondervangen indien Farnese en Medina-Sidonia tijdens de operatie nauw contact met elkaar hadden weten houden. Dan was Farnese op tijd gewaarschuwd dat hij moest inschepen, en Medina-Sidonia dat hij toch een escorte moest sturen.³⁹⁷ Parker wijst erop dat ook de communicatie helemaal fout liep. Zowel Medina Sidonia als Farnese probeerden elkaar meermaals te bereiken, maar dat was niet vanzelfsprekend. Medina Sidonia begreep niet dat zijn koeriers de snel oprukkende Armada amper voorbleven. De snelste manier om zich te verplaatsen was over zee, maar die methode was nu heel onveilig. Farneses pogingen hadden al even weinig succes. Van de zes schepen die hij tussen 14 juli en 5 augustus uitzond, wist enkel het laatste de Armada te vinden, op de dag dat deze Calais bereikte. Diezelfde dag pas vernam Farnese dat de vloot zich reeds in het Kanaal bevond. Hij kon dus onmogelijk zijn troepen reeds hebben ingescheept.³⁹⁸

Conclusie: het door de opstandelingen zo graag vertelde verhaal van de bange Farnese die bedwongen werd door de schepen van Justinus van Nassau klopt niet helemaal. De hertog van Parma was door de gebrekkige communicatie op het beslissende moment nog niet klaar met het inschepen van zijn troepen. Toen die eenmaal aan boord waren, was de Armada reeds voorbij Duinkerke gedreven, en werd ze door de Engelsen en vooral door de wind verhinderd rechtsomkeert te maken. Indien de Armada tussendoor halt had gehouden op het eiland Wight, zoals men even van plan was, of eerst een andere uitvalsbasis had veroverd, indien Farnese de tijd had gekregen om een geschikte Nederlandse haven te veroveren of indien de koeriers van Medina Sidonia Farnese twee dagen eerder hadden bereikt, had de geschiedenis er misschien helemaal anders

³⁹⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, 219-227.

³⁹⁶ G. PARKER, 'Was Parma ready?', 290-292; 296-297; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 249

³⁹⁷ Dat de Spaanse Armada Farneses leger niet kon komen ophalen vanwege de grote diepgang van haar galjoenen klopt niet. In 1558 hadden tien galjoenen in de slag bij Grevelingen het tegendeel bewezen. Bovendien beschikte Medina Sidonia over verschillende zwaar gewapende galeassen met geringe diepgang, die de Hollands-Zeeuwse vloot ook in toom hadden kunnen houden. (G. PARKER, 'Was Parma ready?', 296; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 248.)

³⁹⁸ G. PARKER, 'Was Parma ready?', 283-284; G. PARKER, *The Grand Strategy*, 234-235.

uitgezien. Het gebrek aan goede afspraken vooraf, slechte communicatie, de wind, Engelsen die de Armada wegjoegen van Wight en de Spaanse schrik voor Giambelli's helse tuigen beslisten er anders over.

In de Nederlanden was men er in ieder geval van overtuigd dat de dappere geuzenvloot Farnese had verhinderd uit te varen. Van de *Lamentatie* vond ik slechts één exemplaar terug. De *Vvaerachtighe verclaringhe* bleef met vier exemplaren in het Nederlands uit Amsterdam, en één Duitse vertaling reeds beter bewaard, terwijl ik van de *Breeder verclaringhe* negen Nederlandstalige exemplaren terugvond en een Engelse versie. Dit laatste pamflet werd in de Nederlanden gedrukt in Den Haag, Amsterdam en Delft, allemaal grote steden in handen van de opstandelingen. Het Engelse exemplaar komt uit Londen. Hoewel vooral de *Lamentatie* de spot drijft met Farnese, is ook uit de *Breeder verclaringhe* meer dan duidelijk dat de landvoogd volgens de auteur de duimen heeft moeten leggen voor de superieure Hollands-Zeeuwse vloot. Meer nog dan de pamfletten maken eigentijdse liedjes en geschiedschrijvers duidelijk dat dit voor de opstandelingen de juiste versie van de feiten was. De *Lofsang ende dancksegginghe over de nederlaghe ende verstroyinge van de Spaensche Armeey, int Jaer 1588* laat er geen twijfel over bestaan: de Hollanders en de Zeeuwen hebben Farnese het uitvaren belet.³⁹⁹ Bor is al even duidelijk: “*volgens den last van den konink van Spangien en hare in structie, als dat sy haer omtrent Cales souden ankeren, abwaer dat den Prince van Parma met sijn kleyne en platte schepen by haer komen soude met allerhande ammonitie, en die souden onder de defensie van de grote schepen voorby zeylen, om het volk te landen. Maer dit haer voornemen gelukten haer niet so sy geboopt hadden, door dien de Hollandse en Zeeuse schepen de vloot van Parma binnen hielden, dat sy geen gaten nyt konden komen*”. De hertog van Parma was dus – in de psychologie van de opstandelingen – bedwongen, net als de Armada. Na deze nederlaag zouden er voor hem niet veel overwinningen meer volgen.

³⁹⁹ *Het Geuzenliedboek*, E.T. KUIPER ed., II, 15-16. Zie het citaat aan het begin van dit hoofdstuk.

6. Besluit: Janus in de Nederlanden

Alexander Farnese werd door zijn bewonderaars meermaals met antieke goden gelijk gesteld. De god die het beste met zijn imago in de pamfletten correspondeert, is echter niet Mars of Jupiter, wel de god met de twee gezichten, Janus. Op basis van zijn handelen kreeg Farnese eigenschappen toegedicht, die vaak lijnrecht tegenover elkaar staan, maar wel twee zijden vormen van eenzelfde medaille. Meestal kwam de negatieve interpretatie van zijn acties uit het kamp van de opstandelingen, en de positieve uit het koningsgezinde kamp, maar dat was niet altijd het geval.

De strijd om Farneses imago lijkt zich vooral te hebben toegespitst op zijn al dan niet genadige en vredelievende bedoelingen en op zijn reputatie als veldheer. Binnen deze twee thema's valt ook een vrij duidelijke evolutie te bespeuren, al is het wat voorbarig om definitieve conclusies te trekken op basis van een studie die niet het gehele pamflettenbestand heeft onderzocht, maar zich heeft beperkt tot vier afgebakende onderwerpen. Behalve deze twee grote thema's, bleken er nog twee kleinere thema's uit de pamfletten te kunnen worden gedistilleerd, met name Farnese als gelovige en als lid van het geslacht Farnese.

6.1. Genadige vredebrenger of bloeddorstige tiran?

Doorheen zijn hele carrière als landvoogd, mat Alexander Farnese zichzelf een vredelievend en genadig imago aan. Aanvankelijk bleef die goede wil vooral beperkt tot woorden, zoals in de brief die hij in 1579 stuurde aan de Staten-Generaal. Datzelfde jaar nog kreeg hij in Maastricht de kans om zijn beloften in daden om te zetten, maar hij slaagde er niet in het juiste evenwicht te vinden tussen rechtvaardig straffen en zich genadig tonen. Die eerste grote kans om zijn woorden te staven met daden ging daardoor verloren. Hoewel hij volgens koningsgezinde pamfletten medelijden toonde met de inwoners van Maastricht, bleef vooral het beeld van de wrede, genadeloze en bloeddorstige plundering van de stad de mensen bij. De beschuldigingen uit het kamp van de Staten, dat Farnese allesbehalve vredelievend was en tweedracht zaaide onder de opstandelingen door valse beloften van vrede en door omkoping, leken dus gerechtvaardigd. De opstandelingen konden Farnese probleemloos voorstellen als een leugenaar en een vreemde tiran, die de inwoners van de Nederlanden in slavernij wou brengen. Toch slaagde de landvoogd er nog in om enkele provincies terug in het koningsgezinde kamp te krijgen, al hing ook deze overwinning dankzij slimme anti-Farnese propaganda van de opstandelingen een tijdlang aan een zijden draadje.

Door de ondertekening en de uitvoering van het Verdrag van Atrecht snoerde Farnese zijn critici reeds ten dele de mond. Zijn nieuwe bondgenoten kwamen op termijn echter bedrogen uit. Farnese hanteerde immers het motto: wat mij niet bevalt kan ik in de loop der jaren wel terugschroeven. Zo ontkrachtte hij de beschuldiging dat hij valse beloften zou doen en toonde hij zijn begrip en goede wil, terwijl hij uiteindelijk toch zijn zin kreeg. De troepen die hij door het verdrag moest wegzenden, keerden drie jaar later terug, en wel op vraag van de bondgenoten die hen eerder buiten hadden laten zetten. Na zes maanden was Farnese zelf nog steeds landvoogd, ondanks de bepaling daarover in het verdrag. Ook later zou hij, nadat hij eerst had gepronkt met zijn begrip voor de eisen van de tegenstander, uiteindelijk toch zijn eigen zin doordrijven. In Antwerpen bijvoorbeeld installeerde hij tegen de afspraak in een Spaans garnizoen in de citadel. Farnese was

dus minder betrouwbaar en redelijk dan hij zelf graag liet uitschijnen, en had voldoende geduld om te wachten tot het juiste moment om zijn beloften quasi geruisloos te breken. Indien Filips II hier geen stokje voor had gestoken, had hij de laatste opstandelingen in 1585 waarschijnlijk ook gewetensvrijheid aangeboden en zo de hele Nederlanden gereconcilieerd. Eenmaal de vrede getekend, hoopte hij dat de Contrareformatie de calvinisten wel tot inkeer zou brengen.⁴⁰⁰

Een tweede stap in de goede richting zette Farnese met de soepele vredesakkoorden die hij tijdens zijn opmars in Vlaanderen en Brabant aan de overwonnen steden aanbood. Vanaf de val van Doornik in februari 1582, zou hij zijn discours van ‘genadige vorst’ systematisch verder uitwerken, met de bedoeling daar politiek munt uit te slaan. Zo wist hij het beeld van de genadeloze, bloeddorstige tiran – dat ook deels een erfenis was van oude stereotiepen over Spanje – te ontcrachten. Toch was Farneses triomf niet helemaal compleet. De opstandelingen vonden immers een nieuwe reden om hem van wreedheid en bloeddorst te beschuldigen: het Banedict tegen Willem van Oranje en de verschillende moordpogingen die daarop volgden. Het verwijt dat Farnese de opdrachtgever was of toch tenminste de man die de moordenaar achteraf zijn beloning gaf, zou de landvoogd hardnekkig blijven achtervolgen. Op het moment van de feiten was niet de uiteindelijke moord, maar wel een door de opstandelingen voor moordpoging uitgegeven spionageopdracht het hoogtepunt van de campagne tegen Farnese. In latere jaren werd hem echter vooral de moord verweten. Dat hij op de hoogte was geweest van de plannen van Balthasar Gerard en hem een beloning had beloofd, werd hem ten zeerste kwalijk genomen.

Met de val van Antwerpen in 1585 bereikte Farneses zelfgecreëerde imago van de ‘genadige vorst’ zijn hoogtepunt, zelfs in die mate dat zijn tegenstanders hem volgden in zijn discours. Zowel Farnese zelf als de vertegenwoordigers van het belegerde Antwerpen spraken over de vaderlijke genegenheid van de landvoogd voor de Nederlanden en zijn oprechte wil om van de Nederlanden een betere plaats te maken. Farnese toonde zich voor de val bezorgd om de onschuldige slachtoffers van de oorlog en bood de belegerden rust, vrede en een volledig Pardon aan. De Antwerpse magistraten prezen zijn grootmoedigheid, goedheid en wijsheid. Na de val van de stad versterkte de gouverneur zijn imago van rechtvaardige, begripvolle en genadige heerser nog door enkele goedgekozen toegevingen te doen. Door enkele stedelingen werd hij zelfs als ‘verlosser’ ingehaald. Niet iedereen was echter onverdeeld positief. Eén pamflet beschreef de hoge nood van de Antwerpenaars, doordat Farnese hun levensader blokkeerde. De landvoogd wou hen beroven van hun goederen, hun vrijheid en hun leven. Met behulp van honger en terreur moesten zij worden onderworpen. Zo komt Farnese in één pamflet over de belegering van Antwerpen alsnog naar voor als een wrede machtswellusteling.

Ging samen met de Armada ook het respect voor de ‘genadige’ Farnese ten onder? Eén pamflet doorpriekte alvast het genadige discours van de hertog als een façade om steden tot overgave te overhalen. Daarbij werden herinneringen opgehaald aan steden die wél een Spaanse Furie hadden moeten ondergaan. Bovendien waren de opstandelingen nooit helemaal opgehouden met Farneses genadige discours aan te vallen.⁴⁰¹ Anderzijds bleef van de *Lamentatie*, het enige van de Armada-pamfletten dat Farnese aanviel op dit punt, slechts één exemplaar bewaard, een aanwijzing dat de impact ervan niet heel groot was.

⁴⁰⁰ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, IV, 115-116.

⁴⁰¹ V. SOEN, *Par la voye de pacification*, 336.

6.2. Ideale veldheer of listige lafaard?

Tijdens zijn opmars in de Nederlanden in de eerste helft van zijn gouverneurschap, wist Farnese een stevige reputatie als veldheer op te bouwen. Dit imago was wél in de eerste plaats een gevolg van zijn daden, maar werd nog versterkt in pamfletten die zijn kwaliteiten als de aanvoerder extra in de verf zetten. De verovering van Maastricht toonde reeds in 1579 wat de nieuwe landvoogd in zijn mars had, maar vooral zijn veroveringen in Vlaanderen en Brabant – met ook hier de val van Antwerpen als hoogtepunt – dwongen respect af. Ondanks zijn tamelijk beperkte middelen, wist de prins van Parma op enkele jaren veel meer vooruitgang te boeken dan eender wie van zijn voorgangers, en daar speelden zijn talenten als legeraanvoerder een grote rol in. Zelfs de belegerde Antwerpenaars prezen Farneses militaire kunde. Pamfletten uitgegeven tijdens het beleg van Antwerpen lauwerden hem als dappere krijgsman, maar hadden ook oog voor zijn goede relatie met de soldaten en voor zijn leiderscapaciteiten. Zij zagen Farnese als een onverschrokken oorlogsheld en als een plichtsbewuste generaal, die zijn troepen te hulp kwam op het moment dat de nood hoog was en hen opnieuw moed wist in te spreken. Na de strijd beloonde hij zijn manschappen en gunde hen hun *moment de gloire*. Zijn troepen droegen hem op hun beurt op handen.

Na de val van de stad bereikte Farneses roem een hoogtepunt en gingen de lofuitingen van zijn bewonderaars nog in crescendo. Niet alleen de tamelijk clichématige heldenmoed en onoverwinnelijkheid van de prins van Parma werden geprezen. Zijn strategisch vernuft wist men eveneens te appreciëren. Waar zijn gedurfde plannen voor een schipbrug aanvankelijk op heel wat ongeloof waren gestuit bij zijn officieren, werd deze brug na de overwinning een symbool voor Farneses genie. Eén auteur merkte op dat voorzichtigheid en ervaring – twee eigenschappen die Farnese volgens hem in hoge mate bezat – veel belangrijker zijn dan oorlogsmoed. De hertog van Parma had een groot deel van zijn overwinningen inderdaad niet zozeer te danken aan zijn dapperheid, als wel aan zijn heldere verstand en zijn geografische en tactische inzicht. Antwerpen viel zonder dat er een schot op was gelost.⁴⁰²

De opstandelingen wisten Farneses tactische vernuft minder te waarderen en omschreven dit liever als listigheid. Reeds in 1579 beschuldigden zij de landvoogd van omkoping. Hoewel veel steden vielen door Farneses verdiensten als militair, waren er inderdaad ook heel wat die hij door verraad in handen kreeg. Tot 1588 was het echter niet zo eenvoudig om Farneses capaciteiten als veldheer aan te vallen. Na het fiasco van de Spaanse Armada werd het plots wél mogelijk om de spot te drijven met de gouverneur-generaal. In de perceptie van de opstandelingen had de geuzenvloot de hertog immers bedwongen. Hij had zelfs geen uitvals poging durven wagen. Minstens even erg vanuit het standpunt van Farnese, was dat zijn natuurlijke bondgenoten, de officieren van Filips II op de Armada, zich ook tegen hem keerden en hun ongenoegen openlijk ventileerden. Zij begrepen maar niet waarom Farnese hen niet tegemoet was gevaren. Hoewel zij de hertog van Parma niet letterlijk beschuldigden van lafheid, hingen de woorden ‘onkunde’ en zelfs ‘verraad’ wel in de lucht. Ook deze aantegingen wogen zwaar op Farneses tot dan toe quasi smetteloze reputatie als aanvoerder. Hoewel Filips II pas op het einde van Farneses leven het vertrouwen in zijn landvoogd leek te verliezen,⁴⁰³ was dit wel degelijk een eerste kras op Alexanders blazoën. Een kras die men dankzij uitlatingen van Spaanse officieren in pamfletten ook dui-

⁴⁰² G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 209.

⁴⁰³ G. PARKER, ‘Was Parma ready?’, 282.

delijk in de Nederlanden zag. De *Lamentatie* stelde zelfs Farneses eerdere overwinningen in vraag. Men ontkende uiteraard niet dat Farnese tientallen steden had ingenomen, maar ontnam de zeges wel hun glans door ze toe te schrijven aan list, verraad en oneervolle uithongeringspraktijken. Niet echt daden om over op te scheppen, al wordt gesuggereerd dat de landvoogd dat wel graag deed. Farneses imago als ideale veldheer kreeg dus – veel meer nog dan zijn imago als genadige vorst – een flinke knauw door de gebeurtenissen van 1588, al wil dit niet zeggen dat de kritiek pas in 1588 voor het eerst weerklonk.

6.3. Steunpilaar van de heilige kerk of opportunist/naïeveling?

In een tijd waarin omwille van de religie bloedige oorlogen werden uitgevochten, is het niet verwonderlijk dat men de protagonisten van die strijd aanviel op hun vermeende goddeloosheid of prees om hun vermeende vroomheid. In 1579 losten de Staten-Generaal reeds een schot voor de boeg met hun brief aan de Staten vergaderd te Atrecht. Volgens hen maakten de Spanjaarden – en dus Farnese, Italiaan van afstamming maar in Spaanse dienst – listig misbruik van de religie voor politiek gewin, namelijk het uit elkaar drijven van de katholieke en de calvinistische opstandelingen. De zwaarste aanval op Farnese wat betreft het religieuze aspect, vinden we terug in Oranjes sterk verspreide Apologie. Verbitterd op de landvoogd, die volgens hem mee verantwoordelijk was voor het Banedict, nam Oranje de oprechtheid van Farneses geloof op de korrel en beschuldigde zijn hofhouding van atheïsme.

Farnese kaatste de bal echter terug, door erop te wijzen dat het allerminst christelijk is om in opstand te komen tegen een rechtmatige en dus door God aangestelde vorst. Daarmee suggereerde hij uiteraard dat hijzelf wél een goed christen is. Zijn daden zoals ze worden beschreven in pro-Farnese pamfletten over het beleg van Antwerpen, lijken dat te bevestigen. Als goede katholiek dankte de landvoogd God na zijn overwinning op de Kouwensteinse dijk, tot tweemaal toe zelfs. In de bewonderende pamfletten uitgegeven na Farneses grootste overwinning, werd hij niet alleen omschreven als zeer vroom. Zijn triomf over de ‘Nederlandse calvinisten’ was voldoende reden om hem, net als Filips II, uit te roepen tot beschermer van het katholieke geloof. Hij had de katholieke kerk in de Nederlanden opnieuw de plaats gegeven die haar toekwam.

De opstandelingen waren het hier uiteraard niet mee eens en vielen zowel de katholieke kerk als Farneses banden met die kerk aan. Toen de hertog in 1588 in ongenade leek te vallen, insinuerden zij dat hij zijn genade bij de paus probeerde te kopen, een sneer naar de aflatenhandel en de katholieken die zo naïef waren daarin geloven. Ook andere belangrijke geloofspunten uit de katholieke leer werden gewogen en te licht bevonden, en de goedgelovige Farnese dus ook. Tot slot brachten de opstandelingen de landvoogd in verband met de Inquisitie, een instelling die in de opstandige pamfletten hét symbool was geworden van onderdrukking en vervolging. Hoewel de Spaanse Habsburgers nooit een inquisitietribunaal in de Nederlanden installeerden,⁴⁰⁴ was de reputatie van deze instelling zo kwalijk – dankzij propaganda van de opstandelingen – dat het een ideaal propagandawapen tegen ‘de Spaanse tirannie’ was geworden.

⁴⁰⁴ W. THOMAS, ‘De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990), 325-353.

6.4 Hertog der hertogen of afstammeling van bastaarden?

Familiebanden en familiebelangen waren net als geloof cruciaal voor Farnese en zijn tijdgenoten. Alexander Farnese stond als landvoogd van de Nederlanden in dienst van Filips II, maar net als zijn moeder Margaretha van Parma verloor hij daarbij het familiebelang nooit uit het oog. Na het verlies in 1547 van Piacenza, stonden alle handelingen van de Farneses in het teken van het herwinnen van dit hertogdom. In 1556 sloten zij een akkoord met Filips II en kregen de stad en het hertogdom terug, maar de familieburcht bleef in handen van de koning.⁴⁰⁵ Margaretha van Parma aanvaardde tweemaal haar aanstelling als landvoogdes in de Nederlanden in de hoop de citadel van Piacenza terug te winnen, maar faalde. Het is dus niet verwonderlijk dat Alexander Farnese in een gedicht op het overlijden van zijn vader geprezen wordt omdat hij de familieburcht heeft weten te herwinnen, en door zijn geboorte en zijn daden de Farneses heeft kunnen verbinden met de machtige Habsburgers. Dat hij in een gedicht naar aanleiding van het overlijden van Margaretha van Parma wordt geroemd als de belangrijkste telg van de familie, die alle overige hertogen overtrof, heeft hier mogelijk ook mee te maken.

Omdat familie en familiebelang zo gevoelig lagen voor Farnese, vormden zijn voorouders ook een interessant doelwit voor vijandige propaganda. Dat hij zowel langs vaders- als langs moederszijde afstamde van bastaarden werd een veelgehoord topos. Vooral Oranje had het in zijn Apologie gemunt op Farneses familie. De grootvader van Alexander, de pauselijke bastaard Pier Luigi, was wellicht het dankbaarste slachtoffer. Zijn goddeloze reputatie straalde dankzij de Apologie af op zijn kleinzoon. Maar ook via die andere bastaard, Margaretha van Parma, probeerde Oranje Farnese te treffen. Zij was volgens hem niet minder dan de oorzaak van de troebelen in de Nederlanden, en werd bovendien – net als Alexander zelf: de appel valt niet ver van de boom – beschuldigd van een moordcomplot tegen Willem van Oranje.

6.5. Een einde in mineur voor een tegenstander van formaat

Na de mislukte expeditie tegen Engeland, leek alles Farnese tegen te gaan. Zijn troepen wisten enkel nog kleine successen te boeken. Toen de hertog van Parma zich in november 1588 genoodzaakt zag het beleg voor Bergen-op-Zoom op te breken, was zijn eerste grote nederlaag een feit.⁴⁰⁶ De buitenlandse politiek van Filips II deed de landvoogd uiteindelijk de das om. Sinds de moord op de katholieke hertog de Guise rommelde het in Frankrijk. Filips II wou zich nu actief mengen in de Franse politiek. De koning liet zijn gouverneur-generaal in de Nederlanden weten dat hij al zijn acties diende op te schorten, zodat hij indien nodig de katholieke Liga in Frankrijk te hulp zou kunnen snellen.⁴⁰⁷ Toen Hendrik III in augustus 1589 werd vermoord en de hughenoot Hendrik van Navarre hem leek te zullen opvolgen,⁴⁰⁸ kreeg Farnese het bevel al zijn beschikbare troepen bij de Franse grens te concentreren. Doordat Filips II geen akkoord wilde sluiten met de Staten-Generaal, moest zijn landvoogd nu op twee fronten tegelijk vechten.⁴⁰⁹ Tot overmaat van ramp werd Farneses gestel ondermijnd door ziekte en het moreel van zijn troepen

⁴⁰⁵ L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, I, 11-19.

⁴⁰⁶ H. DE SCHEPPER, 'De 'Reconquista' mislukt', 271; G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 217.

⁴⁰⁷ L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 257-258;

⁴⁰⁸ A.J. TJADEN, 'De reconquista mislukt', 257; G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 220.

⁴⁰⁹ G. PARKER, *The Army of Flanders*, 243.

door een gebrek aan soldij.⁴¹⁰ Tussen 1590 en 1594 zond Filips II meer geld naar de Nederlanden dan ooit tevoren, maar drievierde van dit geld vloeide naar de katholieke Liga en de Spaanse legers in Frankrijk. Voor de troepen in de Nederlanden bleef er minder over dan in de voorgaande jaren.⁴¹¹ Vanaf 1590 kreeg Farnese daardoor steeds vaker te maken met muitende troepen, wat zijn gevecht op twee fronten nog aanzienlijk bemoeilijkte.⁴¹²

De Staten-Generaal kregen intussen voldoende ademruimte om orde op zaken te stellen. Dankzij een legerhervorming door de Friese stadhouder Willem Lodewijk en diens neef prins Maurits, zoon van Willem van Oranje, slaagden de opstandelingen erin over te schakelen van een defensieve strategie naar een offensieve.⁴¹³ Terwijl Farnese in 1590 op campagne was in Frankrijk, wisten zij Breda te heroveren, de eerste belangrijke overwinning voor de Staten-Generaal sinds 1580.⁴¹⁴ De landvoogd was niet in staat een afdoende tegenaanval op het getouw te zetten.⁴¹⁵ In 1591 werd Farnese in Frankrijk gewaarschuwd voor een dreigende inval van de Staten-Generaal in Friesland. Tegen de orders van Filips II in, leidde hij zijn leger naar het noorden om de aanval af te slaan. Hij bleef tot het einde van het jaar in de Nederlanden, ondanks herhaalde bevelen van Filips II om de burgeroorlog in Frankrijk voorrang te geven.⁴¹⁶

De kritiek aan het Spaanse hof zwol aan. De geruchten over Farneses schuld aan de ondergang van de Armada waren nooit helemaal verdwenen.⁴¹⁷ Doordat Alexander Farnese de situatie in de Nederlanden niet meer in de hand leek te hebben, nam ook de kritiek op zijn wijze van besturen toe. Farnese had nog nooit zoveel geld toegestuurd gekregen, waarom sloegen zijn troepen dan aan het muiten? Spendeerde hij het geld misschien aan zijn eigen hofhouding? Negeerde hij niet al te vaak de bevelen van de vorst?⁴¹⁸ Filips II begon nu ook aan de loyaleit van zijn gouverneur-generaal te twijfelen.⁴¹⁹ Niet gewend aan ongehoorzaamheid en verontwaardigd dat zijn landvoogd het geld bestemd voor de Franse katholieken had gespendeerd aan de bestrijding van de Nederlandse opstandelingen, besloot hij Farnese te vervangen.⁴²⁰ In afwachting van de aankomst van de nieuwe landvoogd draaide hij bovendien de geldkraan dicht.⁴²¹ Op 31 december 1591 werd de markies van Cerralvo – zonder Farneses medeweten – aangesteld als nieuwe gouverneur-generaal. De markies stierf echter onderweg naar zijn nieuwe ambtsgebied. De zending werd nu toevertrouwd aan Pedro Enriquez de Azevedo, graaf van Fuentes, die op 23 november 1592 in de Nederlanden arriveerde.⁴²² De graaf van Fuentes en de hertog van Parma zouden elkaar echter nooit ontmoeten. Alexander Farnese overleed begin december 1592 te Atrecht aan de gevolgen van de ziekte die reeds enkele jaren zijn gezondheid had ondermijnd.⁴²³

⁴¹⁰ L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 258.

⁴¹¹ S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 157.

⁴¹² L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 258-259; S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 157.

⁴¹³ S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 157-160; L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 259-260.

⁴¹⁴ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 220.

⁴¹⁵ S. GROENVELD e.a., *De kogel door de kerk?*, 163.

⁴¹⁶ G. PARKER, *The Army of Flanders*, 243.

⁴¹⁷ L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 260.

⁴¹⁸ G. PARKER, *De Nederlandse Opstand*, 218.

⁴¹⁹ L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 260.

⁴²⁰ G. PARKER, *The Army of Flanders*, 245-246.

⁴²¹ G. PARKER, *The Army of Flanders*, 117.

⁴²² L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 261.

⁴²³ G. PARKER, *The Army of Flanders*, 246; L. VAN DER ESSEN, 'Politieke geschiedenis', 261.

Op de inwoners van de Nederlanden had hij in ieder geval een blijvende indruk gemaakt, mede dankzij de talloze pamfletten die tijdens zijn leven over hem waren verspreid. Emanuel Van Meteren omschrijft Alexander Farnese als “*een gheluckich, cloeck, vernuft ende wel versocht Krijghsman, den besten die den Coningh van Spaengien ende oock de Catholijcken doen ter tijdt hadden, hoochmoedich, beleeft, heusch, ende seer Hoofs, nochtans altijdt van de principaelste Spaense Hoofden mistrout. (...) In Italiën in veel plaetsen, oock tot Roomen wert zijn uyтваert den derden April gehouden, als een trou voorstaender, ende alder-cloeckste voor-vechter der Heyligher Roomscher Kercke.*” In Rome kreeg Farnese een standbeeld op het Capitool, als erkenning voor zijn deugdzaamheid, zijn goede wil en zijn inzet voor het katholieke geloof. Bovendien werd hem een triomftocht vergund zoals ooit de oude Romeinen hadden gehouden, want zijn eer en glorie evenaarden die van de antieken, als ze die niet al overstegen. Het is Van Meteren ook opgevallen dat Farnese na 1588 niet veel meer heeft bereikt. Hij wijt dit aan de vijanden van de hertog die hem sinds het debacle van de Armada hebben zwartgemaakt.⁴²⁴

Bor vertelt hoe Alexander Farnese bleef doorwerken tot de laatste snik. Op 2 december was duidelijk dat zijn einde naderde, maar de hertog weigerde zich ter ruste te leggen en bleef liever besluiten ondertekenen. De dag nadien stierf hij. Volgens Bor heeft hij de Nederlanden “*gegouverneert met grote voorsichtigheit en dapperheit zijn geluk alhenen toenemende, tot het veroveren van Antwerpen toe*”. Nadien stakte echter Farneses succes, en ging het enkel nog bergaf met zijn carrière. Bor vervolgt zijn betoog met een portret waaruit Farnese te voorschijn komt als “*een kloek en dapper Krijgsoverste en groot Capitein*”, erg sportief en vol levensvreugde, een beetje hoogmoedig maar allergisch voor vleierij. En ondanks de propaganda van de opstandelingen over zijn leugenachtige aard, noemt Bor hem “*getrouw in ’t houden van zijn beloften, ’t welke hem groot credijt maekte, oock by sijne vyanden*”. Over Farneses godsvrucht vertelt hij: “*in ’t koutste van de winter hoorde hy misse by toortsen, by gebrek van licht (dat is, ’s morgens so vroeg, dattet noch doncker was)*”. Beschuldigingen als zou Farnese de Nederlanden van Filips II afhandig hebben willen maken gelooft Bor niet: “*contrarie is gebleken, door die hij totter dood in des Coninks van Spagniens dienst getrouw gebleven is*”. Toch heeft hij ook kritiek op de hertog van Parma: “*het is een Prince geweest met veel gaven verciert, alleenlijk is zijn fame bevekt door den raetslag en handelinghe gehouden met den vervloekten moorder Baltazar Geraerts, die den Prince van Orangien ombracht (...) Ook hebben Niclaes Salsedo Spangiaert en Franciscus Basa Italiaen bekend, dat Parma henluiden daer toe gekocht hadde, dat sy den Hertoge van Anjou en den Prince van Orangien souden ter dood brengen.*” Tot slot vertelt Bor net als Van Meteren hoe de hertog de titel *imperator* kreeg en een triomftocht naar het voorbeeld van de oude Romeinen – wier evenknie hij was –, en dat hij werd geëerd met een marmeren beeld op het Capitool.⁴²⁵

*Hincq; tuum septem statuent in collibus Urbis
Nomen, & aeternos vultus è marmore fingent*

– Hieronymus Alexandrinus –

⁴²⁴ E. VAN METEREN, *Historie*, 326.

⁴²⁵ P.C. BOR, *Oorsprongk*, III, 661-662. Dit laatste stukje namen Bor en Van Meteren hoogstwaarschijnlijk over uit eenzelfde pamflet.

7. Bibliografie

7.1. Bronnen

7.1.1. Uitgegeven

Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581 met enige begeleidende correspondentie, A. ALBERTS en J.E. VERLAAN eds., Nieuwkoop, 1980.

De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op prins Willem van Oranje. Met eenige bijlagen en aantekeningen uitgegeven, J.G. FREDERIKS ed., Den Haag, 1884.

Documents concernant le siège d'Anvers par le prince de Parme et la réconciliation de cette ville avec Philippe II, L.P. GACHARD ed., in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 3e série, tome XII, 1871.

Het Geuzenliedboek, E.T. KUIPER ed., 2 dln., Zutphen, 1924. (Online terug te vinden via DBNL: *Het Geuzenliedboek*, 2009 (http://www.dbnl.org/tekst/_geu001geuz01_01/index.htm).

Les cruels et horribles torments de Balthazar Gerard, assassin de Guillaume de Nassau, Prince d'Orange, Gent en Parijs, 1856. (Dit is een uitgave van het pamflet *Les cruels horribles tormens de Balthazar Gerard, Bourguignon, vrai martyr, souffert en l'exécution de sa glorieuse et memorable mort, pour avoir tué Guillaume de Nassau, prince d'Orenges, ennemy de son roy et de l'eglise catholique; mis en françois d'un discours latin envoyé de la ville de Delft, au comte de Hollande*, A Paris, Chez Jean de Carroy, 1584.)

7.1.2. Onuitgegeven

ALEXANDER FARNESE, *Lettres de Monseigneur le prince de Parme, Plaisance, &c. Lieutenant, Gouverneur, & Cap. general pour le Roy, en ses pays d'embas. Addressantes Aux Bourguemaistres, Escheuins, Conseil, Ghuldes, & Bourgeois manans & habitans de la Ville de Bruxelles: Par lesquelles son Ex^e leur presente la grace de sa Ma^{tes} moyennant leur reconciliation*, A Mons en Haynault, Chez Rutgher Velpius, 1580.

Articlen, Ende Conditien vanden Tractate, Aengegaen ende ghesloten tusschen de Hoocheyt vanden Prince van Parma, Plaisance, &c. Stadthouder Gouverneur ende Capiteyn Generael vanden Lande van Hervvaerts ouere, inden name vande Conincklike Maiesteyt van Spaengien, als Hertoghe van Brabant, ende Marckgraue des heylighs Rijcx ter eenre, ende de Stadt van Antwerpen ter ander syden: Den XVII. Augusti, M.D.Lxxxv., T'Hantvverpen, by my Daniel Vervliet, 1585.

AURELIUS URSUS, *De bello belgico*, Perusiae, ex typographia Andreae Brixiani, 1586.

Ban, ende edict by vorme Van proscriptie, vuytgegaen ende gedecreteert by onssen alreghenadichsten Heere de Coninck, tegens Wilhelm van Nassau, Prince van Oraignyen, als hooft, beruerder en bederuer van tgebeel Christenrijck, ende namentlyck van dese Nederlanden: Waerby een yegelyck gbeauctorjseert wordt van hem te beschadigen, offenderen ende vuyter weerelt te helpen, mit loon ende prys voor den ghenen die des doen, oft daer toe assisteren sullen, Tot Tshertogenbossche by Ian Schoeffler, 1580.

Breeder verclaringhe vande Uloote van Spaengnien. De bekentenisse van Don Diego de Piementel, opper velt heer van een Regiment Crijschvolck van zijne M^t. de Coninc van Spanien, Hem afgevraecht inden Haghe int bywesen vande principael Heeren, een seer vrende ende wonderlijcke antwoorde, 1588.

- Brief Der Staten van Artois ende der Ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de Ghedeputeerde van de Staten-Generaal van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen. Met de Andwoorde op de selue ghegheuen door de voorseyde Ghedeputeerde van de Staten-Generaal: Door welke de voorseyde Staten-Generaal veronschuldicht worden van de schulden ende misdaden diemen hen oplegt, aengaende d'ouertredinghe vande Pacificatie van Gendt, T'Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.*
- Brief discouvs svr la negotiation de la paix, Qui se traicte presentement à Coloigne, entre le Roy d'Espaigne, & les Estats du Pays bas, Leiden, 1579.*
- BRUSSEL, Koninklijke bibliotheek, ms. II.1115, PAOLO RINALDI, *Liber relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per sermum d. Ducem Alexandrum Farnesium.*
- CESARE CAMPANA, *Assedio e racqvisto d'Anversa, Fatto dal sereniss. Alessandro Farnese Principe di Parma, &c. Luogotenente, Governatore, e Capitan Generale ne Paesi Bassi, del Catholico, e Porentissimo Filippo secondo re di Spagna, In Vicenza, Apreßo Giorgio Greco, 1595.*
- CESARE CAMPANA, *Imprese nella Fiandra del sereniss. Alessandro Farnese ... Historia di Cesare Campana. Aggiuntoui gl'arbori de' conti di Fiandra, In Cremona: appresso Francesco Pellizzarij, 1595.*
- Copie eines Brieffs geschriben zu Beuern in Flandern, zwo meyl von Antorff den xxij. May 1585. auß des Durchleuchtichsten Fursten vnnd Herrn, Alexandro Herzog von Parma, Obersten Gubernator deß Großmechtigsten Königs von Hispanien angebornen Niderlandt, Hoff, Auß dem Französischen Exemplar, in diese abreniert verfast, von den grossen wunderthetigen sieg erhalten, wider de Feind der Catholischen Römischen glaubens, Gedruckt zu Cölln, bey Gerhart von Campen, 1585.*
- Copie van eenen Brief, by den Prince van Parme, ghesonden aen de Staten-Generaal vanden landen van herwaerts ouer tot Antwerpen vergadert zijnde: Ende Antwoorde der voorschreuen Staten-Generaal daerop gedaen, den XII^{sten} Martij, T'Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.*
- Copie: Einer Missiue wt Antwerpen geschreuen an den Heren Statholder vnd Rhaden des Fustendumbs Gelder vnd Graeffschap Zutphen, Ghedruct toe Aernhem, By my Wilhelm Jansoen van Campen, 1582.*
- Copie van eenen brief geschreuen wt Brugghe aen eenen goeden Patriot tot Antwerpen, waer in verhaelt wordt den veraderlicken aenslach, deur den welcken sommige verraders zijn boochz ende zijn Ex^e hebben willen ombringen, [1582].*
- Copie wt Delft Vant claghelijck feyt te Delft gheschiet hoe door beloften vanden Prince van Parma eenen met naemen Balthasar Serack een Bourgonion hem verstout heeft ons te berouen van onsen beschermer den Edelen Prince van Orangien den x. Julij. 1584. gheschiet: met eens deels den gheuangen sijn confessie, 1584.*
- Cort verhael Uan t' moordadich feyt geperpetreert Inden Persoone vanden Deurluchtigen Prince mijnen Heere den Prince van Oraengien, Graue van Nassau, Marckgraue vander Uere, etc. by Jan Jauregui Spaengnaert, T'Antwerpen, Ten huysen van Christoffel Plantijn, 1582.*
- Cort verhael Uande Moort ghedaen aen den peroone vanden seer Doorluchtighen Prince van Orangien, 1584.*
- Discours oft Uerhael ghemaect op de quetsure van mijn Heere de Prince van Oraignen, 1582.*
- Discouvs dv siege et prinse de la ville de Mastrich, en Flandres: par le Duc de Parme, Gouverneur general du pays, pour la Maiesté Catholique. Ensemble des asauts qui y ont esté donnez, le nombre des morts de chacun costé, & autres particularitez notables, A Paris, Chez Iean d'Ongoys, 1579.*
- Discouvs svr la blessvre de monseigneur le Prince d'Orange, 1582.*

Discours tragicque et veritable de Nicolas Salcedo sur l'empoisonnement par luy entrepris, en la personne de Monseigneur le Duc de Breban d'Anion, & d'Alençon frere du Roy. Avec les iugements & arrests donnez contre iceluy, pour raison desquelz il a esté executé a mort à Paris, le xxv. Octobre, mil cinq cens quatre vingts & deux, 1582.

Een Vvarachtighe geschiedenis die binnen de vermaerde Coopstadt van Brugghe, in het Jaer 1582. ghebeurt is, deur dien dat Coninck Philips van Spaegnen wederomme nieuwe Verraders ende Moorders ghebuert ende wtgesonden heeft, om den Hertoghe van Brabandt, Ghelderlandt, Anjou Alenchon, etc. Graue van Vlaenderen, Hollandt, Zeelandt etc. ende den Prince van Orangie het leuen te benemen met vergift oft deur eenighe andere moorderije. Waerin noch verhaelt staet, van alle het ghene, hoe dat hem een Uerrader in de gheuanckenisse heeft omgebracht: ende voort, hoe dat hy wt de gheuanckenisse ghehaelt is, ende hebben die sententie ouer hem ghelesen, ende is daer na, nae der galghe ghesleept, ende hebben hem zyn misdaet gheschreuen, ende op zyn beenen geset, voor alle menschen te lesen: ende naer dien hebben sy hem ghequartiert, ende zyn hoofd op eenen staeck gheset, tot Delft, By Cornelis Iansz, 1582.

Een varachtighe declaratie van die vrome edel Stadt van Maestricht, die so sterck was belegghert en oueruallen vanden ryandt, welc te beclaghen is, sulcken uromen Stadt die welck haer so uromelijc ghebouden heeft teghen die Spaensche Tyrannen, om te beschermen haer suader Lant.

Eenen Uuellecom ende Adieu op de Reconciliatie der Stadt van Antwerpen Bruessele ende Mechelen, Gheprent tot Loeuen, 1585.

Eine gar liebliche Freuntliche Gottselige vnd Christliche Antwort, deß Durchleuchtigsten vnd Hochgeborn Fursten vnd Herrn, Herrn Alexander, Prinzen von Parma, Gubernator vnd Obersten Velthauptman der Niderland, von wegen deß Großmechtichsten Königs von Hispanien. Desselichen König in Christenheit nicht ist, gethan auff deren von Antorff letzte antwort, Gedruckt zu Cöln, bey Gerhart von Campen, 1585.

EMANUEL VAN METEREN, Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen tot den iare 1612, Den Haag, 1614.

GIOVANNI SAVORGNANO red., Raccolta di diverse compositioni sopra le vittorie acqvistate in Fiandra dal serenissimo Alessandro Farnese duca di Parma, et di Piacenza, etc., In Parma, Appresso Erasmo Viotto, 1586.

Historie Balthazars Gerardt, alias Serach, die den Tyran van tN'ederlandt den Prince van Orangie doorschoten heeft: ende is daerom duer grouwelijcke ende vele tormenten binnen de stadt van Delft openbaerlijck ghedoodt, 1584.

IOANNES BOCHIUS, Panegyrici in Antverpnam sibi et regi obsidione restitvtam. Per magnum illum atque inuictum Alexandrum Farnesivm, Parmae ac Placentiae Ducem, aurei velleris equitem, & maximi inuictissimique Philippi II. Hispaniarum Regis Catholici apud Belgas praefectum, Antverpiae, Ex Officina Christophori Plantini, 1587.

[JOHANNES WTENBOGAERT], Onderrichtinghe, Op de Missive van P.V.H, aende Ho. Mo. Heeren Staten Generael ende zynje Vorst. Doorl^e. den Prince van Orangien. Nopende de saecke van Amsterdam. Daer in ontdeckt ende wederleyt worden verscheyden mysterien schuytende achter den Autheur van die Missive, ende zynnen aenhangh, tot nadeel vande publijcke Authorityt, de ruste van 't Landt ende 't welvaren der wijtberoemde Stadt Amstelredam, 1629.

La mort du prince d'Orange, tue en trahison d'un coup de Pistolle. Ensemble la deploration de La Princesse d'Oranges sur le corps de son espoux. Discours tresveritable, & digne d'estre leu d'un chacun, tant pour se gar-

- der des traistres, que pour ne tomber, où le miserable assassinateur est tombe, a Lyon par Benoist Rigavd, 1584.*
- Les cruels horribles tormens de Baltazar Gerárd, Bourguignon, vrai martyr, souffertz en l'exécution de sa glorieuse et memorable mort, pour avoir tué Guillaume de Nassau, prince d'Oreng, ennemy de son roy et de l'eglise catholique; mis en françois d'un discours latin envoyé de la ville de Delft, au comte de Hollande, A Paris, Chez Jean de Carroy, 1584.*
- M.S. HEYTALIAEN, *Lamentatie, Ofte beclach van den prince van Parme ouer zyn ongheluck, hem wedervaren inden Jaere, xvC.Lxxxviii.*, 1589.
- Novo aviso, e particular discorso della mirabile espugnatione d Anuersa, Con le Capitulationi, & trattati di essa. Ottenuta, dal Serenissimo Inuittissimo & Massimo Alessandro Farnese. Con le solennità, e trionfi fatti mentre S.A. Sereniss. prese l'Ordine del Tosone, di S.M. Catholica, in Milano, Per Michel Tini, 1585.*
- PIETER CHRISTIAENSZ BOR, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden, beginnende met de koomste van Alexander Farnese, Prince van Parma, en Eyndigende omtrent het laetste van Junius des Jaers 1587*, Amsterdam, 1680. (afgekort als P.C. BOR, *Oorsprongk, II*)
- PIETER CHRISTIAENSZ BOR, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden, beginnende met het vervolgh van de belegeringh van Sluys, onder den Prins van Parma, in den jaere 1587, en eyndigende met het jaer 1594*, Amsterdam, 1681. (afgekort als P.C. BOR, *Oorsprongk, III*)
- Sendt-Brief, Des Prince van Parme aen Borgmeest^{ren}, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen. Midsgaders aenden Breeden-Raet, ende den Gulden der seluer stadt. Met de Antwoorde Der voors. Heeren Borgmeest^{ren}, Schepenen, Tresoriers, Rentmeester ende Raet, op den voors. Sendt-brief, met ghemeyn goetduncken ende bewillinghe vande Leden der Stadt voors., T'Antwerpen, By Gillis vanden Rade, 1584.*
- The miserie of Antwerpe: With the Troubles that are (at this instant.) in Flaunders and many other Townes in the Lowe Countries, by means of the Prince of Parmas power: who by violent force seekes to oppresse and deprive the Inhabitants there, both of life and goodes. Herein is also described the maner of the Bridge, and Fortresses sberunte raised by the Prince of Parma, whereby is stopped up the course (by Sea) betweene Antwerpe and Lillo, with the true length, breadth and situation of the same Bridge, 1585.*
- Translaet van eenen gheintercipeerden brief ghesonden van den Contador Alonso Curiel aen den Prince van Parme. Wt den welcken openbaerlick ontdeect worden de valsche ende dobbele treken, waer door de Spaniaert beneersticht te bedrieghen die van herwaerts ouer, om de selue te wapenen teghen haer eyghen Vader-landt, T'Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1579.*
- Twee corte Sermoenen: Het eene ouer den Doop des Soons vanden seer Doorluchtighen Prince van Orangien, ende t'andere op de begraeffnisse desseluen Prince: Ghepredict en wtghebeuen tot vermaninghe ende vertroostinghe der Ghemeente Christi in dese quade ende bedroefde tijden, Tot Delft, By Aelbrecht Hendricxz., 1584.*
- Uriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe en van Douay. Waer men wel blyckelijck mach sien, wie de gene zyn, die met redene moghen verordeelt worden, ghebroken te hebben de Pacificatie van Ghendt, 1579.*
- Uvaerachtighe verclaeringhe van de Armade des Conincx van Spaengien, van lisbona gheseylt, nae Enghelandt ende dees Landen, en vande gheweldighe teghenstandt der Coninginne van Enghelandts Armade, die haer ver-*

nielt, verdreuen, ende naegbeiaecht hebben van Pleymuyen tot inde Noort Zee, nae de waerachtighe belydenisse die daer van ontcomen ende ghevanghen ghenomen zijn, Ghedruckt tot Amstelredam, by Cornelis Claesz., 1588.

Van den Staet der tegenwoerdiger Nederlandtsche Regierung, 1583.

Van die verlossinghe der vermaerder Coopstadt van Antwerpen, ende van die groote goedertierenheyt des Heeren, een zeer schoone Ondernysinghe tot ghemeyn ruste ende Weluaren des Landts, 1585.

Verbael op de Quetsure van Mijn heer den Prince van Oragnien, 1582.

Verbael vande Moort, ghedaen aenden Persone des Doorluchtighen Hooghgeboorn Fursten ende Heeren, Heern Wilhelms byder gratien Godts, Prince van Oraengien, Graue van Nassau, Catzenelnbogen, Vianden, Dietz, Lingen, Buren, Leerdam etc. Marquiz vander Veere, ende van Vlissinghen, Heere ende Baron van Breda, Grimberghe, Arlay, Nozeroy etc. Erff-Burch-Graeff van Antwerpen, ende van Bezanson, hooch-loflijcker memorien. In zijn leuen, Gouverneur Generael, van Brabandt, Hollandt, Zeelandt, Frieslandt, ende Vtrecht, Admirael vander Zee, Tot Delf, By Aelbrecht Hendricz., 1584.

Vermaninghe tot peis aen d'Ouerheit ende Volcke van de Stat van Antwerpen ende ander ghealtereerde Nederlanden, 1585; Het beclach Van Antwerpen, beclaghende het quaet gouuernement dat sy tot noch toe gheleden heeft, door haer licht ghelooen, waer inne wort verhaelt al den handel die buyten en binnen haer gheschiet is, tot waerschouwinghe dat elck hem wachte voor alle gheesten soo licht te ghelooen, T'Hantwerpen, By Mattheus de Rische, 1585.

Vvaerschouwinghe aen alle goede Inghesetenen vanden Nederlanden, die tot beschermenisse vande vrijheydt van hunne Religie, personen, Preuilegien, ende oude hercomen, teghens die tyrannie vande Spaingnaerden ende heuren aenhanck, t'samen verbonden ende vereenicht sijn, 1583.

Waerschouwinghe voor eenighe ongewillighe borgheren ende ingesetenen der stadt van Antwerpen die hun niet en willen tot en goedt accordt vneghen metten coninck van Spaengnien, Antwerpen, Moretus Joannes, 1585.

Warachtich verbael van tghene dat binnen der stadt van Brugge gheschiet is inde maent van Julius 1582. Inhoudende de middelen die de Coninck van Spanien wederomme heeft willen te wercke stellen om den Hertoghe van Brabant, Ghelderlandt, Anjou Alencon, etc. Grave van Vlaendren, Hollandt, Zeelandt, etc. ende den Prince van Orangie het leven te benemen met verghift oft deur eenighe andere moorderye, 1582.

Warhafftige Neuwe Zeitung von Mastricht, Darinnen fast die fürnembsten Ausfell, Schiessen, Scharmützel, und Stürmen, Sampt andern verlauffnen sachen, so von anfang der Belegung, bis auff den 8. Junij, dieses 1579. Jars, sich begeben vnd zugetragen haben, Ausder Statt Achen, den 12. Junij, an einen guten Freundt geschrieben, 1579.

Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Gebürt, Leben vnd Sterben deß Prinzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassau, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht, 1584.

Warhafftige, Und Erbermliche zeitung, Von der grossen Blütstürzung, der Statt Mastrich, Wie sie von den Teütischen vn Spaniern mit Sturmender hand eingnommen, Unnd alles was sich zur Wehr begeben, erwürget, Beschehen am tag Petri unnd Pauli, etc., 1579.

WILLEM I, PRINS VAN ORANJE, Advis du Prince d'Orange sur la partie à prendre dans la situaion critique où se trouvent les Pays-Bas. (Terug te vinden in P.C. BOR, Oorspronck, II, 349-354.)

WILLEM I, PRINS VAN ORANJE, *Apologie ofte Verantwoordinghe des Doerluchtighen ende Hooghgebo-
renen Vorsts ende Heeren, Heeren Wilhelms van Godes ghenade Prince van Orangien, Graue van Nassau,
Catzenellenboghen, Dietz, Vianden, etc. Erf-burghgraue van Antwerpen, ende van Besanson: Baenerbeere van
Breda, Diest, Grimbergh, van Arlay, Nozeroy, etc. ende Heere van Chastel-bellin, etc. Stadthouder Generael
van de Nederlanden: Gouverneur ouer Brabant, Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende Utrecht: ende Admirael,
etc. Teghen den Ban ofte Edict by forme van Proscriptie ghepubliceert by den Coningh van Spaegniën teghen
den voorsz. Heere: waer wt sal blijcken hoedanigh dat sijn de lasteringhen ende valsche beschuldighen in den
voorsz. Ban begrepen*, Tot Leiden. By Charles Siluius, 1581.

WILLEM I, PRINS VAN ORANJE, *Sendtbrief Des doorluchtigen en hoochgeborenen Vorsten ende Heeren,
Heeren Guillame, Prince van Orangien, Graue van Nassau, Lieutenant generael van zyne Hoocheyt in dese
Nederlanden. Aende Prouincien ende Steden deser Nederlanden, die inde generale Unie ghebleuen zijn, aen-
gaende het Uerdrach tusschen den Prince van Parme ende de gedesvnieerde Prouincien ghepasseert. Metgaders de
cöpye des voors. Uerdrachs*, 1579.

*Wreede Turcksche Uvonderlijcke verhalinge van dit leste verraet, voorghenomen teghen Ducks Dangu onsen
gheduchtighen Heere, ende teghen den Eedelen Prince van Orangien, gheschiet binnen Brugghe desen vierentwin-
tichsten dach van Julij. Anno 1582. Waer in verbaelt wort dat onsen Hertoghe zijn eyghen volck, ende den
Prince zijn eygen Disghenoten hem soudē vergeuen hebben, en den Hertoghe doorschooten. Oock ware tijdinghe
van de sterckte van ons Legher, ende de hulpe die tot onser assistentie compt*, Ghedruckt by my Jan Moyt
Jacobszoon van Leyden, 1582.

*Zeitung und gründlicher bericht Von der Herrlichen Victori, so Prinz von Parma, Kön: Mayest: auß Hispania
Obrister im Niderland, newlicher zeit wider die Stades, vor Antorff, auff den Deichen erhalten*, Gedruckt zu
München, bey Adam Berg, 1585.

*Zeitung auß Andorff, Kurtzer Grundlicher bericht, wie der Herzog von Alanzon zu einem Herzogen in Brabant,
den 22. february, dieses 1582. Jar angenommen vnnd gebuldet worden. Darneben wie der Prinz von Oranien
durch die Backen geschossen worden, den 17. Martij*, 1582.

7.1.3. Catalogi

British Library Integrated Catalogue, (<http://catalogue.bl.uk>).

COCKX-INDESTEGE, E., GLORIEUX, G. en OP DE BEECK, B., *Belgica Typographica 1541-
1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni
Belgarum Partes sunt*, 4 dln., Nieuwkoop, 1968-1994.

Edit16 – ICCU, 2008 (<http://edit16.iccu.sbn.it>)

Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen: Online catalogus, 2009, ([http://anet.ua.ac.be
/desktop/ehc](http://anet.ua.ac.be/desktop/ehc)).

KNUTTEL, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, I,
Den Haag, 1889.

MULLER, F., *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historie-
platen, zinneprenten en historische kaarten*, I, Amsterdam, 1970.

PiCarta, 2009 (<http://www.picarta.nl>).

POLAK-SUETENS, J. en VERTESEN, I., *Inventaris pamfletten stadsarchief Antwerpen 1520-1881*, 1983.

The Early Modern Pamphlets Online, 2009 (<http://tempo.idcpublishers.info>).

TIELE, P.A., *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller*, 1, Amsterdam, 1858.

VAN DER WULP, J.K., *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*, I, Amsterdam, 1866.

ZIJLSTRA, W.C., *Den Zeusen beesem: Catalogus van de Nederlandse pamfletten (alsmede de niet-Zeeuwse plakkaaten en ordonnanties) tot en met 1795, aanwezig in de Zeeuwse Bibliotheek*, 1, Middelburg, 1994.

7.2. Werken

ARBLASTER, P., 'Policy and publishing in the Habsburg Netherlands 1585-1690', S.A. BARON en B. DOOLEY red., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Londen, 2001, 179-198.

ARNADE, P., *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: the political culture of the Dutch revolt*, Ithaca, 2008.

BOONE, M., 'Civitas mori potest si autoritate superioris damnetur. Politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)', *Verwoesting en wederopbouw van steden van de middeleeuwen tot heden* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, 100), Brussel, 1999, 339-368.

COIGNEAU, D., 'Literatuur en pennestrijd', J. DECAVELE red., *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bevind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gezamenlijkheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984, 91-102.

COOLS, H., DE JONGE, K. en DERKS, S., *Alexander Farnese and the Low Countries*, Turnhout. (in druk)

CRAEYBECKX, J., 'De val van Antwerpen en de scheuring der Nederlanden, gezien door de grote Noordnederlandse geschiedschrijvers van de eerste generatie', J. CRAEYBECKX, F. DAELEMAN en F.G. SCHEELINGS red., "1585: Op gescheiden wegen..." *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel*, Leuven, 1988, 121-149.

DARBY, G., 'Narrative of events', G. DARBY red., *The origins and development of the Dutch revolt*, Londen, 2001, 8-28.

DECAVELE, J., 'Biografie van Pierre Loyseleur de Villiers', *Apologie van Willem van Oranje. Hertaaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980*, Tiel, 1980, 13-14.

DE GROOF, B., 'Alexander Farnese and the origins of modern Belgium', *Bulletin van het Belgisch historisch instituut te Rome*, 63 (1993), 195-219.

DE SCHEPPER, H., 'De 'Reconquista' mislukt. De katholieke gewesten 1579-1588', P.J. BLOK red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VI, Bussum, 1980, 262-278.

De Opstand in de Nederlanden, 2009 (<http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/nederlands/>).

- DE WAELE, M., 'Entre concorde et intolérance: Alexandre Farnèse et la pacification des Pays-Bas', T. WANEGFFELEN red., *De Michel de L'Hospital à l'édit de Nantes. Politique et religion face aux Églises*, Parijs, 2002, 51-70.
- DIJSTELBERGE, P., 'Ik wil dat er gelezen wordt', J. DE KRUIF, M. MEIJER DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 44-55.
- DOOLEY, B., 'Sources and methods in information history. The case of Medici Florence, the Armada, and the siege of Ostende', J.W. KOOPMANS ed., *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)* (Groningen Studies in Cultural Change, 13), Leuven, Parijs en Dudley, 2005, 29-46.
- DUKE, A., 'Dissident Propaganda and Political Organization at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', P. BENEDICT e.a. red., *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999, 115-132.
- DUKE, A., 'Nonconformity among the kleyne luyden', *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen en Ronceverte, 1990, 101-124.
- DUKE, A., 'Posters, Pamphlets and Prints: The Ways and Means of Disseminating Dissident Opinions on the Eve of the Dutch Revolt', *Dutch Crossing*, 27 (2003), 23-44.
- FERNANDEZ-ARMESTO, F., *The Spanish Armada: the experience of war in 1588*, Oxford, 1988.
- FRUIN, R., 'De oude verhalen van den moord van prins Willem I', *De tachtigjarige oorlog: Historische opstellen*, 2, Den Haag, 1909.
- GEURTS, P.A.M., *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Utrecht, 1983.
- GROENVELD S. e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, Zutphen, 1983.
- GROENVELD, S. en LEEUWENBERG, H.L.P. red., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979.
- HARLINE, C.E., *Pamphlets, printing, and political culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht, 1987.
- HORST, D.R., 'De metafoor als cliché. Het beeld van Willem van Oranje in propagandaprenten uit de eerste decennia van de Nederlandse Opstand', J. DE KRUIF, M. MEIJER DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 192-201.
- HORST, D.R., *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*, Zutphen, 2003.
- JANSSENS, G., 'Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d'Alexandre Farnèse (1578-1579)', *Bulletin van het Belgische historisch instituut te Rome*, 53 (1993), 251-278.
- JOWETT, G.S. en O'DONNELL, V., *Propaganda and persuasion*, Beverly Hills, 1986.
- KINDS, K., *Kroniek van de opstand in de Lage Landen 1555-1609, Actuele oorlogsverslaggeving uit de zestiende eeuw met 228 gravures van Frans Hogenberg, II*, Wenum-Wiesel, 1999.

- KOSSMAN, E.H. en MELLINK, A.F., *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge, 1974.
- KEMP, A.G.H., 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', *Miscellanea trajectensia. bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Werken uitgegeven door Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap gevestigd te Maastricht, nr. 4), Maastricht, 1962, 339-362.
- KOSSMAN, E.H., 'De Nederlandse Opstand. Constitutie, autonomie en soevereiniteit', *Geschiedenis als een olifant. Een keuze uit het werk van E.H. Kossmann*, Amsterdam, 2005, 53-111.
- Lijst van drukkers bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht*, (<http://drukkers.library.uu.nl/>).
- LOBIES, J.P., LOBIES, F.P., *IBN: index bio-bibliographicis notorum hominum*, Osnabrück, 1973-...
- LOSADA MALVAREZ, J.C., *Los generales de Flandes. Alejandro Farnesio y Ambrosio de Spinola, dos militares al servicio del imperio Español*, Madrid, 2007.
- MACZKIEWITZ, D., *Der niederländische Aufstand gegen Spanien (1568-1609). Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse*, Münster, 2005.
- MARNEF, G., 'Burgemeester in moeilijke tijden: Marnix en het beleg van Antwerpen', H. DUITTS en T. VAN STRIEN red., *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Philips van Marnix van Sint Aldegonde*, Hilversum, 2001, 28-36.
- MARTIN, C. en PARKER, G., *The Spanish Armada*, Londen, 1988.
- MEIJER DREES, M., 'Pamfletten, een inleiding', J. DE KRUIF, M. MEIJER DREES en J. SALMAN red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum, 2006, 9-28.
- MORETTI, S., 'La trattatistica italiana e la guerra: il conflitto tra la Spagna e le Fiandre (1566-1609)', *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, Bologna, 20 (1994), 129-163.
- NAPPI, M.R., 'Le imprese di Alessandro Farnese fra cronaca ed epopea', *Bulletin van het Belgisch historisch instituut te Rome*, 63 (1993), 307-335.
- PARKER, G., *De Nederlandse Opstand. Van beeldenstorm tot bestand*, Antwerpen en Utrecht, 1981.
- PARKER, G., *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge, 1972.
- PARKER, G., *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven en Londen, 1998.
- PARKER, G., 'Was Parma ready? The Army of Flanders and the Spanish Armada in 1588', H. SOLY en R. VERMEIR red., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden, Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 283.
- Pier Luigi Farnese, Duke of Parma – Wikipedia, the free encyclopedia*, 2009 (http://en.wikipedia.org/wiki/Pier_Luigi_Farnese,_Duke_of_Parma).
- POLLMANN, J. en SPICER, A., 'Introduction', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden en Boston, 2007, 1-10.

- RODRIGUEZ-SALGADO, M.J., *The Changing Face of Empire. Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551-1559*, Cambridge, 1988.
- SCHEELINGS, F.G., 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden 16e-18e eeuw', J. CRAEYBECKX, F. DAELEMAN en F.G. SCHEELINGS red., "1585: Op gescheiden wegen..." *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel*, Leuven, 1988, 151-180.
- SOEN, V., *Par la voie de pacification et negotiation. Verzet, verzoening en 'vredehandel' tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1598)*, Leuven, 2008. (Onuitgegeven doctoraat. Raadpleegbaar in de Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven.)
- SWART, K.W., *William of Orange and the Revolt of the Netherlands 1572-1584* (St Andrews Studies in Reformation History), Ashgate, 2003.
- THOMAS, W., 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990), 325-353.
- TJADEN, A.J., 'De reconquista mislukt', P.J. BLOK red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VI, Bussum, 1980, 248-249.
- UBACHS, P.J.H., 'Lijst van geëxposeerde stukken', E.P.M.RAMAKERS, P.J.H. UBACHS en R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, *Stad tegen imperium. Maastricht belegerd door Parma*, Maastricht, 1979.
- VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J., *Antwerpen in 1585*, Antwerpen, 1985.
- VAN DER ESSEN, L., 'De scheuring in de Nederlanden 1579-1585', J.F. NIERMEYER e.a. red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V, Antwerpen e.a., 1952, 140-173.
- VAN DER ESSEN, L., *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, 5 dln., Brussel, 1933-1937.
- VAN DER ESSEN, L., *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. V. Onder Farnese, tot na de inneming van Maastricht (1578-1579)*, Brussel, 1956.
- VAN DER ESSEN, L., *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VI. Van na de verovering van Maastricht tot het begin van het groot offensief tegen de Vlaamse provinciën (1579-1582)*, Brussel, 1957.
- VAN DER ESSEN, L., *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. VIII. Tot na de omsingeling van Ieper, Brugge en Gent (1583)*, Brussel, 1959.
- VAN DER ESSEN, L., *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw. IX. De capitulatie van Ieper en Brugge en de grote nood te Gent (1584)*, Brussel, 1960.
- VAN DER ESSEN, L., 'Politieke geschiedenis van het zuiden 1585-1609', J.F. NIERMEYER e.a. red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V, Antwerpen e.a., 1952, 245-282.
- VAN DER HEIJDEN, R.P.W.J.M., 'Stad tegen imperium. Maastricht belegerd door Parma 1579-1979', E.P.M.RAMAKERS, P.J.H. UBACHS en R.P.W.J.M. VAN DER HEIJDEN, *Stad tegen imperium. Maastricht belegerd door Parma*, Maastricht, 1979, 5-14.
- VAN DER LEM, A., *De opstand in de Nederlanden: 1555-1609*, Utrecht, 1995.

- VAN DER LEM, A., 'Van de prins geen kwaad. De moordplannen van en op Oranje', T. VERSCHAFFEL red., *Koningsmoorden*, Leuven, 2000, 159-172.
- VAN DER WOUDE, A.M., 'De crisis in de Opstand na de val van Antwerpen, deel I', P. GEYL e.a. red., *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 14, Den Haag en Antwerpen, 1960, 38-56.
- VAN GELDEREN, M., *The political thought of the Dutch revolt 1555-1590*, Cambridge, 1992.
- VAN NIEROP, H., 'And Ye Shall Hear of Wars and Rumours of Wars'. Rumour and the Revolt of the Netherlands', J. POLLMANN en A. SPICER red., *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden en Boston, 2007, 69-86.
- VAN NIEROP, H., 'Delft: Prinsenhof. Willem van Oranje vermoord, 1584', M. PRAK red., *Plaatsen van herinnering, Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 2006.
- VAN NIEROP, H., 'Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der edelen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992), 1-27.
- VAN ROEY, J., *De val van Antwerpen, 17 augustus 1585: voor en na*, Antwerpen, 1985.
- VAN STIPRIAAN, R., 'Words at war: the early years of William of Orange's propaganda', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 331-349.
- VERHAEGEN, S., *Van zelfverdediging tot tirannenmoord. Franse invloed in de rechtvaardigende pamfletten aangaande de Opstand in de Nederlanden*, Leuven, 2008. (Onuitgegeven masterproef. Raadpleegbaar in de Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven.)
- VOET, L., 'Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) een synthese', M. DE SCHEPPER red., *Ex Officina Plantiniana: studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, Antwerpen, 1988, 15-44.
- WILSON, C., *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*, Den Haag, 1979.
- WOLTJER, J.J., 'De wisselende gestalten van de Unie', S. GROENVELD en H.L.P. LEEUWENBERG red., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979, 88-100.
- WOLTJER, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog: over de Nederlandse opstand 1555-1580*, Amsterdam, 1994.

SAMENVATTING

Het beeld van Alexander Farnese in pamfletten

Studie met de focus op enkele prominente gebeurtenissen tijdens zijn gouverneurschap 1578-1592

Alexander Farnese wist hoe belangrijk het was een bepaald beeld van zichzelf te promoten bij het publiek, maar ook zijn tegenstanders wisten dat. De botsing tussen imago's als gevolg hiervan, werd deels uitgevochten in de talloze pamfletten die de Nederlandse Opstand ons heeft nagelaten. De pamfletauteurs trachtten de publieke opinie te beïnvloeden, maar de publieke opinie beïnvloedde op haar beurt ook de pamfletten. Daarom bieden pamfletten ons een kans inzicht te verwerven in de mening van onze voorouders over Alexander Farnese, die een cruciale rol speelde in de geschiedenis van de Nederlanden. Ik koos ervoor mijn onderzoek te beperken tot vier thema's:

Farneses eerste jaar als landvoogd

In 1579 behaalde Farnese reeds zijn eerste diplomatische en militaire successen. Hij verzoende Artesië, Henegouwen, Frans-Vlaanderen en de malcontenten met de koning en heroverde het strategisch gelegen Maastricht. Beide gebeurtenissen werden begeleid door pamfletten. Farnese zelf benadrukte graag zijn vredelievende bedoelingen en goede wil. De rebellen beschuldigden hem van leugens en het zaaien van tweedracht. In pamfletten over het beleg van Maastricht kwam een ander typisch cliché naar voren: Farneses *genadige discours*. Hij wist er echter niet het juiste evenwicht te vinden tussen straffen en genade tonen, zodat het oude beeld van de 'wrede Spanjaarden' bleef hangen.

Willem van Oranje's laatste jaren

In 1580 publiceerde Farnese op bevel van Filips II een Ban tegen Willem van Oranje. Deze hield Farnese mee verantwoordelijk voor zijn vogelvrijverklaring, en viel zijn geloof, zijn familie en zijn integriteit aan in de Apologie. Vanaf dat moment werd Farnese steeds verdacht van complotten om Oranje uit de weg te ruimen. Toen Oranje uiteindelijk werd vermoord in 1584, ging de aandacht eerst naar de moordenaar, maar in latere jaren werd Farnese verantwoordelijk gehouden.

De herovering van Antwerpen

Vanaf 1583 wist Farnese de meeste Vlaamse en Brabantse steden te heroveren. Tijdens deze *reconquista*, slaagde hij er eindelijk in zijn acties af te stemmen op zijn propaganda rond zichzelf als 'genadige vorst'. Het beleg van Antwerpen was behalve het hoogtepunt van zijn militaire campagne, ook de climax van zijn eigenhandig uitgebouwde genadige imago. Bovendien prezen pamfletten Farnese voor zijn militaire kunde en zijn toewijding aan de katholieke zaak en aan de familiebelangen van de Farneses.

De Armada

Het fiasco van de Spaanse Armada was het begin van het einde voor Farnese. Verschillende krijgsvangen Spaanse officieren schoven de schuld voor de mislukking in zijn schoenen, en de rebellen namen deze beschuldigingen graag op in hun pamfletten. Zij dreven nu openlijk de spot met Farnese, omdat hij niet uit had durven varen. Niet alleen kreeg zijn imago van onoverwinnelijke legeraanvoerder een zware klap, zijn hele zorgvuldig opgebouwde reputatie leed onder de episode.

In deze studie zullen vier leidmotieven naar voren komen: (1) Farnese als genadige vredebrenger of bloeddorstige tiran; (2) Farnese al ideale veldheer of listige lafaard; (3) Farnese als steunpilaar van de heilige kerk of opportunist/naïeveling; (4) Farnese als hertog der hertogen of afstammeling van bastarden.

SUMMARY

The image of Alexander Farnese in pamphlets

Study focussing on certain prominent events during his governorship 1578-1592

Alexander Farnese knew how important it was to propagate a specific image of himself towards the public, but so did his opponents. The resulting clash of images was partly battled out in the numerous pamphlets the Dutch Revolt has left us. The writers of these pamphlets tried to shape public opinion, but public opinion was shaping the pamphlets too. Pamphlets thus give us a chance to gain some insight into the views of our forefathers on Farnese, who played a defining role in the history of the Low Countries. I chose to limit my research to four themes:

Farneses first year as a governor

In 1579 Farnese already achieved his first diplomatic and military successes, by reconciling Artois, Hainaut, French Flanders and the malcontents, and by winning back the strategic city of Maastricht. Both events were accompanied by pamphlets. Farnese himself liked to stress his peaceful intentions and goodwill. The rebels accused him of lying and sowing discord. In pamphlets concerning the siege of Maastricht, another typical cliché started to surface: Farneses *Method of Clemency*. However, he did not manage to find the right balance between punishing and showing mercy, causing the old image of the ‘cruel Spaniards’ to linger.

Willem of Orange’s last years

In 1580 Farnese published a Ban against Willem of Orange by order of Philip II. Orange held Farnese as co-responsible for his outlawing, and attacked his faith, family and integrity in the Apology. From then on, Farnese would always be suspected of plots to kill Orange. When Orange was finally killed in 1584, attention first focused the murderer, but in later years, Farnese was held responsible.

Regaining Antwerp

From 1583 on Farnese managed to regain most cities of Flanders and Brabant. During this *reconquista*, he finally managed to gear his actions to his propaganda of ‘Farnese the clement ruler’. The siege of Antwerp was not only the climax of his military campaign, it was the climax of Farneses self-propagated merciful image as well. On top of that, pamphlets praised Farnese for his military capacities and for his dedication to the catholic cause and to his family’s interests.

The Armada

The fiasco of the Spanish Armada marked the beginning of Farneses downfall. Several captive Spanish officers blamed Farnese for the failure and rebel pamphlets eagerly printed their statements. The rebels now openly ridiculed Farnese, for ‘not daring to sail out’. His image as unbeatable general received a major blow. His whole meticulously constructed reputation suffered under the episode.

In this study, four leitmotifs will come forward: (1) Farnese as a merciful peace bringer or as a blood-thirsty tyrant; (2) Farnese as a perfect general or as a crafty coward; (3) Farnese as a pillar of the holy church or as an opportunist/naïve; and (4) Farnese as the duke of dukes or as a descendant of bastards.